

J A N I N A K A M I Ń S K A

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ

(1773–1794)

W 250. ROCZNICĘ POWOŁANIA

Pamięci mojej Mistrzyni – Profesor Ireny Szybiak

JANINA KAMIŃSKA

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ (1773–1794)

W 250. ROCZNICĘ POWOŁANIA

„...trzeba nam ludzi zrobić Polakami,
a Polaków obywatelami,
stąd nastąpią wszystkie pomysły dla kraju powodzenia...”

Recenzenci: dr hab. Katarzyna Dormus, prof. UKEN
prof. dr hab. Ewa Kula

Redaktor prowadzący: Ewa Wyszyńska

Redakcja: Elwira Wyszyńska

Korekta: Magdalena Orczykowska

Indeks: Krystyna Komorowska

Projekt graficzny i projekt okładki: Krzysztof Stefaniuk

Ilustracja na IV s. okładki: Gobelin heraldyczny Poniatowskich, warsztat Johana Carla Kletscha w Słonimiu, pracownia tapicerska (1782–1792). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. SZT 3063 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/403163>

Skład i opracowanie zdjęć: Krzysztof Stefaniuk

**Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa,
przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki
w ramach Programu „Doskonała nauka II”**

**Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego**

**Doskonała
Nauka II**

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 PL
(CC BY 4.0 PL) (pełna treść wzorca dostępna pod adresem:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>).

Janina Kamińska ORCID 0000-0002-4674-8669,
Uniwersytet Warszawski

ISBN 978-83-235-6893-3 (druk)
ISBN 978-83-235-6894-0 (pdf online)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-mail: wuw@uw.edu.pl
księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2025

Druk i oprawa: totem.com.pl

S P I S T R E Ś C I

9 Wstęp

ROZDZIAŁ I

19 Przełomy edukacyjne w Europie XVII/XVIII w.

ROZDZIAŁ II

31 Nowe szkoły w Rzeczypospolitej

32 Collegium Varsoviense teatynów w Warszawie (1737–koniec XVIII w.)

32 Collegium Nobilium Scholarum Piarum w Warszawie (1740–1832)

36 Collegium Nobilium Societatis Jesu w Poznaniu

37 Szkoła Rycerska w Warszawie (1765–1794)

ROZDZIAŁ III

41 Politycy o edukacji

47 „Monitor”

ROZDZIAŁ IV

51 Powołanie Komisji Edukacji Narodowej na sejmie rozbiorowym

ROZDZIAŁ V

59 Pierwsi członkowie i pierwsze decyzje Komisji Edukacji Narodowej

68 Początek prac komisarzy Komisji Edukacji Narodowej

70 Obwieszczenie powołania KEN

ROZDZIAŁ VI

73 Projekty edukacyjne i ich autorzy

ROZDZIAŁ VII

87 Członkowie Komisji Edukacji Narodowej w latach 1776–1794

88 Lata 1776–1792

99 Lata 1792–1794

ROZDZIAŁ VIII

- 107 Zarządzanie funduszem edukacyjnym. Kasjerzy KEN

ROZDZIAŁ IX

- 113 Pierwsza organizacja szkół i nadzoru szkolnego
- 114 Pierwsza organizacja nadzoru wizytatorskiego
- 116 Szkoły w Koronie
- 116 Szkoły w Wielkim Księstwie Litewskim
- 118 Pierwsza forma struktury systemu szkolnego
- 118 Ocena pierwszych dwóch lat pracy Komisji na sejmie 1776 r.

ROZDZIAŁ X

- 123 Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych
- 124 Członkowie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Rok 1775
- 146 Zadania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych

ROZDZIAŁ XI

- 149 Podręczniki szkolne

ROZDZIAŁ XII

- 157 Struktura systemu szkolnego według *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych* (1783)
- 158 Szkolnictwo w Koronie
- 159 Szkolnictwo w Wielkim Księstwie Litewskim

ROZDZIAŁ XIII

- 163 Wizytatorzy generalni i wizytacje szkół
- 163 Wizytatorzy generalni szkół koronnych
- 171 Rektorzy Wydziałów pełniący funkcje wizytatorskie
- 173 Wizytatorzy generalni szkół w Wielkim Księstwie Litewskim

ROZDZIAŁ XIV

- 185 Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna
- 189 Kolegium Moralne
- 194 Kolegium Fizyczne

ROZDZIAŁ XV

- 207 Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego
- 212 Kolegium Moralne
- 221 Kolegium Fizyczne

ROZDZIAŁ XVI

- 239 Prawo szkolne. Od *Przepisów* do *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych*

ROZDZIAŁ XVII

- 245 O edukacji dziewcząt

ROZDZIAŁ XVIII

- 253 Oświata ludu
- 253 Szkoła dla ludu w przepisach Komisji
- 255 Próby kształcenia nauczycieli do szkół parafialnych
- 256 Książki dla uczniów
- 257 Lektura dla nauczycieli i nauczycielek

ROZDZIAŁ XIX

- 261 Tradycje Komisji Edukacji Narodowej
- 267 Zakończenie
- 270 Bibliografia
- 298 Spis ilustracji
- 317 Santrauka
- 321 Анотація
- 325 Summary

Gobelin heraldyczny Poniatowskich,
warsztat Johana Carla Kletscha
w Słonimiu, pracownia tapicerska
(1782–1792). Muzeum Narodowe
w Warszawie

Wstęp

Wychowanie oraz kształcenie dzieci i młodzieży to newralgiczny punkt zetknięcia się koncepcji światopoglądowych z praktyką społeczną. Dlatego też w epoce „przewrotu umysłowego” wokół spraw edukacyjnych toczyły się bardzo namiętne spory. Obok tych oświatowych batalii niemniej charakterystyczne dla epoki reform były również kompromisy, na skutek których do opanowanych przez duchowieństwo szkół docierały idee Oświecenia odpowiednio rozrzedzone i przyprawione *ad usum Delphini*. Żywiąc wiarę w dobroć rozumu, ludzie Oświecenia wywodzili moralne i społeczne zło z ciemnoty i zabobonów. Poprzez usilne zabiegi o oświatę dla dzieci i dorosłych spodziewano się dojść do społeczeństwa dostatniego, sprawiedliwego i szczęśliwego. Utylitarny cel edukacji dobitnie wyraziła polska Komisja Edukacji Narodowej: „Ucznia sposobnym ze wszech miar uczynić do tego, żeby i jemu było dobrze, i z nim było dobrze”¹.

Tę trafną charakterystykę zmian w dobie polskiego Oświecenia dał Emanuel Rostworowski, wyrażając pochlebną opinię o Komisji Edukacji Narodowej. Zanim Komisja powstała, do Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego – napływały z zagranicy wieści o nowych formach kształcenia, poczynając od szkół rycerskich, adresowanych do szlachty już w końcu XVI w. Wkrótce potem, w drugiej połowie XVII w. wypłynęło na forum publiczne, zwłaszcza we Francji, zagadnienie edukacji dziewcząt, które do tej pory pozostawione było zakonom żeńskim lub guwernantkom domowym, nie zawsze obdarzonym wiedzą i talentem pedagogicznym. Pisał o tym François Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715), duchowny i wychowawca gromadki dzieci, w książce *O wychowaniu młodzieży płci żeńskiej*, opublikowanej w 1687 r., znanej w Polsce w oryginale. W przekładzie na język polski ukazała się w 1823 r., w dobie dość ożywionego ruchu na rzecz rozsądnej edukacji dziewcząt. We Włoszech, we Francji, w Niemczech, w Niderlandach organizowano też szkółki dla miejskiej biedoty i nawet dla chłopstwa.

Dla drugiej połowy XVIII w. charakterystyczne były w Europie tendencje do zmian programów szkolnych. Było to związane z ożywieniem umysłowym i naukowym zachodniej Europy, a wieści o tym przynosiły gazety, przywozili młodzi zakonnicy, wracający do kraju ze studiów, a także powracający z podróży – szlachta i magnaci.

¹ E. Rostworowski, *Historia powszechna: wiek XVIII*, Warszawa 1980, s. 184.

W Anglii w XVII w., w okresie przemian ustrojowych na Wyspach Brytyjskich, w licznych projektach podnoszone były zagadnienia nowej edukacji. Ich swoistą syntezą była głośna książka Johna Locke’a (1632–1704) *Myśli o wychowaniu*, traktująca o edukacji chłopca stanu szlacheckiego. Locke sformułował wiele rozsądnych i żywotnych idei o prawidłowej edukacji i warunkach zdrowego wychowania. *Myśli o wychowaniu* w przekładzie na język francuski dotarły na kontynent już w początku XVIII w., gdy rosło tam zainteresowanie przebudową szkoły. Rozpoczęła się batalia skierowana przeciwko jezuitom i ich szkołom, przeciwko średnim szkołom łacińskim o typie humanistycznym, a także przeciwko przemożnemu nauczaniu łaciny i pominięciu języków nowożytnych oraz treści przydatnych w życiu publicznym.

Sygnali o realizacji nowych celów edukacji odnaleźć można w programach szkół rycerskich. Łączyły one elementy wychowania świeckiego, kształcenie w zakresie sztuki rycerskiej, ze sztuką retoryczną, z wiedzą o charakterze ogólnym i nauką języków nowożytnych². Jedną z nich była Akademia w Lunéville utworzona przez Stanisława Leszczyńskiego (1677–1766), adresowana do szlachty polskiej, a następnie Szkoła Rycerska w Warszawie, zorganizowana w 1765 r. z inicjatywy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (1732–1798) we współpracy z księciem Adamem Kazimierzem Czartoryskim (1734–1823), jej komendantem³. Obydwie te szkoły miały charakter świecki. Były miejscem nowoczesnego, wszechstronnego kształcenia szlachty w zakresie nie tylko sztuki walki, ale także wiedzy wprowadzającej w zagadnienia ustrojowe i polityczne ówczesnej Europy. Wykształciło się w nich wielu uczestników życia publicznego w Rzeczypospolitej, czego dowodem są m.in. wystąpienia sejmowe w latach 60. i 70. XVIII w.⁴

W Warszawie powstała także nowoczesna szkoła zorganizowana przez teatynów, której uczniem był Stanisław August Poniatowski. Najśłynniejszą jednak szkołę zorganizował w 1740 r. w Warszawie pijar ks. Stanisław Konarski (1700–1773). Było to elitarne, nowoczesne Collegium Nobilium. Następnie przeprowadził reformę szkół pijarskich w Koronie⁵. W połowie XVIII w. reformie poddawali swe szkoły także jezuici, organizując własne *collegia nobilia*⁶. W jezuickiej Akademii Wileńskiej rozwijał badania i organizował obserwatorium astronomiczne

² K. Opalek, *Oświecenie, w: Historia nauki polskiej*, t. 2, wstęp i red. B. Suchodolski, Wrocław 1970, s. 300–303.

³ K. Mrozowska, *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*, Wrocław 1961, s. 21.

⁴ *Historia wychowania*, t. 1, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1967, s. 581 i n.

⁵ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973, s. 16.

⁶ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 2003, s. 439 i n.; I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, w: *Sztuka nauczania. Szkoła*, red. K. Konarzewski, Warszawa 1991, s. 30; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pułtusk–Warszawa 2004, s. 125–126.

Marcin Poczubut (1728–1810), obeznany z uniwersytetami europejskimi, jak również z ośrodkami astronomicznymi, w tym z The Royal Greenwich Astronomical Observatory na Wyspach Brytyjskich, a ks. Józef Mickiewicz (1744–1817) organizował w Akademii nowoczesny gabinet fizyczny⁷.

Przyswajanie nowych tendencji ówczesnej nauki i filozofii odbywało się w Rzeczypospolitej w obrębie teorii wychowania i nowych programów kształcenia. Idea wykorzystania szkoły jako instrumentu wychowania nowej generacji obywateli przygotowanych do reformy Rzeczypospolitej była obecna w polskiej literaturze i publicystyce od połowy XVI w. Pojawiała się coraz częściej w wystąpieniach sejmowych i była szeroko dyskutowana na łamach czasopism pod koniec panowania saskiego i na początku epoki stanisławowskiej⁸.

Na sejmie „rozbiorowym” w 1773 r. postawie podkreślali potrzebę powołania instytucji państwowej organizującej kształcenie młodego pokolenia dla Rzeczypospolitej. Okazją do urzeczywistnienia tej myśli stała się decyzja o kasacie zakonu jezuitów, przesłana *breve* papieskim, którego ogłoszenie nastąpiło w Rzeczypospolitej we wrześniu 1773 r. W reakcji na zarządzenie papieża o rozwiązaniu zakonu jezuitów obradujący sejm, niewątpliwie z inicjatywy króla Stanisława Augusta, 14 października 1773 r. powołał **Komisję Nad Edukacją Młodzieży Narodowej Szlacheckiej Dozór Mającej**. W pierwszym jej składzie znalazło się ośmiu polityków – zarówno świeckich, jak i duchownych. Z senatu byli to: ks. Ignacy Massalski (1727–1794) – biskup wileński, prezes KEN; książę Michał Poniatowski (1736–1794) – biskup płocki; książę August Sułkowski (1729–1786) – wojewoda gnieźnieński; Joachim Litawor Chreptowicz (1729–1812) – podkanclerzy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z izby poselskiej („ze stanu rycerskiego”) weszli: Ignacy Potocki (1750–1809) – pisarz wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego; książę Adam Kazimierz Czartoryski – generał ziem podolskich; Andrzej Zamoyski (1716–1792) – kanclerz wielki koronny; Antoni Poniński (1732–ok. 1830) – starosta kopanicki.

Podstawą materialną działalności Komisji i podjętej przez nią reformy szkolnej stały się majątki pojezuickie, powierzone przejściowo przez sejm Komisjom Rozdawniczym do zlustrowania i wyceny. Komisje te zniósł sejm 1776 r., ponieważ nierzetelnie rozporządzały majątkiem pojezuickim – zwano je nawet „rozdrapniczymi”. Zarządzanie majątkiem pojezuickim przejęła bezpośrednio KEN, a Kasą Generalną funduszu kierował Karol Maurycy

⁷ *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765–1850*, t. 2, red. M. Chamcówna, K. Mrozowska, Kraków 1965; L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym 1990, s. 45; J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*.

Akademia Wileńska. Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego, Warszawa 2018, s. 194–199.

⁸ I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, s. 32.

Lelewel (1748–1830)⁹. Kasjer Lelewel wraz z dwoma członkami Komisji – Andrzejem Zamoyskim i Michałem Mniszchem – w latach 1778–1794 organizował prawidłową gospodarkę majątkiem pojezuickim jako funduszem edukacyjnym¹⁰.

W odróżnieniu od wcześniejszych prób reformatorskich w Polsce – jak choćby reformy szkół pijarskich – Komisja objęła nadzorem wszystkie placówki: szkoły dla synów szlacheckich, choć uczyli się w nich także synowie mieszczan, a także prywatne pensje męskie i żeńskie, które zostały potraktowane jako część systemu edukacyjnego, a nawet parafialne – dla dzieci plebejskich¹¹.

Inaczej niż w wielu państwach europejskich, założyciele Komisji, projektując nową organizację szkolnictwa i nowe programy nauczania, pozostawili nauczycielom eksjezuitom możliwość włączenia się w nowy system szkolny lub przejścia na emeryturę¹².

Bardzo szybko powstał zarys nowych programów szkolnych. Na ich tworzenie oddziaływały niewątpliwie nadsyłane do KEN projekty, które były wynikiem konsultacji społecznej. Ich podstawą była decyzja, że językiem nauczania ma być język polski. Program udoskonalony przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych powołane do życia w 1775 r. był oparty na zasadach klasyfikacji nauk Francisca Bacona (1561–1626) oraz *Wielkiej encyklopedii francuskiej* (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*). „Nowy program cechowała równowaga w nauczaniu [...], przyznając poważne miejsce przedmiotom matematyczno-przyrodniczym, zachował on jednocześnie gramatyczno-retoryczny kierunek kształcenia. [...] Po raz pierwszy zostały wprowadzone w tak szerokim zakresie nauki przyrodnicze: botanika, zoologia, mineralogia, nauki rolnicze, fizyka, mechanika, hydraulika, chemia, początki medycyny i higieny”¹³. Z przedmiotów tradycyjnych wymowa została dostosowana do zadań wychowania narodowego i obywatelskiego. Łacina znalazła się na dalszym miejscu. Język ojczysty miał zapoznawać młodzież z dorobkiem literatury polskiej, wzmacniać uczucia patriotyczne. Ponadto – historia Polski, nauka prawa, świecka nauka moralna, „niezależna od nauki chrześcijańskiej wyeliminowanej z programu klas wyższych”¹⁴.

⁹ Szerzej o działalności Karola Maurycego Lelewela jako kasjera generalnego Komisji: W.M. Grabski, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984, s. 482–488.

¹⁰ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794) jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przełożyła i uzupełniła M. Chamcówna, przedmową opatrzył H. Barycz, Wrocław 1979, s. 64.

¹¹ I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, s. 32.

¹² J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 61.

¹³ *Historia wychowania*, t. 1, s. 667.

¹⁴ Tamże.

Zasady przeprowadzonej reformy zostały uregulowane w 1783 r. zbiorem prawa szkolnego: *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*¹⁵. Był to pierwszy tego rodzaju kodeks szkolny, który uregulował wszystkie sprawy szkolnictwa, programy nauczania, zasady kształcenia i pragmatyki nauczycielskiej, traktując to wszystko jako obszar zainteresowań i odpowiedzialności państwa. *Ustawy* powoływały tzw. stan akademicki, który był z definicji instytucją świecką, grupującą nauczycieli ze szkół Komisji, lecz obejmował także wszystkich nauczycieli – duchownych. W realiach ówczesnych został upodobniony do stanu duchownego przez zasadę „wspólnego życia” w zgromadzeniu akademickim oraz przez wprowadzenie obowiązku noszenia ubioru kleryckiego przez nauczycieli świeckich, przede wszystkim w obrębie szkoły. Nauczyciele świeccy byli także zobligowani do uczestnictwa w praktykach religijnych¹⁶.

Nauczyciele byli kształceni w szkołach głównych, czyli gruntownie zreorganizowanych uniwersytetach – Szkole Głównej Koronnej (dawnej Akademii Krakowskiej) i Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego (dawnej Akademii Wileńskiej). Szkoły główne stały się ogniwami administracji szkolnej i nadzoru szkolnego, podległymi Komisji Edukacji Narodowej. Kandydaci na nauczycieli składali submisję, czyli zobowiązanie do postępowania zgodnie z regułami *Ustaw*. Studiowali na koszt Komisji oraz mieli prawo do emerytury po odpracowaniu 20 lat, a także pomoc w przypadku choroby¹⁷. Młodzi nauczyciele, którzy kończyli studia uniwersyteckie na koszt funduszu edukacyjnego, byli zobowiązani do kilkuletniego odpracowania – tylko najlepszym skracano ten okres.

Poza obszarem funduszu edukacyjnego mieścili się nauczyciele zakonniccy, ale wszystkich nauczycieli – w szkołach akademickich i zakonnych – obowiązywały wydawane przez Komisję przepisy dydaktyczne i wychowawcze. Ponadto wszystkie szkoły, akademickie i zakonne, podlegały wizytacjom władz szkolnych. Wyjątkowo tylko pijarzy koronni

¹⁵ *Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na Szkoły w Krajach Rzeczypospolitej Przepisane*, 1781. Tekst obowiązywał do 1783 r., kiedy to KEN przyjęła i opublikowała nową wersję *Ustaw*. *Ustawy* doczekały się kilku wydań: 1872, 1902, 1923, 1925, 1930, 1954. Najnowsze, w pełnej wersji, ukazało się w 2015 r. staraniem i w opracowaniu Kaliny Bartnickiej w trzech wersjach językowych: polskiej, litewskiej i angielskiej, dzięki wsparciu Ministerstwa Edukacji Narodowej. Zob. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane* = *Tautinės Edukacijos Komisijos nuostatai, skirti akademiniam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose* = *The statutes*

of the Commission of National Education as prescribed for the academic estate and for the schools in the lands of the Commonwealth: roku 1783, red. K. Bartnicka, Warszawa 2015.

¹⁶ K. Bartnicka, *Komisja Edukacji Narodowej i jej Ustawy*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. K. Dormus i in., Kraków 2014, s. 109–132.

¹⁷ K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1956; I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1980, s. 177.

i litewscy jeszcze w dobie sejmu czteroletniego w 1790 r. podlegali wizytacjom zwierzchności zakonnej. Starano się włączyć nauczycieli zakonników po studiach w szkołach głównych w system stanu akademickiego. Zapoczątkował to w Krakowie pijar Antoni Popławski (1739–1799), kiedy – wraz z reformą szkół głównych – rozpoczęło się kształcenie w nich nauczycieli. Pierwsi świeccy nauczyciele wyszli ze Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie, kilka lat później – ze Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁸.

Stan akademicki był otwarty dla kandydatów niezależnie od ich pochodzenia społecznego. Kończyli studia w seminariach, które funkcjonowały w szkołach głównych. W sferze dalekosiężnych planów Komisji Edukacji Narodowej była drożność systemu szkolnego i awansu nauczycielskiego, która została pięknie zdefiniowana formułą: „Żądałaby Komisja Edukacji Narodowej, aby każdy idący drogą nauki wprzód był nauczycielem parafialnym i przez ten pierwszy stopień każdy przechodził do najważniejszych w Akademii urzędów”¹⁹.

W drugim dziesięcioleciu działalności Komisji liczba nauczycieli świeckich w jej szkołach w roku szkolnym 1791/1792 w obydwu częściach Rzeczypospolitej osiągnęła prawie 50% całego stanu akademickiego. Było to grono bardzo prężne, dążące – zwłaszcza w Koronie – do zerwania z „mnichowskimi” przepisami *Ustaw*. Nosili świeckie ubrania, uczestniczyli w życiu towarzyskim poza szkołą, miewali plany matrymonialne. Poświadczają to m.in. wiersze do dziewczyny pozostałe po Józefie Sołtykowiczu (1762–1831), wówczas kandydacie do stanu akademickiego, a późniejszym profesorze Szkoły Głównej Koronnej²⁰. Młodzi nauczyciele domagali się od otaczających ich starych nauczycieli uznania prawa do rozdzielenia sfery spraw życia osobistego od zawodowego, publicznego. Występowali o zniesienie obowiązku uczestniczenia we wspólnych posiłkach zgromadzenia nauczycielskiego, czyli ustawowego „wspólnego stołu”, domagali się prawa do dysponowania całością pensji. Czasami przegrywali, zwłaszcza gdy szlachta, związana ścisłymi więzami z wiarą i Kościołem, zarzucała im wypaczanie postaw religijnych jej synów²¹. A niektórzy pozostawali nauczycielami mimo zawarcia związku małżeńskiego.

¹⁸ I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 177.

¹⁹ *Przepis do szkół parafialnych*, 1774, cyt. za: *Pierwiaszkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, wyd. i wstępem opatrzył Z. Kukulski, Lublin 1923, s. 22. Por. I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 178. Podobne stanowisko zajął Staszic w projekcie organizacji stanu nauczycielskiego w Księstwie Warszawskim – nauczyciel elementarny mieścił się w hierarchii stanu akademickiego. Zob. *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, wyd. i oprac. Z. Kukulski, przedmową poprzedził I. Chrzanowski, Lublin 1926, s. 196; *Materiały*

do działalności pedagogicznej Stanisława Staszica, oprac. i wstępem opatrzył T. Nowacki, Wrocław 1957, s. 144.

²⁰ Np. *Idylla do panny Anny Wytyszkiewiczówny*, BJ, rkps 3748, Józef Sołtykowicz, *Zbiór wierszy pisanych przez...*, od r. 1782. Zob. też J. Ryś, *Sołtykowicz [Sołtykiewicz] Józef Florian*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018 [dalej: *KEN. Słownik biograficzny*], s. 596–597.

²¹ I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 178.

Podczas gdy kandydaci koronni do stanu akademickiego, pod wpływem niektórych profesorów Akademii Krakowskiej, m.in. Jana Śniadeckiego i innych młodych krakowskich profesorów, kształtowali krytyczny stosunek do „mnichostwa” w *Ustawach*, młodzi kandydaci na Litwie przechodzili nieco inną edukację pod tym względem. Cechą charakterystyczną ich wychowania był szacunek do tradycyjnego wzorca nauczyciela. Było to grono zdecydowanie mniej liczne niż nauczyciele ekszequici, zatem w szkołach zdominowani byli przez starą kadrę. W rezultacie składało się to na większą stabilność zespołów nauczycielskich²².

Pod koniec lat 80. nauczyciele zaczęli się upominać o większy zakres samorządności, zgodnie z zapisem w *Ustawach*. W trakcie Sejmu Wielkiego i w czasach rozbiorów zachowywali się patriotycznie, podobnie jak wychowana przez nich młodzież. Było to dowodem skuteczności przeprowadzonej reformy.

Po upadku Rzeczypospolitej w poszczególnych dzielnicach rozbiorowych „stworzony przez Komisję ustrój szkolny ostawał się w jego zasadniczych zrębach, żyli i działali nadal niektórzy wielcy twórcy i współpracownicy Komisji, pracowała nadal – chociaż zdziesiątkowana – kadra nauczycielska. Duch Komisji Edukacji Narodowej czuwał wciąż nad działalnością szkolną w Księstwie i w Królestwie Kongresowym, w Wilnie i Krzemieńcu, w Krakowie, nawet w Poznaniu i na Śląsku”²³. Stopniowo jednak nowi władcy likwidowali odrębność polskich szkół.

W „narodowej pamięci” Komisja lokowana była w narodowym panteonie jako jedno z „wielkich osiągnięć narodowych” – choć nie bez kontrowersji. Na przykład Adam Mickiewicz w wykładach paryskich doceniał to, z jaką troską traktowano oświatę w latach Polski stanisławowskiej, ale dla Komisji miał wiele „ostrych słów”²⁴.

Oryginalny polski myśliciel i pedagog Bronisław Trentowski (1808–1869), oceniając działalność KEN, do jej zasług zaliczył zdobycie funduszy na oświatę oraz podporządkowanie szkoły państwu. Krytykował natomiast programy za zbyt ograniczenie humanistyki, a także nadmierną fascynację ideologią francuskiego Oświecenia. Niemniej jednak jego

²² Tamże, s. 179.

²³ B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa 1972, s. 149.

²⁴ Bogdan Suchodolski przytaczał fragmenty wykładów paryskich Mickiewicza, który chwalił i ganił szkoły Komisji, wykazując przy tym niezbyt dokładną wiedzę o codzienności szkolnej, a interpretując tylko oficjalne wystąpienia. Tamże, s. 167–169.

zdaniem Komisja „stanowi, po Konarskiego szkół reformie, drugi akt wielkiego odrodzenia polskiej oświaty”²⁵.

W pozytywistycznej „Prawdzie” Antoni Gustaw Bem (1848–1902), historyk literatury, opublikował z okazji stulecia Komisji tekst o jej dorobku i „mądrej szkół reform[ie]”. Pisał, że autorzy reform Komisji szli „drogą wytkniętą przez Locke’a i encyklopedystów, a przekonani głęboko o wszechmocnej potędze wychowania, dążyli wytrwale do odrodzenia narodu [...] przez pracę i prawdę”²⁶. Bem usprawiedliwiał kompromisy Komisji: „Musieli więc oni – pisał – obok idei postępowych uwzględniać przesady, kojarzyć sprzeczności, ogień godzić z wodą, bo bez tego dobre ich pomysły, zamknięte w czarodziejskim kole teorii, nie przeszłyby nigdy w dziedzinę czynu”²⁷.

W 1873 r., w stulecie Komisji obchód organizowało Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie. Konserwatyści twierdzili, że Komisja powstała w 1775 r., a w 1773 zlikwidowano zakon jezuitów. A zatem to nie był jubileusz KEN, ale świętowanie likwidacji zakonu, o czym pisał krakowski „Czas”. Wówczas uroczystości jubileuszowe odbyły się we Lwowie „z całą okazałością, a odczyt Kraszewskiego wzbudził wielkie zainteresowanie”²⁸.

W początkach XX w. historyk Teodor Wierzbowski (1853–1923) zapoczątkował publikowanie wielotomowych źródeł prac Komisji, które do dziś stanowią ważny punkt wyjścia do dalszych badań²⁹.

Obchody 150-lecia Komisji zostały zorganizowane w II Rzeczypospolitej na początku lat 20. Ten czas zaowocował bogatą literaturą poświęconą dziejom Komisji, a także publikacjami źródłowymi. Następne wielkie obchody zorganizowano już po II wojnie światowej, z okazji 200-lecia powołania KEN. Wówczas powstał pokaźny dorobek publikacyjny. Gdy w 2013 r. przypadała 240. rocznica Komisji, literatura przedmiotu została znacznie

²⁵ B. Trentowski, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. 2, wstępem i komentarzem opatrzył A. Walicki, Wrocław 1970, s. 837.

²⁶ A.G. Bem, *Z dziejów oświaty (notatka pod rokiem 1783)*, „Prawda. Tygodnik Polityczny, Społeczny i Literacki” 1883, nr 31, s. 362.

²⁷ Tamże.

²⁸ Uroczystości jubileuszowe miały się odbyć w Krakowie, ale z uwagi na zagrożenie epidemią cholery zostały

przeniesione do Lwowa. Cyt. za: B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 171. Zob. też K. Mrozowska, *Trzy Jubileusze Komisji Edukacji Narodowej 1873–1923–1973. (Przegląd dorobku i postulaty)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 1, s. 14.

²⁹ J. Dybiec, *Źródła rękopiśmienne, archiwalne i drukowane do dziejów Komisji Edukacji Narodowej w zasobach polskich i obcych*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, s. 39–41.

wzbogacona³⁰. Jubileusz 250-lecia wskazuje na nieprzemijającą wartość i zasługi dzieła Komisji Edukacji Narodowej w tworzeniu nowoczesnej polskiej szkoły i nowoczesnego polskiego narodu.

*

Niniejszy tom ukazuje najważniejsze zagadnienia dotyczące Komisji Edukacji Narodowej – jej genezę, tworzenie podstaw organizacji szkolnej, ustawodawstwa szkolnego, nowe programy nauczania, opracowywanie podręczników, kształcenie nauczycieli, reformę szkół wyższych, wprowadzanie zmian idących w kierunku upowszechniania nauczania. Intencją było także ukazanie osób działających na rzecz reformy, ze szczególnym podkreśleniem ich zaangażowania w prace Komisji. Przedstawione są w układzie chronologicznym, w miarę jak włączały się w jej działania. Dla zobrazowania ich aktywności oraz czasów, w jakich działali, zamieszczony został bogaty materiał ilustracyjny. Język źródeł i zapisy tytułów zostały uwspółcześnione.

Pierwszy pomysł opracowania albumu naukowego o Komisji Edukacji Narodowej zrodził się podczas pracy nad grantem *Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje*, kierowanym przez prof. dr hab. Kalinę Bartnicką. Wówczas wspólnie z prof. dr hab. Ireną Szybiak przygotowałam szkic tego wydania. Jestem wdzięczna Pani Profesor za pomoc i wiele rozmów o koncepcji tomu.

Dziękuję Pani Profesor Kalinie Bartnickiej za życzliwe uwagi i wsparcie w realizacji grantu. Dziękuję także dr. Adamowi Sowińskiemu za pomoc w gromadzeniu materiału ikonograficznego. Słowa podziękowania kieruję także do prof. Mariusza Ausza za wykonanie fotografii obiektów rękopiśmiennych z zasobów Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego.

Szczególne podziękowania kieruję także do recenzentek niniejszej monografii: dr hab. Katarzyny Dormus, profesor Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, oraz prof. dr hab. Ewy Kuli z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Dzięki Ich wnikliwej lekturze i uwagom praca zyskała ostateczny kształt.

³⁰ Szerokie badania nad spuścizną KEN podjęli Kalina Bartnicka i zespół historyków oświaty z wielu ośrodków akademickich. Efektem tych badań było wydanie w 2018 r. 14 tomów prac o dziejach KEN. Znaczną wartością było wzbogacenie dotychczasowej wiedzy o analizę źródeł przechowywanych w bibliotekach i archiwach Republiki

Litewskiej, Republiki Ukrainy, Republiki Białorusi, Federacji Rosyjskiej. Tom 14 obejmuje dotychczasową bibliografię Komisji Edukacji Narodowej, którą przygotowali Krzysztof Ratajczak i Michał Nowicki, zob. *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Bibliografia*, Warszawa 2018.

AUTEURS

1. Diderot	3. Laplace
2. Voltaire	4. J.J. Rousseau

Lib. de l'Université de Paris

CÉLÈBRES.

5. Buffon	7. Montesquieu
6. Helvétius	8. Condorcet

N° 25.

Paris chez Balthazar, F. de la Harpe, 1751.

Encyklopedyści.
Gabinet Rycin BUW

ROZDZIAŁ I

Przełomy edukacyjne w Europie XVII/XVIII w.

Począwszy od II połowy XVII w., rozpoczęły się we Francji ożywione debaty, przenikające także do innych części Europy, a dotyczące konieczności zmian w ówczesnych zwyczajach w wychowaniu chłopców i dziewcząt. Rozwijało się piśmiennictwo o wychowaniu, w którym zarysowywały się już nowe kierunki ich edukacji. W połowie XVIII w. konflikt rządów Portugalii, Francji i Hiszpanii z zakonem jezuitów postawił zagadnienie wychowania jako sprawę nie tylko poszczególnych instytucji edukacyjnych, ale także państwa. Ważne były stanowiska m.in. Johna Locke’a, Claude’a Fleury’ego, François de Salignac de la Mothe Fénelona, Charles’a Rollina i Jeana-Jacques’a Rousseau.

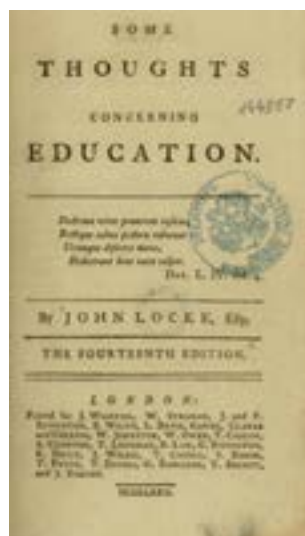
John Locke (1632–1704) – angielski uczony, lekarz, autor książki *Myśli o wychowaniu*, opublikowanej w 1693 r. Zagadnienie to rozważał z perspektywy trzech zakresów rozwoju dziecka: fizycznego, moralnego oraz umysłowego. W kolejnych częściach rozprawy definiował zasady i warunki edukacji, osobowość nauczyciela, rolę ojca, a także matki w wychowaniu oraz określał program nauczania. Był zdecydowanym zwolennikiem wychowania i kształcenia chłopca w domu rodzinnym, pod okiem nauczyciela, a nie w szkole publicznej. Zwracał uwagę wychowawców i rodziców na to, że przymus i kara nie należą do pożądanych metod nauczania. Książka Locke’a była przede wszystkim poświęcona wychowaniu chłopca w rodzinie szlacheckiej, ale znalazły się w niej także odniesienia do wychowania dziewcząt, krytyczne wobec ówczesnych obyczajów. W Rzeczypospolitej czytano jego książkę w oryginale, a od 1781 r. w przekładzie na język polski³¹.

³¹ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 26 i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy XVIII wieku*, Warszawa

1994, s. 336 i n.; S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*, Lublin 2008, s. 136 i n.

I.1. John Locke. Gabinet Rycin BUW

I.2. Strona tytułowa pracy Johna Locke'a *Some thoughts...*
Gabinet Starych Druków BUW

I.3. Strona tytułowa książki Johna Locke'a, w pierwszym przekładzie na język polski z 1781 r., *Książka o edukacji dzieci*.
Gabinet Starych Druków BUW

4. W uwagach poświęconych tu zdrowiu rozważę nie to, co czynić ma lekarz z chorym i wątłym dzieckiem, lecz to, co rodzice bez pomocy medycyny czynić powinni dla zachowania, polepszenia zdrowej lub przynajmniej nie chorowitej konstytucji swoich dzieci. [...] szlachta powinna wychowywać swoje dzieci tak, jak prawi właściciele farm i zamożni chłopci chowają swoje. Ponieważ jednak matki mogą przypuszczalnie sądzić, że ten wzór jest nieco zbyt zwężły, wypowiem się bardziej szczegółowo, dając kobietom pod rozwagę [...], że rozpieszczanie i wydolikacanie najczęściej albo psuje organizm dzieci, albo co najmniej przynosi mu szkodę³².

11. Wzmianka o dziewczętach przywodzi mi na myśl jeszcze jedno, o czym nie należy zapominać, a mianowicie, aby suknie twej córki nigdy nie były ciasno skrojone, zwłaszcza na piersi. Zostawcie naturze swobodę kształtowania ciała, tak, jak uważa za najlepsze³³.

30. Dużo świeżego powietrza, ćwiczenia i snu; prosta dieta, żadnego wina ani mocnych trunków i bardzo mało lub w ogóle żadnych lekarstw; ubranie niezbyt ciepłe i ciasne; głowę zwłaszcza i nogi trzymać w chłodzie, nogi przyzwyczajając do zimnej wody i oswajając z wilgocią³⁴.

³² J. Locke, *Mysli o wychowaniu*, tłum. F. Wnorowski, wstępem i komentarzem opatrzyła K. Mrozowska, Wrocław-Kraków 1959, s. 7.

³³ Tamże, s. 13.

³⁴ Tamże, s. 27.

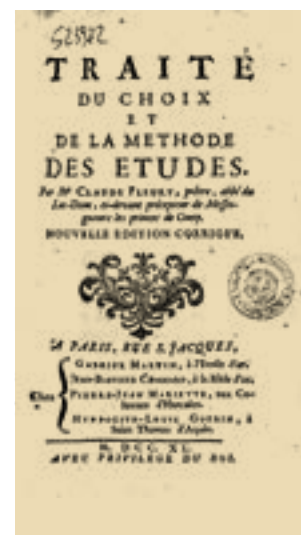
70. Jestem pewien, że ten, kto jest w stanie utrzymać wychowawcę w domu, może w ten sposób dać swojemu synowi bardziej wytworne maniere, bardziej dojrzały pogląd i zrozumienie tego, co wartościowe i stosowne, wraz z większą w dodatku biegłością w naukach [...]. Wielka to różnica mieć dwu, czy trzech uczniów w jednym domu, a sześćdziesiąt czy osiemdziesiąt chłopców, rozmieszczonych to tu, to tam³⁵.

155. [...] nigdy syna nie napędzaj [do nauki czytania] i za którą nigdy go nie łaj. Wab go do niej, jak potrafisz, ale nie czyn mu z tego przymusowego zadania. Lepiej, żeby rok później nauczył się czytać, niż żeby miał w ten sposób nabrać odrazy do nauki. Jeśli będziesz miał z nim jakieś zajęcia, niechże to będzie w kwestiach ważnych, prawdy i dobra, nie nakładaj jednakże na niego żadnego obowiązku w kwestii ABC³⁶.

Claude Fleury (1640–1723) – adwokat w parlamencie paryskim w latach 1658–1667, członek Académie Française. Po studiach teologicznych wstąpił do zakonu cystersów. Był spowiednikiem króla Francji, Ludwika XV. W 1686 r. opublikował *Traité du choix et de la méthode des études* (Rozprawa o wyborze i o metodzie studiów, t. 1–2), książkę o edukacji chłopców i dziewcząt w rodzinach szlacheckich. Określił trzy grupy nauk: konieczne, pożyteczne i ciekawe. W grupie pierwszej umieścił gramatykę, arytmetykę, ekonomię, naukę o prawie i politykę, w drugiej – retorykę, nauki przyrodnicze, geometrię i historię, w trzeciej – matematykę wyższą, fizykę, chemię. Proces nauczania i wychowania nie powinien być przykry dla dziecka – przekonywał i rodziców, i wychowawców, a kara fizyczna nie jest właściwym środkiem wychowania. Uważał, że można ją stosować tylko w przypadku złości lub uporczywości dziecka. Warunkiem zaś sukcesu wychowawcy powinno być staranie o to, by nauka była dla dziecka przyjemnością,

1.4. Claude Fleury. Library of Congress

1.5. Strona tytułowa *Traité du choix et de la méthode des études*, 2 tomy, Paryż 1686

³⁵ Tamże, s. 58.

³⁶ Tamże, s. 155.

a nie ciężkim obowiązkiem, i przebiegała tak, by nie uświadamiało sobie, że jest nauczane. W nauczaniu szkolnym i domowym istotnym elementem było wychowanie religijno-moralne; był autorem wielu katechizmów³⁷.

Dziecinne i młode lata jest to czas bardzo drogi. Nigdy nie jest ciekawość i pojęcie tak wielkie jak w tym czasie. Zawsze dzieci chcą wszystko wiedzieć, bo wszystkie rzeczy są dla nich nowe, przypatrują się im więc z uwagą. Bez ustanku zadają pytania, widząc, co drudzy robią, wszystkiego chcą próbować na sobie i naśladować. Łatwowie, proste i szczere, biorą wszystkie słowa za to, co one znaczą, póki się nie nauczą niedowierzać. [...] Nigdzie tak łatwej i pewnej pamięci nie znajdziesz, jak u dzieci: do których się rzeczy przyuczają myśleć w wieku swoim, do tychże przez całe życie przykładają się z większą łatwością i radością³⁸.

Oczywiście nie jest im [dziewczętom] potrzebna większa część tych wiadomości, które dziś obejmujemy mianem studiów; ani łacina, ani greka, ani retoryka, ani filozofia nie posiadają dla nich wartości, a jeśli niektóre kobiety, żadne wiedzy, nauczyły się tych przedmiotów, to powodowane były po większej części tylko próżnością, skutek zaś był taki, że znienawidziły je kobiety a mężczyźni lekceważyli. [...] Prawda, że zazwyczaj kobiety posiadają mniej pilności i cierpliwości do wytrwałej pracy umysłowej, nie posiadają też i sił fizycznych do ćwiczeń wzmacniających zdrowie. Winien temu organizm kobiety, ale tylko w części; więcej daleko winno samo złe wychowanie³⁹.

François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715) – członek Akademii Francuskiej, pisarz, wychowawca i kaznodzieja, biskup Cambrai. Przez 10 lat nauczał nawróconych na katolicyzm hugenotów. Był także wychowawcą ośmiu dziewcząt w rodzinie arystokratycznej. W 1687 r. opublikował rozprawę *Traité de l'éducation des filles* (O wychowaniu dziewcząt), którą kierował do matek. Był to pierwszy tekst prezentujący zasady wychowania dziewcząt w rodzinach arystokracji, krytyczny wobec tradycji oraz ówczesnego niedostatku odpowiedniej literatury. W latach 1689–1705 był wychowawcą wnuka Ludwika XIV. Napisał wtedy

³⁷ K. Mrozowska, *Wstęp*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła K. Mrozowska, Wrocław 1973, s. XVI i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1, s. 327–332; S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, s. 140 i n. Raymond E. Wanner wskazał na ponadczasowe postulaty Claude'a Fleury'ego: użyteczność wiedzy i przekazanie dziedzictwa narodowego. W swej publikacji zachęcał nauczycieli do obserwacji uczniów, doboru

odpowiedniej metody nauczania, nauki krytycznego myślenia i wyciągania wniosków. Zob. R.E. Wanner, *Claude Fleury (1640–1723) as an educational historiographer and thinker*, Dordrecht 1975.

³⁸ Cyt. za: F. Majchrowicz, *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich i nauki prywatnej*, t. 1, Lwów 1920, s. 179.

³⁹ Tamże, s. 177.

dla podopiecznego wiele powiastek i bajek, m.in. *Przygody Telemaka*, które miały pomóc w wychowaniu chrześcijańskim. Książka ta służyła wielu pokoleniom chłopców⁴⁰.

Nic bardziej jak wychowanie dziewcząt nie jest zaniedbanym. Zwyczaj i dziwactwo matek wszystko w przedmiocie tym częstokroć stanowi. Wiele jest tego zdania, iż oświecenie płci żeńskiej na niskim należy postawić stopniu⁴¹.

Otóż zatrudnienia kobiet, które zarówno prawie jak prace mężczyzn dla dobra powszechnego stają się ważnymi, kiedy zaprowadzenie i utrzymywanie domowego porządku, uszczęśliwienie męża, dobre dzieci wychowanie ich są poruczone pieczy⁴².

Co za intrygi wystawiają nam dzieje! Co za przewrotność ustaw i obyczajów! Co za krwawe wojny! Co za nowości przeciw religii! Co za zaburzenia w państwach, których nierząd kobiet stał się przyczyną. Wszystko to jawnie dowodzi, jak ważnym jest przedmiotem dobre wychowanie dziewcząt: szukajmy skutecznych ku osiągnięciu tego celu środków⁴³.

Nieumiejętność dziewczyny staje się przyczyną jej nudów i czyni ją niezdatną do obmyślenia sobie zatrudnień niewinnych. Gdy dojdzie pewnego wieku, nie przykładawszy się do gruntownych przedmiotów, nie może ani w ich zasmakować, ani powziąć ku nim szacunku: wszystko poważne posępną jej ukazuje postać...⁴⁴.

1.6. François de Salignac de la Mothe Fénelon.
Gabinet Rycin BUW

⁴⁰ Tamże, s. 158–160; K. Mrozowska, *Wstęp*, s. XVI i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1, s. 320–327; S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, s. 145 i n.; K. Bartnicka, *Postłowie*, [w:] *O wychowaniu płci żeńskiej przez Fenelona arcybiskupa kamerackiego. Dzieło po wielu wydaniach, na nowo roku 1818 w Paryżu przedrukowane, a przez Modesta Watta Kosickiego filozofii doktora na język polski przełożone, z portretem Autora, w Warszawie i Suwałkach Nakładem i Drukiem Fr. Świerczewskiego*.

1823, wstęp i opracowanie K. Buczek, Pułtusk 2009, s. 261–273.

⁴¹ *O wychowaniu płci żeńskiej przez Fenelona*, s. 59.

⁴² Tamże, s. 63.

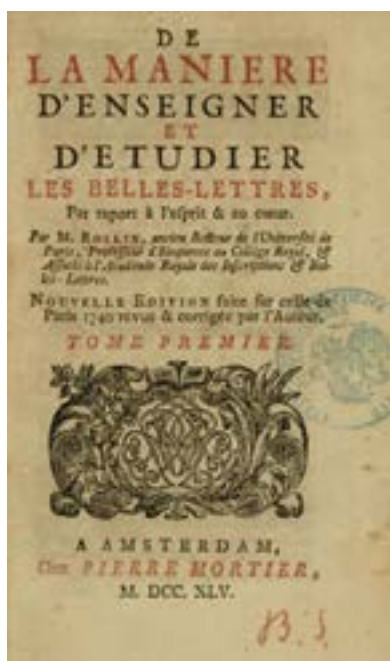
⁴³ Tamże, s. 64.

⁴⁴ Tamże, s. 65.

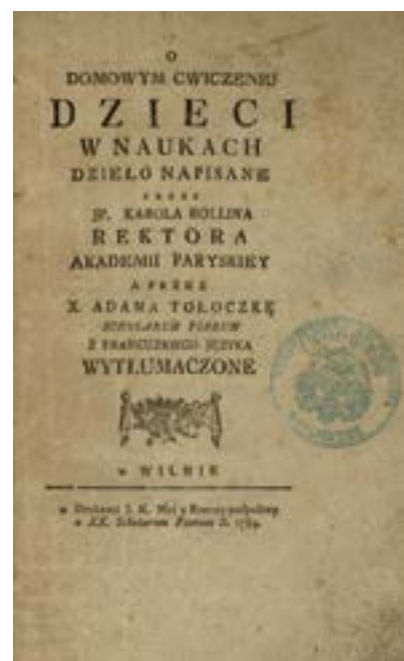
Charles Rollin (1661–1741) – profesor wymowy, kilkakrotny rektor Sorbony, usunięty w 60. roku życia z powodu przynależności do jansenistów. W ostatnich dwudziestu latach życia pracował nad podręcznikami szkolnymi i rozprawami naukowymi. Uważał, że dzieci cechuje umiejętność zdobywania wiedzy, a wczesne dzieciństwo jest najlepszym okresem, by przyzwyczaić je do pracy i porządku. Swoje poglądy zawarł w traktacie o nauczaniu i studiowaniu w odniesieniu do umysłu i serca – *De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles-Lettres par rapport à l'esprit et au cœur* – wydanym w Paryżu w latach 1726–1728. Ta książka, łącząca jego własne doświadczenie nauczycielskie i wychowawcze z poglądami innych autorów, osiągnęła znaczny sukces. W XVIII w. czytał ją m.in. Rousseau, a w Polsce wpłynęła na kształt programu nauczania przedmiotów humanistycznych w Collegium Nobilium Stanisława Konarskiego. W czasach Komisji Edukacji Narodowej została opublikowana w języku polskim⁴⁵.

1.7. Charles Rollin. Gabinet Rycin BUW

1.8. Frontyspis i strona tytułowa pracy Charles'a Rollina *De la manière...*
Gabinet Starych Druków BUW

1.9. Strona tytułowa książki Charles'a Rollina *O domowym ćwiczeniu dzieci w naukach...* wydana w 1784 r. Gabinet Starych Druków BUW

⁴⁵ F. Majchrowicz, *Historia pedagogii*, t. 1, s. 162–163, t. 2, s. 18; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1, s. 356 i n.; *Historia wychowania*, t. 1, s. 648; S. Litak, *Historia*

wychowania, t. 1: *Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Kraków 2004, s. 173; S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, s. 140–141.

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) – francuski myśliciel i filozof, związany z encyklopedystami, autor traktatu pedagogicznego *Emile ou de l'éducation* (*Emil czyli o wychowaniu*, 1762).

Jean-Jacques Rousseau jest zaliczany do prekursorów wychowania naturalnego, czyli zgodnego z naturalnymi etapami rozwoju człowieka. A zatem głównym celem wychowania wspartego na naturze – stwierdzał Rousseau w powieści pedagogicznej *Emil czyli o wychowaniu* – jest pełnowartościowy, dojrzały człowiek. „Wychowanie naturalne” powinno być „negatywne” – zapewniające swobodny rozwój natury dziecka i nabycie przez nie umiejętności życia, oddalające wszystkie wpływy zewnętrzne; „progresywne” – dostosowane do kolejnych etapów rozwoju Emila: dzieciństwo – od chwili, kiedy Emil zaczyna mówić, do 11. roku życia; chłopięctwo – od 12. do 15. roku; „wychowanie społeczno-ideowe” – od 16. do 20. roku życia⁴⁶.

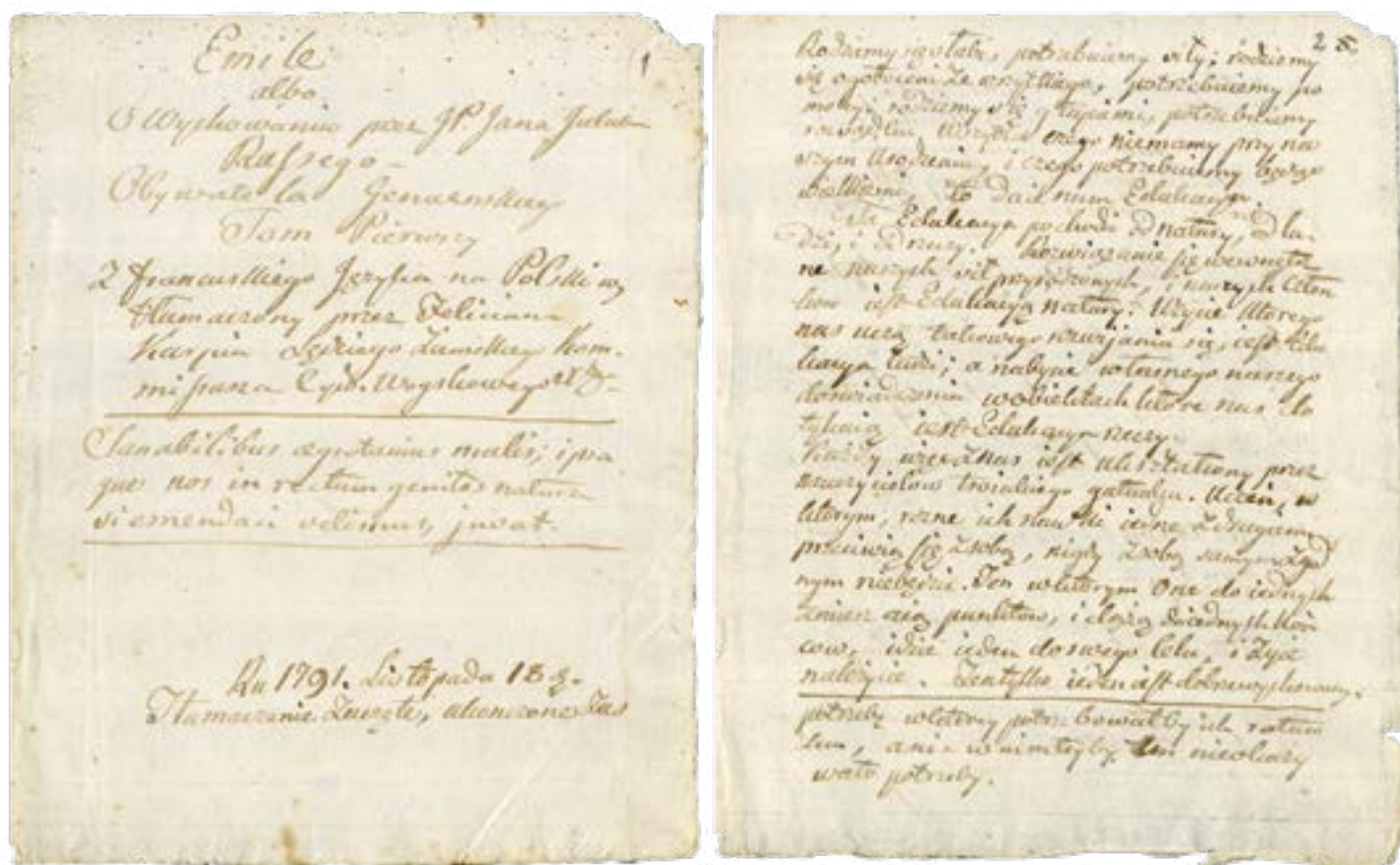
I.10. Jean-Jacques Rousseau, autor portretu Zéphirin Félix Jean Marius Belliard. Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie

I.11. Strona tytułowa *Emila*, Amsterdam 1762. Dzięki uprzejmości Martayan Lan Rare Books, New York

⁴⁶ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2: *Wychowanie nowoczesne. Od połowy wieku XVIII do współczesnej doby*, Warszawa 1994, s. 13–14.

Pierwszymi wychowawcami dziecka są **rodzice**: matka powinna karmić je własną piersią, otoczyć życzliwością, ciepłem moralnym i rozumieć jego potrzeby. W okresie dzieciństwa Emil – pod opieką **wychowawcy** – powinien rozwijać się w środowisku naturalnym, w otoczeniu przyrody, na wsi: chodzić z gołą głową i boso, myć się w zimnej wodzie, spać na twardym pościelaniu, rozwijać siłę fizyczną i zmysły, poznawać przyrodę i życie na wsi. Chłopiec powinien zajmować się tym, co wypływa z jego woli, a nie na polecenie dorosłych. Karą powinno być następstwo czynu Emila: jeśli skłamię – niech mu nie wierzą! Od 12. roku – w okresie chłopięctwa – wychowawca powinien dbać o rozwój władz umysłowych tak, by chłopiec rozumiał otaczający go świat, rozwijał samodzielne myślenie, zdobywał użyteczną wiedzę. Kamilla Mrozowska pisała, że „krańcowo indywidualistyczna koncepcja wychowania [Jeana-Jacques’a Rousseau – JK] pozwoliła mu dostrzec i podkreślić kształtujące znaczenie bezpośredniego zetknięcia się dziecka z różnymi przejawami

1.12.1–2. Tłumaczenie *Emila* na język polski przez Franciszka Karpia, sędziego ziemskiego, 1791 r. Vilniaus Universiteto Biblioteka

mi życia i zjawiskami przyrody, wartość bezpośredniego doświadczenia, wychowawczy wpływ «kary naturalnej», tj. ponoszenia samodzielnie odpowiedzialności za skutki popełnionego czynu»⁴⁷. W 16. roku życia rozpoczynał się etap dorastania chłopca, w którym celem było wychowanie społeczno-ideowe. Powieść zamyka część poświęcona Zofii, przyszłej żonie Emila, jej dorastaniu – pod okiem matki⁴⁸.

Z Księgi pierwszej

Wszystko wychodząc z rąk Stwórcy jest dobre; wszystko wyrodnieje w rękach człowieka. Zmusza on glebę do karmienia płodów właściwych innej glebie, drzewo do wydawania owoców właściwych innemu drzewu; [...] nie chce niczego takim, jak je stworzyła natura, nawet człowieka: [...] musi go urabiać na swoją modłę, jak drzewo w swoim ogrodzie.

Do Ciebie to zwracam się, czuła i przewidująca matko [...] Uprawiaj, podlewaj młodą latorośl, ażeby nie zamarła; jej owoce będą ci kiedyś rozkoszą. [...]

Jest mi wszystko jedno, czy ucznia mego przeznaczają do stanu wojskowego, duchownego lub do palestry. [...] Rzemiosłem, którego pragnę go nauczyć, jest życie.

Z Księgi drugiej

Skoro tylko dzieci zaczynają mówić, płaczą rzadziej. [...] jeden język zastępuje drugi. Przyroda chce, żeby dzieci były dziećmi, zanim będą ludźmi.

Z Księgi trzeciej

Skoro tylko Emil będzie wiedział, czym jest życie, pierwszym moim [wychowawcy] staraniem będzie nauczyć go, jak je zachować. [...] ponieważ człowiek wysoko postawiony nie jest wyższy od człowieka z ludu i ponieważ wreszcie potrzeby naturalne są wszędzie te same, a zatem i środki do ich zadowolenia powinny być wszędzie równe.

⁴⁷ K. Mrozowska, *Wstęp*, s. XVII.

⁴⁸ S. Litak, *Historia wychowania*, t. 1, s. 210–215; D. Godineau, *Kobieta*, tłum. J. Kornecka, [w:] *Człowiek oświecenia*, red. M. Vovelle, Warszawa 2001, s. 417; S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*,

s. 150 i n.; J. Kamińska, I. Szybiak, *Idee wychowawcze Jeana-Jacques'a Rousseau w przepisach dla szkół Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, nr 4, s. 273–275.

Z Księgi czwartej

Rodzimy się, że tak powiem dwa razy: raz, aby istnieć, drugi raz – aby żyć; raz do życia rodzaju, drugi raz do życia płci. Ci, którzy uważają kobietę za niedokończonego mężczyznę, mylą się bezsprzecznie...⁴⁹.

Johannes Bernhard Basedow (1724–1790) – filantropista, który oprócz kształcenia młodzieży z rodzin zamożnych zapoczątkował ruch społeczny i pedagogiczny na rzecz oświaty warstw ludowych. W latach 1753–1761 uczył w akademii rycerskiej w Sorø (Dania), od 1761 do 1767 r. w gimnazjum akademickim w Altonie (Niemcy). Był autorem systemu pedagogicznego, w którym – nawiązując do idei Locke’a i Rousseau – wskazywał na potrzebę wszechstronnego rozwoju dziecka, życzliwy stosunek wychowawcy do dzieci. Był zwolennikiem użyteczności i pogłębowości w procesie nauczania. Szkoła – według Basedowa – powinna być niezależna od Kościoła, finansowana przez państwo. W 1774 r. założył w Dessau wzorowy zakład wychowawczy – szkołę z internatem – nazwany Philantropinum oraz wydał encyklopedyczny, czterotomowy podręcznik dla młodzieży – *Elementarwerk*, przekładany na wiele języków. W swoim elementarzu Basedow propagował metodę pogładową, czego wyrazem były liczne ilustracje autorstwa Daniela Chodowieckiego (1726–1801)⁵⁰.

Autorzy polskiego elementarza wydanego w czasach Komisji Edukacji Narodowej podzielali poglądy Basedowa⁵¹.

1.13. Strona tytułowa książki Johannesa Basedowa *Nouvelle méthode d'Éducation...*, Paryż 1772, przekład z języka niemieckiego na francuski. Gabinet Starych Druków BUW

⁴⁹ J.J. Rousseau, *Emil czyli o wychowaniu*, [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 1, wybór i opracowanie S. Wołoszyn, wyd. 2 zm., Kielce 1999, s. 467–483.

⁵⁰ Daniel Maciej Chodowiecki (1726–1801) – gdańszczanin, Niemiec, malarz, grafik, rysownik. Od 1797 r. kierował berlińską Akademią Sztuk Pięknych. Wykonał m.in. serię rysunków pt. „Podróże do Gdańska” (1773).

Zob. Chodowiecki Daniel, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, Warszawa 2004, s. 221.

⁵¹ Basedow Johannes Bernhard, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, Warszawa 2004, s. 554; B. Michalik, *Działalność oświatowa Ignacego Potockiego*, Wrocław 1979, s. 123; *Historia wychowania*, t. 1, s. 712–714; S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, s. 204–209.

1.14. Lekcja pogładowa
w gabinecie fizycznym,
rycina Daniela Macieja
Chodowieckiego.
Gabinet Rycin BUW

1.15. Lekcja pogładowa
w gabinecie przyrodniczym,
rycina Daniela Macieja
Chodowieckiego.
Gabinet Rycin BUW

Jan Piotr Norblin de la Gourdain,
*Król Stanisław August Poniatowski
w Szkole Rycerskiej, 1774–1782,*
fragment obrazu.
Muzeum Sztuki, Łódź

ROZDZIAŁ II

Nowe szkoły w Rzeczypospolitej

W pierwszej połowie XVIII w. ożywiło się zainteresowanie, zwłaszcza rodzin zamożnych – szlacheckich i magnackich – rozwijającymi się na Zachodzie Europy nowymi szkołami, wyrażające się z jednej strony wysyłaniem chłopców na edukację za granicą, z drugiej zaś – organizowaniem nowych szkół w Warszawie. Uruchamiane lub reorganizowane były przez przybyszy z Zachodu, na przykład przez zakonników ze zgromadzenia teatynów. Unowocześniały się również szkoły prowadzone przez księży jezuitów, ale na edukacyjnej niwie wyrastały także

II.1. Bernardo Bellotto, *Ulica Długa w Warszawie, 1778* (po prawej stronie w głębi gmach Kolegium Teatynów)

instytucje takie jak nowoczesne Collegium Nobilium w Warszawie, którego twórcą był pijar ks. Stanisław Konarski. Z królewskiej inicjatywy Stanisława Augusta powstała szkoła świecka – Korpus Kadetów, nazywana także Szkołą Rycerską⁵².

COLLEGIUM VARSOVIENSE TEATYNÓW W WARSZAWIE (1737–KONIEC XVIII W.)

Członkowie Zakonu Kleryków Regularnych Teatynów (założony w 1524 r.) zostali sprowadzeni w 1664 r. do Lwowa, gdzie prowadzili kolegium dla chłopców z rodzin ormiańskich. W 1737 r. otworzyli w Warszawie przy ulicy Długiej Collegium Varsoviense – nowoczesną i kosztowną szkołę dla chłopców z zamożnych rodzin szlacheckich i magnackich. W programie nauczania zawarli kształcenie językowe (retoryka oraz języki: łacina, francuski, niemiecki) i przedmioty matematyczno-przyrodnicze. Chłopcy poznawali także język włoski w trakcie konwersacji przy posiłku. Podążając za doświadczeniami szkół rycerskich w Europie, oparli wychowanie na religii wolnej od bigoterii oraz na wpojeniu wychowankom wartości świeckich, takich jak sława, honor, prawda, pogarda strachu. Istotnym elementem w ich programie była dbałość o dobre wychowanie chłopców, zapewniane przez odpowiednio dobranych i edukowanych lokajów. Uczniem tego kolegium był Stanisław Poniatowski, ostatni król Rzeczypospolitej. Teatyni dążyli do rozwoju zakonu i szkół, czego dowodem było umieszczenie alumnatu w uzyskanym 11 marca 1785 r. od Komisji Edukacji Narodowej budynku kolegium jezuickiego w Kamieńcu Podolskim. Z końcem XVIII w. opuścili ziemię polskie⁵³.

COLLEGIUM NOBILIUM SCHOLARUM PIARUM W WARSZAWIE (1740–1832)

Collegium Nobilium – elitarna szkoła dla chłopców z domów zamożnej szlachty i magnatów założona w 1740 r. przez pijara Stanisława Konarskiego – było szkołą nowoczesną, zorganizowaną początkowo w wynajętym, a od 21 września 1754 r. już we własnym budynku szkolnym. Program nauczania obejmował kształcenie językowe (język polski,

⁵² K. Mrozowska, *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego*; K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1998, s. 35–47.

⁵³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław–Warszawa 1973, s. 359; *Historia wychowania*, t. 1, s. 579–581;

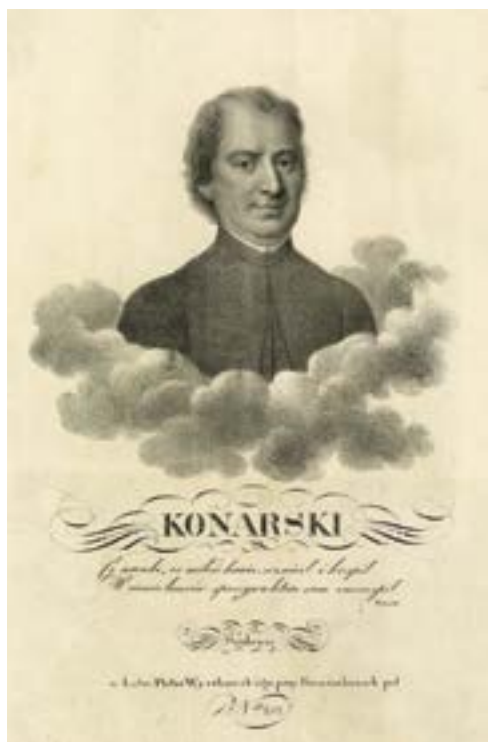
Teatyni, Kajetanie, Zakon Kleryków Regularnych Teatynów, Ordo Clericorum Regularium Teatinorum, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 8, Warszawa 2004, s. 204; K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007, s. 206–224.

II.2. Marcin Zaleski, *Plac Krasińskich z kościołem Pijarów*, 1830 (w głębi po lewej stronie Collegium Nobilium). Muzeum Narodowe w Warszawie

łacina, języki nowożytny), humanistyczne i matematyczno-przyrodnicze. Chłopcy ćwiczyli jazdę konną, uczyli się władania białą bronią, odbywali musztrę. Collegium było także szkołą wychowania obywatelskiego, którego wzorzec przedstawił Konarski 23 października 1754 r., podczas uroczystości poświęcenia nowego gmachu szkoły przez biskupa krakowskiego Andrzeja Stanisława Załuskiego (1695–1758), w mowie *Jak od wczesnej młodości wychowywać uczciwego człowieka i dobrego obywatela* (*De viro honesto et bono cive ab ineunte aetate formando*).

Istotną rolę w kształtowaniu postawy obywatelskiej chłopców odgrywały przedstawienia w teatrze Collegium, w których byli aktorami, przyciągające widzów z wyższych sfer. Elementy systemu nauczania i wychowania Collegium Nobilium Konarski przeniósł w 1750 r. do wszystkich szkół pijarskich w Koronie. Tuż po wyborze na tron Rzeczypospolitej Collegium odwiedził Stanisław August, powitany przez Konarskiego przemową łacińską. W 1765 r. Konarski otrzymał od króla medal z napisem łacińskim „Sapere Auso” (Temu, który odważył się być mądrym). Dowodem uznania dla szkoły i dla jej organizatora było także uczestnictwo Konarskiego w wydawanych przez króla „obiadach czwartkowych”. Wychowankami Collegium byli politycy i reformatorzy edukacji, m.in. Ignacy Potocki, wybitny członek Komisji Edukacji Narodowej i jego brat Stanisław Kostka Potocki (1755–1821), kierujący po rozbiorach organizacją szkolnictwa w Księstwie Warszawskim, następnie w Królestwie Polskim⁵⁴.

II.3. Stanisław Konarski, pijar, założyciel Collegium Nobilium w Warszawie. Biblioteka Narodowa

II.4. Medal „Sapere Auso” – „Temu, który odważył się być mądrym” – ufundowany przez króla Stanisława Augusta na cześć Stanisława Konarskiego w 1765 r. (medal wykonał Johann Philip Holzhaeusser). Muzeum Narodowe w Krakowie / Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego, awers, rewers

⁵⁴ F. Majchrowicz, *Historia pedagogii*, t. 2, s. 18–22; *Historia wychowania*, t. 1, s. 587–596; K. Mrozowska, *By Polaków*

zrobić obywatelami, Kraków 1993, s. 2–3; S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna*, s. 108, 110.

Racja istnienia naszego zakładu jest oczywista. Jesteśmy zobowiązani świętymi przysięgami do wychowywania młodzieży w bogobojności, dobrych obyczajach oraz – poczynając od pierwszych i elementarnych zasad – w sztukach wyzwolonych i naukach. Szczególny nacisk kładziemy na darmowe kształcenie biednej młodzieży, dla której przy powstaniu naszego zakonu nie istniały żadne publiczne szkoły⁵⁵.

Aby już krótko wyjaśnić, jakie jest w ogóle szczególne w tym zakładzie nasze zadanie w stosunku do ojczyzny, ogniskującej w sobie wszystkie nasze uczucia, nie mogę nic zwięźlej i prościej w tej materii powiedzieć ponad to, że będziemy usiłowali z troskliwością, jak to jest naszym obowiązkiem i największym pragnieniem, kształcić tutaj młodzież szlachecką zgodnie z nakazami chrześcijańskimi i ojczystymi w pierwszym rządzie na mężów uczciwych, potem zaś na dobrych obywateli⁵⁶.

Cierpliwie wyjaśniamy młodzieży naturalną równość wszystkich ludzi: że rzeczą przypadku i losu jest urodzenie się w stanie i w rodzinie szlacheckiej, że prawdziwe szlachectwo polega tylko na cnocie, do której jest podniętą, że szlachectwo bez cnoty, kultury osobistej i bez pocziwych obyczajów jest nikczemne i bez żadnego znaczenia⁵⁷.

Czy nie myślicie, że należy nadto zachęcać ją [młodzież] wszelkimi skutecznymi sposobami do miłości prawdy i nade wszystko do unikania kłamstwa? Czy nie należy pobudzać ją wszelkimi sposobami do bezwzględного dotrzymywania zobowiązań, powziętych na mocy przysięgi i wezwania imienia Boskiego, do odrazy i wstrętu do krzywoprzysięstwa, do unikania lekkomyślnego przysięgania i krzywoprzysięgania?⁵⁸

Oczekujecie od nas, abyśmy ciągle wpajali w młodzież szlachecką te zasady i im podobne zgodnie z przykazaniami religii i zasadami sprawiedliwości. Słuchając mego przemówienia, dostatecznie, dostojni mężowie, rozumiecie nasze zamiary: jak pojmujemy naturę i charakter uczciwości i w jaki sposób spodziewamy się przyjść z troskliwą pomocą Rzeczypospolitej, kształcąc tu szlachetnych młodzieńców przede wszystkim na ludzi uczciwych⁵⁹.

Słuszne jest zdanie, że obowiązki względem króla są nieodłączne względem Ojczyzny. A więc przypominamy stale młodzieńcom, że drugie są bez znaczenia, jeżeli się nie łączą z pierwszymi⁶⁰.

⁵⁵ S. Konarski, *De viro honesto et bono cive ab ineunte aetate formando oratio: Mowa o kształtowaniu człowieka uczciwego i dobrego obywatela*, [w:] tegoż, *Pisma wybrane*, t. 2, oprac. J. Nowak-Dłużewski, wstępem opatrzył Z. Libera, Warszawa 1955, s. 110–111.

⁵⁶ Tamże, s. 113.

⁵⁷ Tamże, s. 123.

⁵⁸ Tamże, s. 124–125.

⁵⁹ Tamże, s. 129.

⁶⁰ Tamże, s. 130.

Może się dziwicie, że nic dotychczas nie napomknąłem o nauce języków i wymowy, o sztukach wyzwolonych i umiejętnościach, jak również o ćwiczeniach prowadzących do należytego ukształcenia ciała. Wiecie jednak dobrze, będąc co do tego upewnionymi skądinąd, że uczymy tego wszystkiego w zakładzie z wszelką możliwą starannością. Z drugiej znów strony jesteście niewątpliwie tego zdania, że Rzeczypospolitej więcej zależy na uczciwych mężach i dobrych obywatelach niż na wybitnych mówcach, poetach, matematykach i filozofach. W nich wprawdzie widzimy piękne i konieczne ozdoby wychowania, ale jako jednolity i naczelny cel wychowania wytknęliśmy sobie wraz z wami kształcenie szlachetnej młodzieży na ludzi uczciwych i rzetelnych obywateli – ku chwale Boskiej oraz ku ozdobie i wsparciu Ojczyzny⁶¹.

COLLEGIUM NOBILIIUM SOCIETATIS JESU W POZNANIU

Jezuicki Convictus, albo Collegium Nobilium w Poznaniu, powstał w 1756 r. i był ostatnią z placówek jezuickich otwartych w Rzeczypospolitej, w której synowie szlachty, uczniowie poznańskiego kolegium publicznego, uzupełniali edukację w zakresie

II.5. Gabinet fizyczny, rycina z:
Józef Rogaliński SJ,
*Doświadczenia skutków rzeczy
pod zmysły podpadających*.
Biblioteka Narodowa

⁶¹ Tamże, s. 158.

języków francuskiego i niemieckiego, historii i geografii, retoryki i matematyki. Dzięki nowoczesnemu programowi nauczania placówka jezuicka zdobywała popularność – w 1761 r. uczęszczało do niej dwudziestu chłopców z „rodów bardzo znakomitych”. Nauczano w języku polskim, a także po francusku i niemiecku. Jezuici rozwinęli również edukację w „naukach wyższych”, obejmujących pełen kurs filozofii i teologii, nową wiedzę matematyczną i przyrodniczą oraz języki obce. Kolegium zatrudniało zespół dwudziestu dwu osób w trzech wydziałach: teologicznym, filozoficznym i humanistycznym. Od 1761 r. do dyspozycji kadry i słuchacze były obserwatorium astronomiczne i gabinet fizyczny oraz biblioteka, licząca przed kasatą zakonu 20 tysięcy tomów. Leonard Euler (1707–1783), szwajcarski matematyk i fizyk, który w drodze do Petersburga zatrzymał się w Poznaniu, był pełen uznania dla tamtejszego Collegium⁶².

SZKOŁA RYCERSKA W WARSZAWIE (1765–1794)

Szkołę Rycerską, zwaną też Akademią Szlachecką Korpusu Kadetów, ufundował w 1765 r. król Stanisław August Poniatowski dla kształcenia chłopców z rodzin średniozamożnej i ubogiej szlachty, początkowo w wieku pomiędzy 16. a 18. rokiem życia, natomiast od 1768 r. – od 8 do 14 lat. Celem Szkoły było kształcenie w zakresie wiedzy ogólnej, inżynierjno-wojskowej i cywilnej, języków nowożytnych oraz przedmiotów ścisłych. Program nauczania obejmował pierwotnie matematykę teoretyczną i praktyczną, wiedzę i sprawności wojskowe oraz elementy humanistyki. Po trzech latach zmieniono jednak tok nauczania, wprowadzając część przygotowawczą, ogólnokształcącą i zawodową. Po pięcioletnim kształceniu ogólnym chłopcy wybierali specjalizację prawną lub wojskową. Istotnym punktem programu kształcenia była edukacja moralna kadetów, której podstawą był *Katechizm rycerski* pióra Adama Kazimierza Czartoryskiego, celem zaś – uformowanie

II.6. Książę Adam Kazimierz Czartoryski, generał Ziemi Podolskich, komendant Korpusu Kadetów, autor portretu Wincenty de Lesseur. Muzeum Narodowe w Warszawie

⁶² J. Poplatek SJ, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzupełnił L. Grzebień SJ, przygotował do druku J. Paszenda SJ, Kraków 1793, s. 191, s. 259–270; Euler Leonhard, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, s. 775;

K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie*, s. 259 i n.; D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wielkopolskim*, Warszawa 2018, s. 54–55.

II.7. Zygmunt Vogel, *Widok Pałacu Kazimierzowskiego*, ok. 1785 (siedziba Szkoły Rycerskiej), Muzeum Narodowe w Warszawie

„dobrego obywatela i człowieka przyjemnego w obcowaniu”. Pieczę nad realizacją programu nauczania sprawowało kolejno trzech dyrektorów nauk: John Lind, absolwent Oxfordu, a następnie Christian Pfleiderer, absolwent uniwersytetu w Tybindze, profesor matematyki i fizyki. Po jego wyjeździe generalnym dyrektorem nauk, a ponadto profesorem fizyki i matematyki wyższej w latach 1781 (1782)–1794 został Jan Michał Hube (1737–1807), absolwent studiów matematycznych na uniwersytecie w Getyndze, sekretarz Rady Miejskiej Torunia od 1765 r. W 1776 r. w protokołach Komisji widnieje jako „sekretarz J. K. Mości w Toruniu”. Był członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.

Wychowankami Szkoły Rycerskiej byli m.in. Stanisław Fiszer (1769–1812), Tadeusz Kościuszko (1746–1817), Jakub Jasiński (1761–1794) oraz Julian Ursyn Niemcewicz (1758–1841)⁶³.

⁶³ Monografię na temat Szkoły Rycerskiej przedstawiła K. Mrozowska, *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego 1765–1794*, Wrocław 1961. Zob. też: *Historia wychowania*, t. 1, s. 645–652; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, t. 1, Warszawa 1996, s. 195 i n.; *Szkoła Rycerska*, [w:] *Nowa encyklopedia*

powszechna PWN, t. 8, s. 75; Z. Zielińska, „*Nowe światło polskiego tworzenie*”. Stanisław August – reformator 1764–1767, „*Studia i Materiały*” 2015, t. 2: *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, s. 23.

ANATOMIA

RZECZYPOSPOLITEY - POLSKIEY

Synom Oyczyzny ku przestrodze y poprawie tego

Co z kluby wypadło

Mianowicie, o sposobach; zámnożenia Polskę ludem pospolitym, konserwo-
wania dziatwy wiejskiej przez niedostatek y niewygody márnie ginącey, y
wprowadzenia handlow y manufaktur zagranicznych.

Dawniey spisana, z Przydátkami teraz wydana.

ROZDZIAŁ III

Politycy o edukacji

Edukacja synów szlacheckich była przedmiotem zainteresowania polityków. Postulat przekazania państwu dozoru nad szkołami, które kształciłyby przyszłych obywateli Rzeczypospolitej, pojawił się już w czasach saskich, a następnie na sejmie konwokacyjnym 1764 r., powołującym Stanisława Augusta Poniatowskiego na tron. Utrwalała się wówczas myśl o wychowaniu dla państwa, co znalazło wyraz także w wielu artykułach publikowanych w ówczesnym „Monitorze” – czasopiśmie ukazującym się w języku polskim, w którym zamieszczane były teksty o aktualnych sprawach społecznych, obyczajowych i moralnych⁶⁴.

1

2

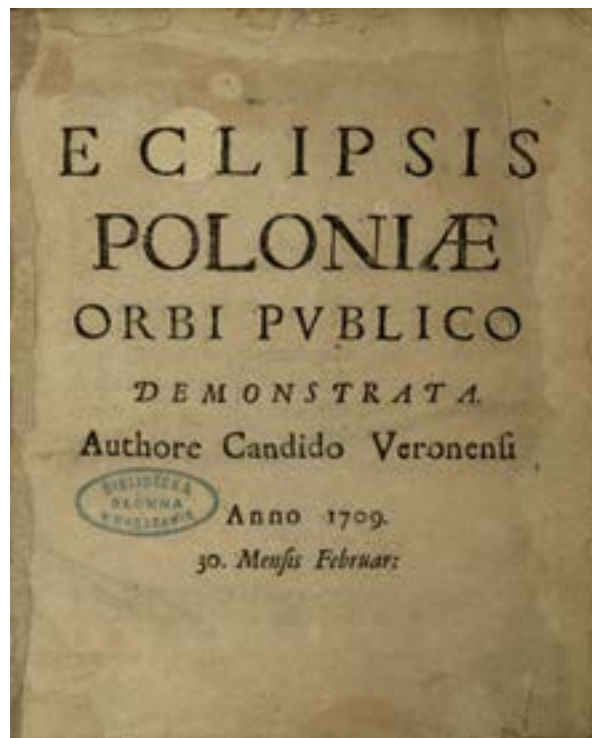
III.1.1–2. Strony tytułowe czasopisma „Monitor” z 1765 r.
1: Gabinet Starych Druków BUW; 2: Zakład Narodowy im. Ossolińskich

⁶⁴ M. Offmański, *Monitor. Czasopismo polskie z XVIII wieku*, Lwów 1895; J. Kowecki, *U początków nowoczesnego narodu*, [w:] *Polska w epoce oświecenia. Państwo –*

społeczeństwo – kultura, red. B. Leśnodorski, Warszawa 1971, s. 106–170.

W początku XVIII w. z postulatem reformy politycznej państwa i propozycją unowocześnienia szkoły oraz poddania jej władzy państwa wystąpił podkanclerzy litewski **Stanisław Antoni Szczuka** (1654–1710), jako Szczerota Prawdzicki, w traktacie *Eclipsis Poloniae orbi Publico demonstrata*, Varsoviae 1709 (*Zaćmienie Polski światu powszechnemu wykazane*, pierwszy przekład polski – Kraków 1902). Uważał, że szkoły powinny podlegać państwu, które z kolei powinno zadbać o unowocześnienie programów nauczania. Proponował, by w programach kształcenia znalazły się takie przedmioty, jak geografia i historia polityczna, które ułatwiają zdobycie wiedzy o strukturze innych państw, a także uczą obywateli, jak zapobiegać osłabieniu państwa⁶⁵.

III.2. Strona tytułowa
*Eclipsis Poloniae
orbi Publico demonstrata*
Stanisława A. Szczuki.
Gabinet Starych Druków
BUW

Stanisław Leszczyński (1677–1766). Dwa razy próbował Stanisław Leszczyński objąć rządy w Rzeczypospolitej: w 1704 r. bezprawnie, w 1733 r. legalnie, ale w jednym i drugim przypadku nie zdobył władzy. W 1735 r. podpisał abdykację, a jego zięć Ludwik XV oddał mu tron Lotaryngii. W tej nowej sytuacji okazał się niezwykle twórczy: starał się o rozwój gospodarki Księstwa, był mecenasem kultury, w 1751 r. założył Akademię w Nancy, organizował działalność filantropijną, interesował się upowszechnieniem oświaty. Mieszkańcy Lotaryngii okazywali mu wdzięczność i zachowali w dobrej pamięci.

⁶⁵ T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 272; I. Grochowska, *Stanisław Antoni*

Szczuka: jego działalność w ziemi wiskiej 1682–1710, Warszawa 1989.

Jednym z przedsięwzięć Leszczyńskiego było otwarcie w 1737 r. w Lunéville trzyletniej Szkoły Kadetów (L'École des cadets, 1737–1766), w której połowę miejsc rezerwował dla polskiej młodzieży szlacheckiej. W gronie 564 absolwentów było jednak tylko 167 Polaków – Lotaryngia była zbyt oddalona od Rzeczypospolitej. Polscy wychowankowie Szkoły w większości zostawali oficerami armii polskiej i osiągalni kolejne stopnie wojskowe, niektórzy zostawali senatorami, uczestniczyli w powstaniu kościuszkowskim. Jeden ze znanych wychowanków Lunéville, Feliks Oraczewski (1739–1799), poseł na sejm rozbiorowy 1773 r., postulował po kasacie zakonu jezuitów – zanim powstała Komisja Edukacji Narodowej – by państwo przejęło nadzór nad szkołami⁶⁶.

III.3. Stanisław Leszczyński. Biblioteka Narodowa

III.4. Strona tytułowa
Diariusza sejmu...
Biblioteka Narodowa

III.5. Strona tytułowa pracy
Stefana Garczyńskiego
*Anatomia Rzeczypospolitej
Polskiej...*
Biblioteka Jagiellońska

⁶⁶ Z. Lewinówna, *Leszczyński Stanisław*, [w:] *Literatura polska: przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, wyd. 2, Warszawa 1986, s. 560–561; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 177, 181; *Stanisław Leszczyński*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 7, Warszawa 2004, s. 699.

Stefan Garczyński (ok. 1660–1755). Pisarz, zwolennik reform państwa, poseł na sejm, syn chorążego poznańskiego. Kształcił się na Śląsku. W początku XVIII w. występował przeciwko Stanisławowi Leszczyńskiemu; był zwolennikiem Sasów. W 1750 r. został wojewodą poznańskim. W 1751 r. opublikował traktat polityczny *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej Synom Ojczyzny ku przestrodze i poprawie tego, co z kluby wypadło. Mianowicie o sposobach: zamnożenia Polskę ludem pospolitym, konserwowania dziatwy wiejskiej, przez niedostatek i niewygody marnie ginącej i wprowadzenia handlów i manufaktur zagranicznych*. Przedstawiał rozprężenie i nieład w państwie, samowolę magnatów, nędzę miast, ucisk chłopów, lekceważenie praw. Pisał, że dla rozwoju Polski trzeba podnieść autorytet króla, wzmacniając jego władzę. Postulował unowocześnienie państwa, tak by zapewniło właściwą edukację nie tylko szlachty, ale i „dziatwy wiejskiej”. Opowiadał się za zorganizowaniem opieki nad dziećmi wiejskimi już od trzeciego roku życia pod okiem przygotowanego nauczyciela⁶⁷.

Ale gdyby w każdej wsi Bakałarz był, do którego by w trzech leciach dzieci chodziły, nie tak na naukę, jako dla nabycia skromności, układności, y modestyi, nie byłiby tak dzicy ludzie, ani po całej Polsce szukali sobie lepszego nad to, w którym się porodzili miejsca⁶⁸.

Andrzej Zamoyski (1717–1792). Na sejmie konwokacyjnym, na którym Stanisław August Poniatowski został powołany na tron, Andrzej Zamoyski, przyszły członek Komisji Edukacji Narodowej, mówił o wartości dobrze zorganizowanej edukacji dla rozwoju Rzeczypospolitej:

Nie dość na tym stanowić rządy, ustanowić prawa, trzeba jeszcze uformować ludzi, żeby umieli kochać i bronić Ojczyznę, prawa stanowić i być posłusznymi. Tu zaraz edukacja młodzieży szlacheckiej w oczach staje. [...] Należałoby wszystkim uczącym szkoły podać projekt Ministrom tej Edukacji, żeby jedna w całym Państwie ustanowiona była końcem uszczęśliwienia Rzeczypospolitej. Trzeba uformować serce, uformować umysł. [...] Że z nas każdy przez urodzenie być może obranym do wszelkich honorów i funkcji, że z nas każdy obrany być nie powinien, tylko przez zdolność i cnotę, w jednym

⁶⁷ W. Konopczyński, *Garczyński Stefan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 275–277; *Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu*, red. J.Z. Jakubowski, Warszawa 1974, s. 218; *Garczyński Stefan*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, Warszawa 2004, s. 245.

⁶⁸ S. Garczyński, *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej Synom Ojczyzny ku przestrodze i poprawie tego, co z kluby wypadło* [...], wyd. Johann Jakob Korn, Wrocław 1753, s. 110.

III.6. Andrzej Zamoyski.
Gabinet Rycin BUW

prerogatywa, w drugim bezpieczeństwo wolnego zawisło Narodu. Że całość wolności najwyższe i jedyne prawo⁶⁹.

Jako kanclerz współpracujący z królem postulował również tworzenie szkół dla warstw najniższych oraz nadzór państwa nad szkołami. W projekcie kodeksu praw – niezakończony przez sejm – zawarł postulat: „aby w każdej parafii przy kościele była szkoła parafialna, gdzie synowie i córki wieśniaków przynajmniej od św. Marcina aż do świąt wielkanocnych zostawać i uczyć się powinni”⁷⁰.

III.7. Strona tytułowa *Mowy* Andrzeja Zamoyskiego na sejmie konwokacyjnym z 1764 roku.
Gabinet Starych Druków BUW

⁶⁹ *Diaryjusz sejmu convocationis siedmioniedzielnego warszawskiego* [...] 1764. *Mowa Andrzeja Zamoyskiego, Sesja Osma, Dnia 16 Maja* [1764], s. Q. Tekst także w: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, zebrał i oprac. S. Tync, Wrocław 1954, s. 12–13.

⁷⁰ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 5 i n.; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 209 i n. Więcej na temat Andrzeja Zamoyskiego zob.: *Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut*, t. 6, cz. 1: *Oświecenie*, Warszawa 1970, s. 532; K. Czubara, *Andrzej Zamoyski, „Zamoyski Kwartalnik Kulturalny”* 1987, nr 4, s. 5–9; M. Kozaczka, *Poczet ordynatów Zamoyskich*, Lublin 2009.

Józef Andrzej Załuski (1702–1774). Biskup kijowski, literat i bibliograf, poświęcał dochody z opactw na gromadzenie książek i dokumentów w bibliotece, którą założył razem z bratem Andrzejem Stanisławem, biskupem krakowskim. Był z nim zaprzyjaźniony m.in. profesor królewsko-pruskiej akademii rycerskiej w Berlinie Piotr Schulz, który z jego inspiracji opublikował wiele tekstów dotyczących historii politycznej Polski. W 1747 r. księgozbiór, zawierający „ponad 180 tysięcy woluminów, druków i rękopisów”, mieścił się w Warszawie przy ulicy Daniłowiczowskiej – w budynku „Pod Królami”. Była to pierwsza publiczna biblioteka naukowa w Rzeczypospolitej. W roku 1761 biskup Załuski sporządził akt fundacyjny – zatwierdzony przez Stanisława Augusta w 1765 r. – oddający bibliotekę warszawskiemu kolegium jezuickiemu, a także uczestniczył w popisach uczniowskich i nagradzał książkami najlepszych uczniów. W latach 1767–1773 był więziony w Rosji, w Kałudze.

Po ogłoszeniu kasaty zakonu jezuitów nadzór nad biblioteką objęła Komisja Edukacji Narodowej. Biskup Józef Andrzej Załuski po powrocie z zesłania przekazał zbiory biblioteczne do użytku publicznego. Po jego śmierci w 1774 r. zbiory i mieszczący je pałac Załuskich przejęła Komisja. Otrzymała wtedy nazwę: „Biblioteka Rzeczypospolitej Załuskich zwana”. Była to jedna z największych bibliotek w Europie. Zgromadzono w niej około 400 tysięcy druków, 20 tysięcy rękopisów oraz ponad 40 tysięcy sztychów. W 1795 r. wywieziona do Petersburga, stała się podstawą tamtejszej Cesarskiej Biblioteki Publicznej. Część zbiorów wróciła do Polski w 1921 r. i została włączona do Biblioteki Narodowej. W 1944 r., pod koniec powstania warszawskiego, została prawie zupełnie zniszczona przez hitlerowców⁷¹.

III.8. Ks. Józef Andrzej Załuski,
biskup kijowski.
Biblioteka Narodowa

⁷¹ *Historia wychowania*, t. 1, s. 578, 585, 675;
R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*,
s. 178; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*,
s. 95 i n.; K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie*,
s. 406 i n.

„MONITOR”

W sierpniu i wrześniu 1763 r. ukazało się kilka numerów dwustronicowego pisemka, którego autorem był Adam Kazimierz Czartoryski. Wzorem czasopism angielskich poruszano w nim problemy ówczesnego obyczaju szlacheckiego, racjonalizmu, tolerancji religijnej, potrzeby przemian ustrojowych i społecznych, ośmieszano sarmatyzm oraz przywiązanie do szlacheckiej tradycji szkolnej. 21 marca 1765 r. pod patronatem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a z inspiracji Adama Kazimierza Czartoryskiego ukazał się w Warszawie pierwszy numer „Monitora”. Redaktorami byli: w latach 1765–1767 ks. bp Ignacy Krasicki (wspólnie z A.K. Czartoryskim); w 1768 r. – ks. Franciszek Bohomolec, jezuita; w latach 1773–1776 Wawrzyniec Mitzler de Kolof; w latach 1769–1771, 1777–1778 – Józef E. Minasowicz. Jednym z poruszanych na jego łamach zagadnień była sprawa znaczenia szkoły jako instytucji ważnej dla walki z przesądami i dbającej o nowoczesne wychowanie młodzieży.

„Monitor”, nr 7 z 24 IV 1765 [*Nadzieja dostąpienia dystynkcji lub lepszego mieni drogą do zasługiwania się Ojczyźnie mieszczan polskich*]

Przymioty lubo nam natura daje, ale są to twardą i ciemną łuską pokryte klejnoty, póki ich edukacja nie wypoleruje. Więc sposobność owa, choć w najdowcipniejszym [najzdolniejszym], nie kwitnie bez fortuny, okazji lub promocji.

Edukacji kosztownej mieszczanin polski nie da synowi, wiedząc, że mu prawa kraju wszelkiej bronią ambicji. Stąd nieuk młody więcej pewnie nie potrafi, nie zamyśli nawet, chyba iść ślepo za torem równie tępego rodziciela.

„Monitor”, nr 10 z 5 V 1765 [Ignacy Krasicki, *Przeciwko wzgardzie mowy ojczystej*]

Wdzięk jakowyś przywiązany do nowości, jeżeli któremu, naszemu narodowi bywał i jest pobudką, że jest mniej dbały na to, co ma w domu, za granicą wszystkiego szuka. Nie jest naganna chęć korzystania z tego, co u sąsiadów naszych dobrego widziem, ale przyłgnięcie do cudzoziemszczyzny takowe, które własnego kraju wzgardę ciągnie niegodziwą. Doznaje tego na sobie nasz język polski niegdyś obfity, dziś wzgardzony i w ostatnim obarczeniu.

Niechaj, co chcą, mówią nowomodni bardziej niżeli roztropni język mojego nieprzyjaciela, zaszczyt i sława wzbijającego się w doskonałość narodu zawždy od kształcenia i rozszerzenia rodowitej mowy zawisła.

„Monitor”, nr 16 24 II 1773 [Symplicjan Staruszkiewicz (Aleksander Żórawski),
Uwagi względem odmiany i zepsucia edukacji i szkół publicznych]

Mci Panie „Monitor”:

[...] Oto Polska nasza z gruntu prawie ze wszystkim i powszechnie zepsuła się, a to przez odmianę lub odrzucenie dawnych dobrych i pożytecznych rzeczy, a wprowadzenie nowych, złych i szkodliwych. Naprawże ją, zacny „Monitorze”, i do pierwszego przyprowadź stanu, a słusznie nazwany będziesz Polski reformatorem.

[...] Zaczynam tedy od edukacji [...]. Mamy my od dawna w Polsce na wychowanie młodzi zagęszczone publiczne szkoły. Trudno wyrazić, jak się to dobrych obyczajów teraz popsulo źródło, jak nauki i same uczenia sposoby odmieniły się; jak wiele dobrych rzeczy wyrzucono, a nowych niepotrzebnych i niepożytecznych naprowadzono. [...] Gdzież teraz owe kwestie i konkluzje, owe emulacje i dysputy żwawe o niektórych trudniejszych i wytworniejszych tak w etymologii, jako też konstrukcji słowach? [...] Jak to miło wspomnieć, kiedy to za mego jeszcze chodzenia do szkół nad jednym słowem, na przykład *videor*, czy jest *neutrum* czy *passivum*? [...] Zważ tedy WMPan, Mci Panie „Monitor”, jak piękne i pożyteczne rzeczy z gramatyki powyrzucano i one zaniedbano. Ale co gorszego i główniejszego: gramatyka łacińska, na której się dzieci uczą (*Alwar* od autora swego pospolicie nazwana), już nie tak teraz jak przedtem traktowana bywa. Przedtem albowiem uczyć się jej całej słowo w słowo na pamięć i jak pacierz recytować musiano, wraz z eksplikacjami po łacinie pisanymi *in forma*, które większą księgę aniżeli sama gramatyka czyniły⁷².

⁷² „Monitor” 1765–1785. Wybór, oprac. i wstępem poprzedziła E. Aleksandrowska, Wrocław 1976, s. 13, 18–19, 350–352.

M O W A

Jaśnie Wielmożnego JMci Pana Andrzeja ZAMOYSKIEGO
Woiewody Jnowrocławskiego na Seymie *Convocationis*
dnia 16. Maia Roku 1764. w Warszawie miana.

W Niezczęśliwym Stanie Rzeczypospolitey Naszey, bo bez Rady do tych czas, teraz zaś y bez Pana, gdy mi mowić przychodzi, y radzić podług obowiązkow miysca tego, trudno nie sarknąć, trudno żalu nie wyrazić, tracąc Dobrego z Krolow, a tym bardziey ieszcze tracąc lat tyle Panowania Jego tak sposobnych do uszczęśliwienia Oycyzny naszey. Strata Pana lubo tak wielka dobrocią Boską być może nadgrodzona. Strata czasu nigdy nieprzywrocona Strata Pana przez wyroki Krola Krolow przygotowanych nas zastata, zważając to ludzi, z ktorymi żyjem, to Krzesła, które osiadamy, to Państw samych ustawiczne przemiany.

Ta strata podaća Rzady w Ręce Prymasowskię W. X. Mci znaiącego dobrze, pełniącego chętnie, y prerogatywy y powinności Urzędu własne, maiąc tylko przed oczyma miłość Oycyzny. Podaća Rzady Przeciwicznemu Senatowi, y Stanowi Rycerskiemu. Jest to Dzieło wyrokow Boskich, że w Osobach Waszych przez urodzenie, ile Osob tyle Kandydatow wenerować należy. Jest ieszcze nie mniey tychże wyrokow Dzieło, że gdy ieden tylko ukoronowanym być powinien, a Was każdy pokazać się może być godnym Korony; oswobodziwszy wolność inż w niewoli przez opaczne wolności tłumaczenie, wyprowadziwszy z nierządow Rzeczypospolitą przez opaczność Rządow Jey explikacyą. Moim zdaniem nachyloną do upadku wesprzeć, utrzymać, y ubezpieczyć Koronę; iest to więczey iak ią ność. Uszczęśliwiło przedtym Oycyznę naszą Berło Krolewskie w Domu Twoim Jaśnie Oświecony Marszałku, uszczęśliwi teraz powierzona Tobie Łaska wsparta Radą Wielkiego Ministra, a Stryia Twego, wsparta mocą powierzoną sobie od Rzeczypospolitey Wielkiego Senatora, a Oycia Twego.

To wszystko w tak sprawiedliwym żalu, może nieciaką przynieść solgę; że zaś bez Rady do tych czas zostaiemy, w tym żadney nie widzę konfo-

Tobias Conrad Lotter, *Mappa geographica ex novissimis observationibus repraesentans Regnum Poloniae et Magnum Ducatum Lithuaniae*.
Biblioteka Narodowa

ROZDZIAŁ IV

Powołanie Komisji Edukacji Narodowej na sejmie rozbiorowym

Po czterech pierwszych latach panowania Stanisława Augusta, w 1767 r. pod nadzorem wojsk rosyjskich zawiązały się konfederacje różnowierców w Słucku i w Toruniu, a pod nadzorem dyplomaty rosyjskiego w Rzeczypospolitej Nikołaja Repnina (1734–1801) w Warszawie – konfederacja szlachty katolickiej z księciem Karolem Radziwiłłem „Panie Kochanku” (1734–1790) na czele. Celem polityków rosyjskich było uzależnienie króla od Rosji – caryca Katarzyna II (1729–1796) byłaby gwarantką praw kardynalnych, czyli przepisów podstawowych zasad ustrojowych ówczesnej Rzeczypospolitej, m.in.: wolnej elekcji, *liberum veto*, *pacta conventa*, przywilejów szlacheckich, aktu unii Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wywołało to tym razem ogólne oburzenie posłów. W 1768 r. przeciwnicy Moskwy zawiązali w Barze konfederację z biskupem Adamem Kazimierzem Krasińskim (1725–1802) i Józefem Pułaskim (1704–1769) w obronie „wiary i wolności”. Konfederacja nie przyniosła jednak sukcesów – Rosja, Prusy i Austria stłumiły jej wysiłki. W Petersburgu 5 sierpnia 1772 r. trzy państwa podpisały konwencję rozbiorową: Prusom przypadła Warmia, Prusy Królewskie (bez Gdańska i Torunia) i ziemia nadnotecka; Rosji – tereny wschodnie od Dźwiny i Dniestru; Austrii – części województw krakowskiego i sandomierskiego, a także województwo ruskie do Zbrucza. Rzeczpospolita straciła prawie 1/3 ziem i 1/3 ludności. Żądaniem trzech mocarstw było zwołanie przez Stanisława Augusta sejmiku konfederacyjnego dla zatwierdzenia rozbioru. Sejm obradował pod laską Adama Ponińskiego (1732–1798) i pod naciskiem przedstawicieli zaborców⁷³.

⁷³ Z. Kaczmarczyk, *Prawa kardynalne (1768–1791)*, Poznań 1947; E. Rostworowski, *Historia powszechna: wiek XVIII*, s. 681 i n.; J. Maciszewski, *Historia powszechna. Wiek oświecenia*, Warszawa 1997, s. 268–269; M. Borucki, *Historia Polski do 2005 roku*, Warszawa 2005,

s. 94 i n.; D. Dukwicz, *Stanisław August wobec pierwszego rozbioru*, „Studia i Materiały” 2015, t. 2: *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, s. 101–115.

Podczas obrad sejmu rozbiorowego politycy podnosili także sprawę przyszłej edukacji. Do najbardziej znamienitych głosów należy zaliczyć stanowisko Feliksa Oraczewskiego, wychowanka Akademii Rycerskiej w Lunéville. W dobrej edukacji widział przyszłość Rzeczypospolitej, a przede wszystkim jej odrodzenie moralne. I dlatego postulował organizację państwowej i publicznej oświaty o charakterze narodowym.

Pozwolisz mi, Miłościwy Królu, dopraszać się u gorliwości Twojej o dobro Narodu, ażeby w instrukcyi Ichmość Panom Delegatom danej, lub w zupełnej mocy sejmujących mógł się pomieścić Projekt Edukacyi Krajowej, która, zdaje mi się, że będzie najpewniejszym źródłem wszystkich szczęśliwości naszych: **trzeba nam ludzi zrobić Polakami, a Polaków obywatelami, stąd nastąpią wszystkie pomyślnie dla kraju powodzenia**⁷⁴.

[...] edukacja narodowa czyni Anglika Anglikiem, Francuza Francuzem, i ta powinna czynić Polaka dobrym Polakiem. Sławny między uczonymi naszego wieku [Charles Montesquieu (1689–1755) – JK] mówi, że w rządach Rzeczypospolitej potrzebna jest najwięcej cała moc edukacyi; [...] cnota polityczna, która jest najmocniejszą sprężyną Rzeczypospolitych, jest to odrzeczenie się siebie samego w szczególności dla powszechności [...] chcąc ubezpieczyć wolność prawdziwą w powszechności, trzeba koniecznie uczynić ofiarę prawom krajowym z części tej wolności szczególnej, która żadnym sposobem bez ugruntowania wolności publicznej trwać ani bezpieczną być nie może. Są i inne konieczne potrzeby przywrócenia nam ducha narodowego, bo ten jedynie zaszczyt i szacunek u świata dać może.

IV.1. Kołacz królewski – satyra na podział Polski, 1773, rycina wykonana na podstawie rysunku Nicolasa Noëla Le Mire'a. Muzeum Narodowe w Warszawie

⁷⁴ F. Oraczewski, *Mowa trzecia. Dnia 11 Maja Miana, 1773*, <https://polona.pl/item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=9> [dostęp: 24.03.2024].

Tekst także w: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, s. 18.

Widziemy [!] smutne skutki uprzedzenia, widziemy [!], jak mało między nami obywatelów szacujących zaszczyt obywatelstwa polskiego, biorą na siebie różni różne postaci i wyobrażenia; na każdym prawie z tych, co w innych wychowani krajach, można widzieć maskę powierzchowną społeczności, z którą obcował, ale rzadko w którym znajdujemy ten gruntowny charakter, to przekonanie doskonałe, że cokolwiek czynię, dobrze czynię, jeżeli tak czynię, jak Polak obywatel czynić powinien, jako szacujący własny kraj [...] ⁷⁵.

Sprawa edukacji narodu była także przedmiotem obrad podczas prac sejmu, wymagała podjęcia zdecydowanych i szybkich decyzji po kasacie zakonu jezuitów. Oto bowiem 21 lipca 1773 r. papież Klemens XIV ogłosił brewe *Dominus ac Redemptor noster*, rozwiązujące zakon jezuitów ⁷⁶.

Niezadowolenie z działalności zakonu jezuickiego widoczne było już w połowie XVIII w. Początkowo władcy mocą rozporządzeń decydowali o usunięciu zakonników ze swoich granic. Pierwszym państwem była Portugalia, następnie Hiszpania, Francja i Królestwo Neapolu. Ponieważ jezuita, poza sprawami duchowymi, zajmowali się nauczaniem

IV.2. Wypędzenie jezuitów z Hiszpanii, rycina ze zbiorów prof. Ludwika Grzebienia SJ

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studium historyczne*, Warszawa 1923, s. 234; W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, wyd. 2 popr., Kraków 2002, s. 353;

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995, oprac. L. Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004, s. 271; K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Warszawa 2018, cz. 1: *O Komisji – wprowadzenie*, s. 47–49.

na poziomie średnim i wyższym, konieczne było wypełnienie powstałej pustki po szkolnictwie jezuickim. Zrodziło to refleksję nad nowym sposobem organizacji oświaty. Władcy uznali, że sprawy oświaty powinny znaleźć się w kręgu zainteresowań państwa. Ono powinno zadbać o należyte reformy, mające na celu unowocześnienie edukacji⁷⁷.

W Rzeczypospolitej nie było wrogości do jezuitów, a wiadomość o kasacji wzbudziła niepokój, a nawet chęć niepodporządkowania się decyzji papieża. Wielu posłów obradującego sejmku uznało tę decyzję za katastrofę. Adam Naruszewicz (1733–1796) napisał nawet poemat *Na ruinę jezuitów*. Namawiał w nim społeczeństwo do okazywania przychylności eksjezuitom, a także wskazał na ich kompetencje w nauczaniu⁷⁸.

Król i kilku posłów na sejm rozbiorowy w Warszawie – przyszłych członków Komisji – postarali się o przekazanie majątku rozwiązanego zakonu na rzecz edukacji narodowej. Od 7 października debatowano nad nazwą i formą organizacyjną nowej instytucji, po czym 14 października 1773 r. sejm powołał Komisję Edukacji Narodowej, działającą pod protekcją króla.

IV.3 Portret króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w mundurze generała wojsk koronnych, autor obrazu Józef Pitschmann. Muzeum Narodowe w Warszawie

IV.4. Strona tytułowa *Mowy* Feliksa Oraczewskiego na sejmie rozbiorowym z 1773 r. Biblioteka Narodowa

⁷⁷ E. Rostworowski, *Historia powszechna: wiek XVIII*, s. 710–715; S. Litak, *Historia wychowania*, t. 1, s. 212.

⁷⁸ Adam Stanisław Naruszewicz, *Poezje zebrane*, t. 3, wyd. B. Wolska, Warszawa 2012, s. 385–389.

IV.5. Pierwsza strona rozporządzenia papieskiego znoszącego zakon jezuitów, brewe papieża Klemensa XIV *Dominus ac Redemptor noster Iesus Christus...*

IV.6. Pierwsza strona poematu Adama Naruszewicza *Na ruinę jezuitów* [po 10 IX 1773]. Instytut Badań Literackich PAN

Posel piński Ignacy Kurzeniecki (1661–1741) w sejmie po kasacji jezuitów o edukacji

Co się [...] tycze rozdysponowania szkół dla edukacji młodzieży tudzież dobrania dla nich mistrzów, tego moc aby zupełna dana była Ichmość panom z następujących dopraszam się przyczyn: [...] trzeba do wglądania w edukację osobne jakowe utworzyć kolegium; ustanowiwszy one, trzeba dla nich obmyślić placę [...]; a jeszcze niepewna, jeśliby ten urząd był zdolnym do kierowania machiną edukacyjną, bo ta, ile do krajowego użytku potrzebuje przezornych osób, aby zalecali to uczyć, co się może stosować prawdziwie z formą rządu krajowego.

[...] rozrządzenie tym wszystkim powinno Jego Królewskiej Mości Panu naszemu Miłościwemu, jako panu mądrymu i kochającemu nauki, być zupełnie oddane, ile że to poruczenie nie tak nazwać by się mogło nowo umnożonym prawem majestatu, jako raczej rekapitulacją [przywrócenie, odzyskanie] z dawna przy tronie będącego prawa; [...] któż na akademie, konwikta, szkoły daje przywileje? Wszakże król, więc też urządzenie onych do niego i jest należącym. Nadto wiadomo wszystkim, jak terazniejszy Miłościwy Pan [...] starał się zamnożyć [!] literaturę już to zachęcaniem, już to premiami, już na koniec własnym sumptem i własnym przykładem; świadkiem są tyle książek to wydanych, to tłaczonych z obcych języków [...]. Jego staraniem ustanowiono Korpus Kadecki, on ofiarowaną sobie sumę od Rzeczypospolitej 1766 r. na sejmie, ustąpił temu Korpusowi [...].

Zastanowić by się jeszcze potrzeba i nad tą okolicznością, aby rząd edukacji nie był oddzielony od świeckich osób; jest to materyja tak interesująca *publicum*, jak to jest z nieodbitej pewności wzięto, iż sprężyna rządów krajowych w ręku świeckich osób być powinna. Mówię to z powodu uwzyczajenia [!]

w cudzych krajach praktykowanego, gdzie rządniejszą czyni edukacją ręka świeckich osób, ster jej trzymająca. [...]

Co się zaś tycze stanu Ich Mć ks. jezuitów, ten nie powinien być przemilczany bez politowania. [...] Prześwietna Delegacjo, przy polityce nie trzeba zaniedbywać ludzkości; nie naśladowmy obcych praktyk; są to rodacy, ziomkowie, obywatele, krewni nasi: trzeba obmyślić pensyję dla każdego z nich przyzwoitą; nie moje to są słowa, ale samej sprawiedliwości⁷⁹.

Dyskusja o edukacji młodego pokolenia tocząca się podczas obrad sejmu zaowocowała decyzją o powołaniu 14 października 1773 r. „Komisji nad edukacją młodzi narodowej szlacheckiej dozór mającej”⁸⁰, czyli Komisji Edukacji Narodowej.

⁷⁹ *Protokół albo opisanie zaszytych czynności na delegacji od Stanów Rzeczypospolitej... dnia 19 maja roku 1773 wyznaczonej, a dnia 19 marca r. 1775 zakończonej*, Warszawa 1775; cyt. za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, s. 20, 21, 23.

⁸⁰ *Ustanowienie Komisji nad edukacją młodzi narodowej szlacheckiej dozór mającej*, [w:] *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie. Od 1732 do roku 1782, wydane*, t. 8, Petersburg 1860, s. 152.

Stanisław August Poniatowski
w stroju koronacyjnym,
fragment obrazu.
Muzeum Narodowe w Warszawie

Ignacy Massalski, pierwszy prezes
Komisji Edukacji Narodowej.
Muzeum Narodowe w Krakowie

ROZDZIAŁ V

Pierwsi członkowie i pierwsze decyzje Komisji Edukacji Narodowej

W skład Komisji Edukacji Narodowej weszli politycy z Senatu: biskup wileński Ignacy Massalski, biskup płocki Michał Poniatowski, August Sułkowski, Joachim Chreptowicz i z Izby Poselskiej: Ignacy Potocki, Adam Kazimierz Czartoryski, Andrzej Zamoyski, Antoni Poniński. Przewodniczącym został Ignacy Massalski. Były to osoby duchowne i świeckie, dobrze wykształcone, cieszące się zaufaniem społecznym, zorientowane w sprawach państwa i opowiadające się za potrzebą reform w duchu oświeceniowym⁸¹.

Na pierwszym posiedzeniu Komisji członkowie sformułowali priorytetowe zadania. Były związane głównie z przejmowaniem majątków pojezuickich. Biskupowi wileńskiemu, Massalskiemu, zlecono m.in. prowadzenie korespondencji z prowincjami eksjezuickimi, by nauczyciele eksjezuici nie porzucali szkół. Ignacemu Potockiemu powierzono przygotowanie pierwszych przepisów (ordynacji) do okazania na sejmie Rzeczypospolitej. Członkowie zobowiązali się ponadto, że na następnym zebraniu będą gotowi „do ułożenia projektu edukacji”.

Ignacy książę Massalski (1729–1794). Biskup wileński, dr teologii i filozofii, fizjokrata, senator, pierwszy prezes Komisji Edukacji Narodowej. Ostatni podpis, jako jej przewodniczący, złożył 16 lutego 1778 r. Zastąpił go wówczas Michał Jerzy Poniatowski, biskup płocki. Poza tym nie spisał się jako przewodniczący dwóch litewskich Komisji, Rozdawniczej i Sądowej, których zadaniem była inwentaryzacja i zagospodarowanie majątków pojezuickich – nie odróżniał majątku publicznego od własnego. Zarzucano mu także niesumienne zarządzanie funduszem edukacyjnym. Miewał jednak ciekawe pomysły – na jednym z pierwszych posiedzeń Komisji wprowadził zagadnienie szkół parafialnych, rozszerzając zakres zainteresowań jej członków. Zadbął o organizację ponad 300 szkół parafialnych we własnych dobrach biskupich oraz założył Seminarium dla Nauczycieli Parafialnych, umieszczone w majątku pojezuickim Zakret (albo: Zakręt) pod Wilnem,

⁸¹ *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, s. 30–31; F. Majchrowicz, *Historia pedagogii*, t. 2, s. 36–47; B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej*,

s. 122; K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, s. 63–65.

w pięknej okolicy w zakolu Wilii. Dzięki jego staraniu została także umieszczona przy Akademii Wileńskiej, przeniesiona z Grodna „szkoła cyrulicka”, nazwana Szkołą Anatomii i Chirurgii, którą następnie wcielono do Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od 1778 r. coraz rzadziej uczestniczył w posiedzeniach Komisji, na przykład w 1784 r. przesował posiedzeniom 1 i 9 marca, na których rozstrzygane były m.in. sprawy zatrudnienia profesorów cudzoziemców w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego nazwisko pojawiło się znowu w protokołach Komisji 3 lutego 1794 r. Złożył wówczas, „przybywszy pierwszy raz na sesję, przysięgę dla komisarzów podług prawa przepisaną”. Po wybuchu powstania kościuszkowskiego, jako zdrajca Rzeczypospolitej i targowiczyn, został powieszony przez lud Warszawy 28 czerwca 1794 r.⁸²

v.1. Książę Ignacy Massalski.
Gabinet Rycin BUW

Michał Jerzy Poniatowski (1736–1794). Książę, młodszy brat Stanisława Augusta, biskup płocki, od 1784 r. arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski. Często zastępował Massalskiego podczas sesji Komisji, a w styczniu 1776 r. przejął po nim prezesurę Komisji Edukacji Narodowej i podpisywał się „jako prezydujący” Komisji⁸³. 7 marca 1776 r. uczestniczył, w obecności króla Stanisława Augusta, w uroczystej sesji w pierwszą rocznicę powstania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Po wizytacji szkół w należącym do niego departamencie, 18 czerwca 1776 r. na posiedzeniu Komisji w sprawozdaniu informował

⁸² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913, s. 5–8, 19–20, 22, 25; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, passim; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 358, 359; S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe – kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe*, red. W. Zajewski, Warszawa 1992 s. 90.

⁸³ Biskup Michał Poniatowski przejął obowiązki prezesa Komisji w 1776 r. Po raz pierwszy podpisał się jako

„prezydujący” Komisji pod protokołem sesji z 12 stycznia 1776 r. Oficjalne przejęcie prezesury nastąpiło podczas posiedzenia sejmku 2 października 1786 r. Zob. *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, Warszawa 1910, s. 87; *Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. 9, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1889, s. 36–37. Zob. też R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973, s. 15.

[...] że bez ksiąg elementarnych sposób uczenia jest dotąd trudny i niejednostajny, ile możliwości jednak do planty generalnej Komisji przystosowany. Wyraził ukontentowanie z znacznego postępu młodzieży z geometrii i [w] drugich, łatwiejszych częściach matematyki. Przyznał, że język łaciński nie tylko w szkołach zapomnianym nie jest, ale bardziej ułatwionym do pojęcia młodych rozumów, twierdząc, że podczas popisów [...] sam tego doświadczył, iż poczynający uczyć się podług przepisów Komisji z większą łatwością rozumieli i tłumaczyli autorów klasycznych, jak ci, którzy z reguł dawnego Alwaru umieją poznać złą konstrukcję, a mocy słów i prawdziwego ich znaczenia nie pojmują⁸⁴.

v.2. Książę Michał Poniatowski, autor ryciny Henryk Aschenbrenner. Muzeum Narodowe w Krakowie

4 września 1776 r. „zalecił j. ks. [Hugona] Kołłątaja, kanonika krakowskiego, do umieszczenia onegoż między osobami składającymi Towarzystwo wybrane do Ksiąg Elementarnych”⁸⁵.

22 marca 1779 r. wystosował *List okólny do rektorów i prefektów szkół z przestrogią względem ksiąg na szkoły wyznaczonych*, w którym informował o przesłaniu podręczników do szkół i wskazał, że będą one służyły uczniom i nauczycielom. Dla nauczycieli, poza treściami merytorycznymi, zawierały porady metodyczne nauczania poszczególnych przedmiotów.

W latach 1781–1783 zawarł wiele umów z władzami kościelnymi w kwestii przejęcia przez biskupów kościołów pojezuickich i związanych z tym obowiązków kapłańskich, a także zobowiązywał władze kościelne do utrzymywania szkół parafialnych.

Michał Poniatowski był bardzo dobrym organizatorem prac Komisji oraz rzetelnym prezesem – na przykład w latach 1781–1785 opuścił tylko kilka sesji. Potrafił zabiegać o sprawy Komisji w sejmie, nie zawsze jej przyjaznym. W czasie jego prezesury

⁸⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 68.

⁸⁵ Tamże, s. 69.

została przeprowadzona reforma obydwu Akademii – Krakowskiej i Wileńskiej, a także zostało skodyfikowane prawo szkolne – *Ustawy* – w 1781 r. jako projekt, zatwierdzone w 1783 r. Był dobrym zarządcą funduszów pojezuickich, a także sprawnie dobierał współpracowników. W polityce przeciwstawiał się dążeniom do odrzucenia gwarancji rosyjskich, był także przeciwnikiem reform ustrojowych. Zwycięstwo opozycji sejmowej spowodowało jego wyjazd za granicę, skąd wrócił po tym, jak sejm uchwalił Konstytucję 3 maja. Został członkiem Straży Praw, a po sejmie grodzieńskim 1793 r. wznowionej Rady Nieustającej. Nie akceptował powstania kościuszkowskiego. Oskarżano go o zdradę państwa. Prawdopodobnie popełnił samobójstwo⁸⁶.

August Sułkowski (1729–1786). Książę bielski, wojewoda gnieźnieński do 1775 r., członek Rady Nieustającej od 1775 i wojewoda kaliski od 1778 r. W 1764 r. był elektorem Stanisława Augusta Poniatowskiego na króla Rzeczypospolitej. Został wówczas pisarzem wielkim koronnym. W latach 1765–1768 był zastępcą komendanta Szkoły Rycerskiej w Warszawie. Na sejmie rozbiorowym należał do delegacji, której zadaniem było przeprowadzenie I rozbioru Rzeczypospolitej. Pobierał wysoką pensję od dworu carskiego. Był aktywnym członkiem Komisji w latach 1773–1778 oraz 1782–1785. W lipcu 1784 r. wystąpił z propozycją założenia w Rydzynie konwiktów dla panien szlacheckich, a 5 grudnia 1785 r. przedstawił projekt szkoły. Negatywną cechą Sułkowskiego była chciwość i lekkomyślne traktowanie finansów Komisji. Zmarł 7 stycznia 1786 r. 10 stycznia 1786 r. Komisja wysłała „do wszystkich zgromadzeń szkolnych, tak koronnych, jako i litewskich [...] obwieszczenie zalecające powszechne modlitwy za duszę tegoż w Bogu zmarłego”⁸⁷.

v.3. Książę August Kazimierz Sułkowski, malarz nieznan (przypisywany Bernardo Bellotto zw. Canaletto). Muzeum Narodowe w Warszawie

⁸⁶ Poniatowski Michał Jerzy, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, Warszawa 2004, s. 710–711; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1781–1785*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1915, passim; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–*

1785, passim; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, passim.

⁸⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 3–4. Zob. też A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 4 i n.

Joachim Litawor Chreptowicz (1729–1812). Fizjokrata, podkanclerzy Wielkiego Księstwa Litewskiego, przywódca stronnictwa królewskiego w Wielkim Księstwie Litewskim, członek Rady Nieustającej; zwolennik reform ustrojowych, w tym także poddania szkół nadzorowi państwa. Charakteryzowała go prawość moralna i szeroka wiedza prawnicza, która pomogła mu w porządkowaniu spraw finansowych Komisji. 17 października 1783 r. był w gronie komisarzy, którzy podpisali *Ordynację dla sądów Komisji Edukacji Narodowej*. Angażował się w reformowanie szkół na Litwie, a także w sprawy rozwoju Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego – dawnej Akademii pojezuickiej w Wilnie. Na Sejmie Czteroletnim, w listopadzie 1789 r., uczestniczył w uporządkowaniu systemu zarządzania szkołami i w utrzymaniu stanu akademickiego. W 1790 r. w styczniu włączył się do pracy nad *Ustawami*, 7 marca zaś został członkiem komisji, która przygotować miała reformę szkół warszawskich. 17 maja 1791 r. został ministrem spraw zagranicznych. Opracował projekt naprawy państwa oraz projekt prawa o miastach. Po rozbiorach był jednym z założycieli Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie (1800 r.). W swoich włościach na Litwie zniósł poddaństwo chłopów i wprowadził czynsz. Opublikował wiele rozpraw na temat fizjokratyzmu. Zgromadził bogatą bibliotekę w Szczorsach na Litwie. Po rozbiorach często korzystali z niej studenci Uniwersytetu Wileńskiego, m.in. Adam Mickiewicz. W 1814 r. ukazała się rozprawa Chreptowicza *O prawie natury*⁸⁸.

v.4. Joachim Litawor Chreptowicz, autor obrazu Jan Chrzyciel Lampi. Muzeum Narodowe w Warszawie

Andrzej Zamoyski (1716–1792). Prawnik, ordynat zamojski, jeden z przywódców stronnictwa Familii. W życiu publicznym pełnił wiele funkcji, m.in. w latach 1764–1767 był kanclerzem wielkim koronnym. Zrezygnował z urzędu kanclerza po tym, jak Rosjanie wywieźli kilku senatorów do Kaługi. Był autorem kodeksu pt. *Zbiór praw sądowych na mocy konstytucji roku 1776 przez J.W. Andrzeja Zamoyskiego ekskanclerza koronnego ułożony...*,

⁸⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 266 i n.; *Historia wychowania*, t. 1, s. 656; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 209; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 5 i n.

opublikowanego w 1778 r., w którym umieścił postulat poprawy sytuacji chłopów. W części swoich dóbr w miejsce pańszczyzny wprowadził czynsz. Kodeks został jednak odrzucony przez sejm w 1780 r. Po tym fakcie usunął się z życia publicznego, a także zrezygnował z członkostwa w Komisji⁸⁹.

Interesował się kwestią oświaty ludu. Zwrócił się do Komisji o nadanie statusu szkoły publicznej szkole prowadzonej przez księży trynitarzy od początku XVIII w. w Beresteczku – miejscowości leżącej w jego dobrach na Wołyniu – na co Komisja wyraziła zgodę 6 listopada 1783 r., „dogadzając żądaniu w. Andrzeja ordynata Zamoyskiego, któremu prócz innych względów szczególniejsze za podjęte prace w swym gronie winna atencje”⁹⁰. Jedynym warunkiem Komisji było przyjęcie przez Zamoyskiego prefekta ze stanu akademickiego, wskazanego przez Szkołę Główną Koronną „do rządu szkół”, któremu nauczyciele zakonnicy „winni będą należytą względność i powolność [...] we wszystkim, cokolwiek Ustawy Komisji w rzeczach instrukcji i edukacji przepisują”⁹¹. Komisja zapewniła prefektowi „z funduszu edukacyjnego pensję ręczną”, czyli pozostającą do jego wyłącznej dyspozycji⁹². Jednocześnie zobowiązała zakonników, by dali mu „wygodną stancję, stół, opał i światło”⁹³.

V.5. Andrzej Zamoyski.
Muzeum w Nieborowie i Arkadii
– oddział MNW I

Ignacy Potocki (1750–1809). Pisarz wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego, w latach 1778–1779 marszałek Rady Nieustającej, w 1784 r. został marszałkiem nadwornym litewskim, miał przydomek „bakałarz srogi”. Uczył się w pijarskim Collegium Nobilium w Warszawie, a następnie w Collegium Nazarenum w Rzymie. Interesowała go kultura krajów Europy Zachodniej i Południowej. Był najmłodszym z członków Komisji – miał 23 lata, gdy został powołany

⁸⁹ *Historia wychowania*, t. 1, s. 656; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 5 i n.; R. Wróczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 209.

⁹⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 285.

⁹¹ Tamże, s. 286.

⁹² *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* wprowadziły zapis, że na pensję nauczyciela będzie się składała pensja wspólna przeznaczona na potrzeby wspólnego stołu i potrzeby zgromadzenia oraz pensja ręczna pozostająca w ręku, „do ich wolnego rozrządzania na inne potrzeby”. Pensje ręczne były wypłacane w dwóch ratach: 1 października i 15 lipca. Zob. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*, [Rozdział VI, p. 13], s. 95.

⁹³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 286.

do pierwszego jej składu. Charakteryzowała go intuicja pedagogiczna, a także czytanie w polskim i obcym piśmiennictwie pedagogicznym. W latach 1775–1789 przewodniczył Towarzystwu do Ksiąg Elementarnych. Wspólnie z ks. Grzegorzem Piramowiczem, eksjezuitą, sekretarzem Towarzystwa, kierowali pracą nad programami nauczania, podręcznikami, nad prawem szkolnym oraz analizą raportów wizytorów szkół. 13 stycznia 1787 r. na przykład

zdawał sprawę Komisji z przeczytania raportu Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz o wizycie ogólnej szkół litewskich na sesjach osobnych z wyznaczonymi osobami od Towarzystwa Elementarnego, wyszczególnił doniesienie do wiadomości Komisji należące i czytał oneż *per extensum* z raportu. Przekładał wyjęte z raportu ważniejsze materie do rezolucji Komisji przychodzące, do których Komisja przystępując załatwione w tym sposobie dokładne całego raportu rozstrząśnienie i przeczytanie, winne koledze swojemu szacunku prac jego instrukcji publicznej podejmowanych uczyniła oświadczenie⁹⁴.

v.6. Ignacy Potocki.
Gabinet Rycin BUW

W styczniu 1790 r. był jednym z członków zespołu prezentującego Komisji poprawione *Ustawy* – 2 lutego dzieło to „od Komisji aprobowane i podpisane zostało”. Potocki także przewodniczył gronu, które wypracowało zmianę statusu pijarów litewskich (na wzór wcześniejszego rozwiązania pijarów koronnych), wyjmując ich szkoły spod kontroli wizytorów generalnych, a oddając komisijnemu Departamentowi Szkół Pijarskich. W 1791 r., w grudniu, Potocki i Chreptowicz oddali członkostwo Komisji, wyznaczeni przez króla do Straży Praw. Współpracował z Kołłątajem w dobie insurekcji. Po rozbiorach, otwierając Gimnazjum Krzemienieckie, Tadeusz Czacki w przemówieniu, a Hugo Kołłątaj na piśmie oddali hołd Komisji oraz jej dwu członkom: Czartoryskiemu i Potockiemu⁹⁵.

Adam Kazimierz książę Czartoryski (1734–1823).

Generał ziem podolskich, komendant Szkoły Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego, autor projektu *Początkowy abrys do planty edukacji publicznej* (1773/1774), obejmującego edukację

⁹⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 59.

⁹⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 3–6 i n.; *Historia wychowania*, t. 1, s. 656;

A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 14 i n.; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 210; A. Szmyt, *Przypadek czy fenomen miejsca? Publiczne szkoły średnie w Krzemieńcu w latach 1773–1939*, Olsztyn 2018, s. 189, 216.

„młodzi wiejskiej kondycji”, „młodzi miejskiej kondycji”, „młodzi szlacheckiego stanu”, „młodzi duchownego stanu”⁹⁶.

Czartoryski należał do aktywnych członków Komisji i podczas jej obrad występował z wieloma propozycjami, m.in.:

- 15 sierpnia 1774 r. przedstawił projekt ufundowania przez Komisję „szkoły dla profesorów” w Paryżu⁹⁷.
- 6 marca 1775 r. rekomendował ks. Adama Jakukiewicza, eksjezuitę, do Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych⁹⁸.
- 13 maja 1778 r. wystąpił z propozycją, by rozległy terytorialnie departament ruski, który był w jego gestii, podzielić na dwie części: „Mniszech sekretarz WKL., mający dobra w województwie Wołyńskim, mógłby zręcznie dopilnować szkół na Wołyniu będących”. Komisja zatwierdziła ten pomysł, zmniejszając obszar wizytacji Czartoryskiego o szkoły w Łucku, Krzemieńcu, Ostrowiu, Międzyrzeczu, Włodzimierzu i Ołyce⁹⁹.
- 15 stycznia 1779 r. „prezentował Komisji duże tablice wydrukowane dla szkół: jedną [!], zawierającą definicje i podział historii, drugą systema [!] kształcone umiejętności ludzkich, która zleciła je przyznać i roztrząsnąć Towarzystwu Elementarnemu dla rozesłania ich potem po szkołach”¹⁰⁰.

v.7. Adam Kazimierz Czartoryski.
Gabinet Rycin BUW

⁹⁶ A. Czartoryski, *Początkowy abrys do planty edukacji publicznej*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, s. 144–156.

⁹⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 30. Jak podała Mieczysława Mitera-Dobrowolska, projekt się nie zachował. Brak też bliższych informacji o nim.

⁹⁸ Tamże, s. 48–49.

⁹⁹ Tamże, s. 102–103.

¹⁰⁰ Tamże, s. 110–111.

Zajmował się także kwestią edukacji dziewcząt i do 1780 r. nadzorował pensje prywatne. Wychowaniu dziewcząt i krytyce wad w ich wychowaniu poświęcił *Listy o edukacji*, w *Listach Doświadczyńskiego* (1778–1782) krytykował zaś wysyłanie za granicę niedojrzałej młodzieży. Zrezygnował z członkostwa w Komisji w 1780 r.

19 sierpnia 1782 r. jako marszałek Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego położył kamień węgielny pod budowę, wzdłuż południowej ściany wileńskiego Obserwatorium Astronomicznego, pomieszczenia dla nowo zakupionego w Londynie przyrządu do badań astronomicznych – kwadransu muralnego. Na kanwie katechizmu rycerskiego, który napisał dla uczniów Szkoły Rycerskiej, opracował *Obowiązki studenckie* – rodzaj katechizmu moralnego dla uczniów szkół Komisji.

10 listopada 1789 r. został wybrany wraz z Joachimem Chreptowiczem oraz Ignacym Potockim do składu delegacji w sprawie „stałego raz na zawsze urządzenia, tak co się tyczy administracji ogólnej i podziału funduszu edukacyjnego oraz poprawienia rządu wewnętrznego obudwu [!] Szkół Głównych i zachowania związku onychże [!], tak z Komisją, jako też z innymi szkołami w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim” i w celu „porozumienia się, naradzenia i ułożenia z osobami wezwanymi od Szkół Głównych”¹⁰¹. Na posiedzeniach Komisji 3 stycznia 1790 r. rozpoczęło się czytanie poprawionych *Ustaw*, kontynuowane 7, 12, 20 stycznia, zakończone 2 lutego 1790 r.

Adam Kazimierz Czartoryski był posłem na Sejm Czteroletni i zwolennikiem Konstytucji 3 maja. Nie przystąpił do konfederacji targowickiej. Po upadku państwa, po 1795 r. osiadł w Puławach. W 1810 r. opublikował *Mysli o piśmach polskich* i wspierał Samuela Bogumiła Lindego w jego pracy nad słownikiem języka polskiego. W 1812 r. został marszałkiem sejmu nadzwyczajnego w Księstwie Warszawskim¹⁰².

¹⁰¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 210.

¹⁰² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780*, s. 80 p. 6; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji*

Narodowej 1773–1785, s. 3 i n.; *Historia wychowania*, t. 1, s. 656; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 9 i n.; R. Wróczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 209.

Antoni Poniński (1732–ok. 1830).

Starosta kopanicki. 22 czerwca 1774 r. decyzją Komisji, wraz z księciem Augustem Sułkowskim, wojewodą gnieźnieńskim otrzymał polecenie wizytacji części szkół w województwie wielkopolskim. W sierpniu 1774 r. przeprowadził wizytacje szkół w Poznaniu, Międzyrzeczu i Wschowie i już 31 sierpnia przedstawił Komisji raport¹⁰³. Popierał utworzenie w Poznaniu akademii i opowiadał się za jej lokalizacją w budynkach pojezuickich.

Po 1774 r. nie udzielał się w pracach Komisji i nawet 11 września 1776 r. „zaproszony był nieodwłocznie przez list, imieniem Komisji pisany, do kompanii swoich kolegów i wspólnego z nimi obowiązku przyjętej funkcji”, ażeby włączył się do współpracy¹⁰⁴.

v.8. Antoni Poniński. Muzeum Adama Mickiewicza w Śmiełowie

1 kwietnia 1777 r. wystosował pismo, „w którym ekskuzując się, iż sam nie może przybyć do Warszawy [...] prosi biskupa Płockiego o przyczynienie się do Najjaśniejszego Pana, aby kogo innego na to miejsce wyznaczył”¹⁰⁵. 7 kwietnia 1777 r. został usunięty z grona członków Komisji. Komisarze postanowili prosić króla o zatwierdzenie na to miejsce kandydatury Michała Mniszcha¹⁰⁶.

POCZĄTEK PRAC KOMISARZY KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ

Pierwsze posiedzenie Komisji Edukacji Narodowej odbyło się 17 października 1773 r. Wówczas zapadły decyzje dotyczące podziału obowiązków i planów lustracji majątków pojezuickich.

¹⁰³ *Raport Antoniego Ponińskiego o wizycie szkół Poznaniu, Międzyrzeczu i Wschowie*, [w:] *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1906, s. 28–31.

¹⁰⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 69.

¹⁰⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910, s. 12–14, 21, 22, 30, 101, 145.

¹⁰⁶ Z. Zielińska, *Poniński Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław 1983, s. 523–524; D. Żołędź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wielkopolskim*, passim.

v.9. Zamek Królewski w Warszawie – pierwsze miejsce posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej, grafik: Julian Cegliński, rysownik: Alfons Matuszkiewicz. Muzeum Narodowe w Warszawie

18 octobris [1773 r.]

Król Jegomość protekcją i pomoc swoją przyrzekł oraz miejsce w Zamku na sesyje łaskawie ofiarować raczył¹⁰⁷.

W następnych dniach komisarze przygotowywali tekst uniwersału, który powiadamiał społeczeństwo o powołaniu i zadaniach nowej władzy edukacyjnej: Komisji nad edukacją młodzi szlacheckiej, jak pierwotnie została nazwana Komisji Edukacji Narodowej. 22 października tekst uniwersału został zatwierdzony i przekazany do druku¹⁰⁸.

22 octobris

Konferencycja na Zamku pierwsza w przytomności Króla Jegomości.

¹⁰⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 5.

¹⁰⁸ Tamże, s. 7.

OBWIESZCZENIE POWOŁANIA KEN

W Warszawie, 24 października 1773.

Kommissyja Edukacyi Narodowej Korony Polskiej
i W. Ks. Litewskiego

Srogie okoliczności i kłopotliwe zatrudnienia nie mogły przed prawodawczą Rzeczypospolitą troskliwością ukryć pierwszej narodów wszystkich potrzeby i istotnej towarzystwa ludzkiego twierdzy. Dostrzegła ona, że **ćwiczenie i edukacja młodzi jest jedynym dla państwa ciągłego uszczęśliwienia warunkiem**. Czuje ta matka stroskana i widzi, że będąc na liczbie obywateli uszkodzoną, na zdolności ich i przygotowaniu do usług swoich całe ubezpieczenie swoje zakładać powinna. Niechże jej nad tobą, godny politowania narodzie, czujność i pieczołowitość własnymi się ogłosi słowy! Czytaj z uszanowaniem wypisany wiernie jej wyrok!¹⁰⁹

V.10. Uniwersał ogłaszający
powołanie Komisji Edukacji Narodowej,
24 października 1773 r.
Gabinet Starych Druków BUW

¹⁰⁹ Cyt. za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, s. 24–25.

KOMMISSYA E

Srogie okoliczności, y kłopotliwe potrzeby, y istotney Towarzystw sliwienia warunkiem; Czuie ta swoich całe ubezpieczenie swoje ogłosi słowy! Czytaj z uznan

USTANOWIENIE KOMMI

Ponieważ Ociele Święty przez wydany do r który w krajach większą część Funduszy ażeby z tych okoliczności Rzeczypospolite imo. Ustanawiamy Kommissyja w Warszawie ego Majestajskiego Biskupa Wileńskiego, Ignacego Potockiego Pijarza Litewskiego ekiego wyznaczamy. Ta Kommissyja p rade odprawiać się będzie. Funkcja zdawać będzie, Cóż sami potwierdzeni, Receptum Officiorum od niego J. K. M generalnie Akademia, Gymnazja, Kolon ekiey ściągać się może pod dozór, y rozr 2do. Do Funduszy w Majatkach leżących lub więcej do każdego Kollegium, y po Rezydencji, Domow, y Dobre mieszka Ci Lufratorowie wyrażnie ad hunc Actum Acceptatum, do Lufrukcyi adjungenda powinni być: Ze za i rozrządzenie Ofi mnić Deputowanych à Locorum Ordin Dachowne do tego zdolne, którzy etiam Ci za Lufratorowie od Rzeczypospolitey zef stracyi ad summum uti dwóch Miesiący. A tym czasem niżeli Rzeczypospolita finalae i Viidu & Amidu & sine deservita po sposobu do przebrania się w infay stroj zolawali, naczyniamy Summę 300000 per intervallum dwóch Miesiący. Owoż dla Nas do nowej Kommissyi wyze chani Bracia fama sposobu, iakbyście doskonałzey przygotowania Potomk mieymy się do tego zbawionego D siegać z daleka nie będziemy: Pat Maiestatu swego pomieścić nie zbran Z Mocy przeto Nam daney zalecamy wzy iak Uczniowie, w spokoyney pracow in spatio tześciu niedziel Stan Szkół Nad to miłością Dobra powzięcznego ich cokolwiek naydziem pożytecznego i Warszawie Roku 1773. Miesiąca E

IGNACY KNIĄZ MASSALS
MICHAŁ KSIĄŻE PONIAŁO
AUGUST KSIĄŻE SUŁKOW
JOACHIM CHREPTOWICZ
IGNACY POTOCKI Pijarz
ANDRZEJ ZAMOJSKI Kau

EDUKACYI NARODOWEY KORONY POLSKIEY Y W. X. LITEWSKIEGO.

Wszystkie zatrudnienia niemogły przed Prawodawczą Rzeczpospolitą troskliwością ukryć pierwszej Narodów wszystkich zysku Ludzkiego twierdzy; Dostrzegła ona że ćwiczenie y Edukacya Młodzi jest jedynym dla Państw ciągłego uszczę-
tła Matka ztroskana y widzi, że będąc na lezbie Obywatelów uszkodzona, na zdolności y przygotowaniu ich do usług
wzmoże zakładać powinna. Niechże Jey nad Tobą godny politowania Narodzie czuność y pieczołowitość własnemi się
zanowaniem wypilany wiecnie Jey wyrok.

MISSYI NAD EDUKACYĄ MŁODZI NARODOWEY SZLACHECKIEY DOZOR MAIĄCEY.

do wszystkich Państw Chrześcijańskich Bullę niebawie w Państwach Rzeczpospolitey publikowaną być mającą skosztował Institutum Zakonu XX. Jezuitów,
duszę na Edukacya Młodzi definyzowanych y większą część Edukacyi za dozwoleństwem Rzeczpospolitey wielo Konstytucyami nadanym utrzymywali: więc
polita tak co do Edukacyi Młodzi krajowej, iako też co do Dóbr y Majątków nieposobila uszczętku, takowe czynimy rozrządzenie.

zawieć odprawować się mającą do Edukacyi Młodzi Szlacheckiej pod Protekcyą J. K. Mei P. N. M., do której ex Senatu & Ministerio. *W.F. Ignacy, Xawecia Pomiatowski Biskupa Plockiego, Sulkowski Wojewoda Gnieźnieński, Chreptowicz Podkanclerz Litewski. Ex Ordine Equestris, Xawecia Adama Czartoryjskiego Gieźdźdźca Ziemi Podolskiej, Andrzeja Zamowski Kavalera Orderu Orła Białego, Poniński Starosta Kopaynia*
pod Prezydencyą wzmiankowanego J. W. Jmci Xawecia Biskupa Wileńskiego, lub in absentia Jego, pod Prezydencyą pierwszego in Ordine Kommissa-
rya Kommissarzy teraz wyznaczonych do Seymu Ordynaryjnego w Roku da Bog 1780. trwać ma, a na ow czas gdy się Stanom Rzeczpospolitey tak
żeni, albo odmienieni po Sexennium też Funkcyę sprawować będą, w przypadku śmierci na którego z Kommissarzy, albo złożenia Kommissarstwa per
K. Mei P. N. M. iaszego sposobem przypisanym dla Kommissyi Skarbowey y Wojkowej w Konstytucyi 1764. substituere neches; Odtąd tedy wszystkie
kolowie Akademickie, Szkoły publiczne, żadnych nie wyłączając: z tym wszystkim co tylko do wydokonalenia Nauk y ćwiczenia w nich Młodzi Szlache-
cznorożnienie Kommissyi tej oddatmy, oraz Ordynacyi ułożenie względem czuności Jey do Approbacyi, albo poprawy przez Nas zlecamy.

ych y rachowych XX. Jezuitów J. W.F. Jch Mei Marszałkowie Konfederacyi Koronney y Litewskiej wyznacza Łustratorów, według potrzeby po dwóch,
y pod nim będących Rezydentów, Domów, Missyi, y Dóbr wszystkich, używając do tej pracy dla oszczędzenia kosztu Osob blisko tychże Kollegiów,
żakających Obywatelów osiadłych.

ktum przyśleć będą maia: więc w Kancellaryach Grodzkich in Propriis Districtibus, w których Kollegia leżą, tę przyśleć juxta Rodham przez Nas
pendum przed zaczęciem Funkcyi wykonać, y wykonanej świadectwo Autentyczne ex Actis przed Kommissyą Edukacyi Narodowej przłożoną producere
Osob Dachowionych sroy y Regulę odmienną mieć odtąd mających; utrzymanie po Kościołach Nabożeństwa, y wiadomości o sprzętach Kościelnych przyto-
rdinariis potrzebna czyni! więc wolno będzie J. OO. J. W.F. Jch Mei XX. Arcybiskupowi Gnieźnieńskiemu y Biskupom wybrać, y wyprawić Osoby
etiam przy spisywaniu przez Łustratorów Rzeczpospolitey w Kościołach sprzętów obecni być mogą.

ych zstani w wszystkich zatrudnieniach y wątpliwościach do wspomniany Kommissyi Nauk referować się tenebuntur, a ta Rzeczytę dawać będzie, y po Lu-
żaczach czasu skończyć się powinny, całe Opus Łustratorów przed Nami ukażę.

ue w tym wszystkim rozporządzenia poczyni, żeby Szkoły publiczne nieustawiały y XX. Jezuiti Kapłanami Świeckimi zostać mający sine convenienti
pod ten czas mercedo, tudzież Scholastici & Novitii, którzy nie będą potrzebni do pracy y usługi publiczney podług przysiężnego rozporządzenia, bez
sroy, do dostania się w Domy Rodziców, albo krewnych, a Laicy osobliwie w wieku już podszłym do prac niezabawnych, żeby bez sposobu do życia nie
0000. Złoty Polkich z Dochodów tychże Dóbr Jezuitkich, którą to Summą dysponować ma wolność Kommissya Edukacyi naucz. wyrażone potrzeby

wyznaczonych rozkaz nayszczowniejszy, Owoż Nymilsi współ-Obywatele iawna dla Was dobroczynney Matki staranność; Opatruie Wam ko-
yscie w znakomite dla Niey ustatkali podpory: Zawdzięczajcież Jey nayspilniejszą ochotą y usiłowaniem. Daje Nam Rzeczpospolita możność
emności: Chwytajmy się z Naszey strony śwawliwie tego jedynego wypłacenia się Oyczyźnie środka. A tak połączwszy z obopolne chęci,
go Dzieła, y całe już upadłe Rzeczpospolitey nadzieie, podnosimy czym prędzey: Wszakże przykładu Nauki, ani Prawidła doskonałości za-
Patrzay Szlachetna Młodzi na swego Króla, to wszystko w Nim jedynym naydzieisz, który Protekcyą Edukacyi twojej, między zaszczyty
brańsił się.

wszystkim Akademiom, Szkołom, y wszelkim Nauki mieyscom, ażeby w niczym naymniejszy nie czyniły przerwy, y aby tak Nauczyciele,
awowitości nie odwołcznego rozrządzenia Naszego doczekiwali. Rektorów zaś y Przelożonych wszystkich iak nayscisley obowiązujemy, ażeby
Szkoł y Nauk pod zwierzchnością swoją będących, iak naydokładniey opisany do Nas odsyłali.

ich zaklinamy, ażeby myśli swoje względem poprawy Nauk, iako się zdać każdemu naylepiey będzie, Nam oświadczyli, upewniając, że
go istotnie dla Polaka Edukacyi w ich radach, zachowawszy wdzięczność dla wynalazcy, wszystkiego tego użyć nie omieszkaemy. Dan w
ca Pazdziernika Dwudziestego Czwartego Dnia.

ALSKI Biskup Wileński, Prezydent.
ATOWSKI Biskup Plocki.
KOWSKI Wojewoda Gnieźnieński.
ICZ Podkan: W. X. Litt:
W. W. X. Litt:
Kawaler Orderu Orła Białego.

CEL Y PODZIAŁ PROIEKTU.

Jezeli ani nam samym podchle-
bować nie będziemy , ani też
krzywdy czynić w porownaniu
z innemi ; przyznać zaiste trzeba , że tak
u nas w Polsce iako y gdzie indziej ,
powszechna Edukacya młodzieży , bar-
dziej uchodziła do tych czas za prywa-
tny interes Rodzicow y Familii , za przy-
kry obowiązek Nauczycielow , za przepę-
dzenie czasu y wieku dzieciennego zatra-
dnienie , a niżeli za naypierwszy funda-
ment życia człowieczego y Obywatel-
skiego , za nayprzyzwoitszy sposob u-
A szczę-

ROZDZIAŁ VI

Projekty edukacyjne i ich autorzy

Komisja Edukacji Narodowej już w początkach urzędowania zaczęła dostawać projekty reorganizacji szkolnictwa w Rzeczypospolitej Korony i Litwy. Pierwszymi autorami byli Adam Kazimierz Czartoryski, Ignacy Potocki, pijar Adolf Kamiński, Francuz Pierre Samuel Dupont de Nemours współpracujący z Komisją w 1774 r. oraz Franciszek Bieliński, starosta czerski i Antoni Popławski.

Adam Kazimierz Czartoryski (1734–1823). Komentator Szkoły Rycerskiej, członek Komisji Edukacji Narodowej¹¹⁰, przygotował także projekt organizacji szkolnictwa, w którym wskazał na rangę dobrze zorganizowanej państwowej edukacji. Opowiadał się za należyтым wychowaniem moralnym, a przede wszystkim patriotycznym. Chciał, aby zmianie uległo wychowanie szlacheckie. Projektował dla synów szlacheckich nie tylko posady urzędnicze i karierę polityczną oraz dyplomatyczną, ale także pracę w różnych innych specjalnościach. Uważał, że wykonywanie np. pracy nauczyciela, ekonomisty, budowniczego przyczyni się do pomnażania dobra wspólnego i przyniesie chlubę Rzeczypospolitej¹¹¹.

Fragmenty projektu¹¹²

Adam Czartoryski, *Początkowy abrys do plany edukacji publicznej* [1773]

Edukacja bez wątpienia jest dziełem najbliższym i najpodobniejszym tworzącej mocy, bo jeżeli ta z niczego jedynowładną ręką wszystkiemu daje istność, tamta żyjące stworzenia natężonymi i długoletnimi starunkami kształci i doskonali. [...] Chęć Szwajcarowie, Wenetowie, Holendrzy utrzymać krwawie

¹¹⁰ Zob. rozdział V.

¹¹¹ *Historia wychowania*, t. 1, s. 646 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 9 i n.; E. Kula, *Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego szkół wołyńskich i ukraińskich i jej znaczenie dla Komisji Edukacji Narodowej*, „XVIII amžiaus studijos” 2019, t. 5: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas*, s. 163–164.

¹¹² Fragmenty projektu pochodzą z: *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 144–156. Fragmenty projektu Adama Czartoryskiego *Początkowy abrys do plany edukacji publicznej* ukazały się także w: *Epoka wielkiej reformy. Studja i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII*, red. S. Łempicki, Lwów–Warszawa 1923, s. 208–217. Rękopis projektu przechowuje Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, sygn. 1697 IV, 12: C. Materiały dotyczące szkolnictwa.

nabytą przez przodków swoich wolność, uczyć młodzieży swej nie przestawają, że po Bogu prawo jedynym dla wszystkich jest i powinno być rządzcą¹¹³.

Przestrogi dla ludu wiejskiej kondycji względem swojej i edukacji dzieci

1. W każdej wsi ma być białogłowa, znająca się na sposobach ułatwiających urodzenie; które tej nauki mają powziąć w wielkich szpitalach wojewódzkich, skąd od doktora pierwszego tamecznego swoje odbiorą atestata i instrukcję. Takowe białogłowy powinny wziąć ordynarią rozrzuconą na całą wieś, do każdej zaś osoby, jej potrzebującej, iść powinny i służyć za darmo. Mężowie obowiązani będą wcześniej dać znać tej białogłowie pod karą proporcjonalną ich substancji do dziesiątej części, która cedet szpitalom¹¹⁴.

Przykazania ojczyzny

1. Po Bogu kochaj najprzód ojczyznę, potem rodziców, potem pana dziedzicznego, potem nauczycielów, żonę, dzieci, krewnych i dobrodziejów twoich. [...]
4. Pracuj wesoło, póki masz siły, bo do pracy każdy człek stworzony, abyś w starości miał na czym odpocząć. [...]
11. Nie upijaj się, abyś nie był równy bestiom. [...]
21. Trzymaj czysto i porządkie dom twój¹¹⁵.

Przestrogi dla ludzi miejskiej kondycji względem konserwacji swojej i edukacji dzieci

2. W każdym miasteczku będzie przynajmniej jedna szkoła, do której dzieci posłane być mają od czwartego roku, i tam się uczyć katechizmu, moralnych przestroóg, czytać, pisać, rachować i niemieckiego języka. Na takowe szkoły musi być lepszy, jak dotąd, fundusz przez składkę publiczną, pewną i roczną, ale też za to wszystkie dzieci gratis nauczone być powinny.

¹¹³ A.K. Czartoryski, *Początkowy abrys do plany edukacji publicznej*, s. 144–145.

¹¹⁴ Tamże, s. 146–147.

¹¹⁵ Tamże, s. 149–150.

Rodzice, których dzieci przy rewizji rocznej od zwierzchności edukacji nakazanej pokażą się aż do 10 roku nie umieć przynajmniej katechizmu, moralnych przestróg, czytać, pisać, rachować i początków do języka niemieckiego, aresztem kilkoniedzielnym przy chlebie i wodzie karani być mają¹¹⁶.

Przestrogi dla stanu szlacheckiego względem konserwacji swojej i edukacji dzieci

Punkta nr 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 wyrażone w „Przestrogach do ludu wiejskiej i miejskiej kondycji”, jako w skutku najbardziej zawisły od woli i starunku stanu szlacheckiego, tak jemu usilnie zalecone być powinny w edukacji młodzi szlacheckiej, która nie przez delikatniejsze, a przez to samo szkodliwsze wychowanie, ale przez cnoty i talenta od dzieci niższej kondycji różnić się powinna.

Punkt 24 wymaga największej uwagi, aby z mlekiem tę naukę ssały dzieci, że dla ojczyzny szlachcic majątek, krew i życie co dzień i zawszełożyć powinien tak dalece, ażeby to dla niego nie zdawało się nawet ciężką jaką lub na wielką pochwałę zasługującą ofiarą, ale wiernym wypełnieniem pierwszego po religii obowiązku¹¹⁷.

Przykazania ojczyzny dla stanu szlacheckiego, któremu jednak równie służą i te, co dla ludu niższej kondycji są napisane

1. Wszyscy ludzie równie się rodzą i równie umierają, boska tylko opatrność jednego chciała mieć szlachcicem, a drugiego chłopem.
2. Nie bądź pyszny z twego stanu, bo urodzenie nie jest zasługą ani cnotą. [...]
12. Przynajmniej jedno dzieło, póki żyjesz, wystaw dla ojczyzny i dla dobra publicznego. Bądź przyjacielskim, będziesz miał przyjaciół. [...]
16. Sekretu twego i powierzonego nikomu nie powiadaj, jeśli chcesz być do jakiegokolwiek funkcji sposobny¹¹⁸.

¹¹⁶ Tamże, s. 151.

¹¹⁸ Tamże, s. 155–156.

¹¹⁷ Tamże, s. 153.

Ignacy Potocki (1750–1809). Najmłodszy z członków Komisji Edukacji Narodowej, od 1775 r. z jej nadania także prezes Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Na początku prac Komisji przygotował projekt *Myśli o edukacji i instrukcji w Polszcze ustanowić się mającej*. Rozpoczął od krytyki dotychczasowej edukacji, prowadzonej głównie przez zakony i tkwiącej w tradycyjnym podejściu do wykładania, nieuwzględniającym nowych nauk. Przedstawił propozycję organizacji nowej struktury szkolnej i wizję nowoczesnej oświeceniowej szkoły. Projektował trzy rodzaje szkół: pierwiastkowe, czyli początkowe, wojewódzkie i główne. Mówiąc o szkole pierwiastkowej, skierował uwagi do rodziców, którym uświadamiał należytą dbałość o higienę, ubiór, warunki bytowe, a także wychowanie moralne. Szkoły wojewódzkie miały kształcić w zakresie wiedzy ogólnej i przygotowywać do pracy zarobkowej, dzięki której młodzi ludzie mieliby środki finansowe na swoje utrzymanie, a także byłiby użyteczni dla ojczyzny. Szkoły główne, czyli uniwersytety, miały stać najwyżej w hierarchii szkolnej i przygotowywać kadrę fachową: lekarzy, prawników, polityków, żołnierzy, duchownych, kupców, gospodarzy. Ważną grupą zawodową mieli być także nauczyciele przygotowani w seminariach nauczycielskich, które powinny być usytuowane przy szkołach głównych. Dla sprawnego funkcjonowania tych wszystkich szkół konieczne były środki finansowe, które – zdaniem Potockiego – należy odpowiednio zabezpieczyć z majątków pojezuickich. W jego opinii od dobrego i uczciwego zarządzania funduszami zależy sukces reformy oświatowej. Uważał także, że komisarze wchodzący w skład KEN powinni być osobami z dobrą orientacją w nowej wiedzy oraz w zagadnieniach pedagogicznych¹¹⁹.

Fragmenty projektu¹²⁰

Ignacy Potocki, *Myśli o edukacji i instrukcji w Polszcze ustanowić się mającej* [1773/1774] *Wstęp*

Mniemam, że gdy otworzę myśl moją o zaważach, które by w dalszym czasie nas i dzieło nasze zatrzymać mogły, gdy zdanie moje o szkołach, naukach i obyczajach udzielę, a na koniec zamknę, jakim sposobem utrzymywać się powinny już ustanowione szkoły, zadośćuczynię wziętemu obowiązкови podania projektu mego ku Narodowej Edukacji. Wszak w każdej robocie roztropność przepisuje przewidzieć przeszkody, obmyślić środki, a skutkowi dać przyzwoity grunt trwałości¹²¹.

¹¹⁹ *Historia wychowania*, t. 1, s. 655 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 14 i n.; B. Michalik, *Działalność oświatowa Ignacego Potockiego*, s. 62–74.

¹²⁰ Fragmenty projektu pochodzą z *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, s. 156–168.

Rękopis projektu przechowywany jest w Archiwum Głównym Akt Dawnych [dalej AGAD], Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 273/II.

¹²¹ I. Potocki, *Myśli o edukacji i instrukcji w Polszcze ustanowić się mającej*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, s. 156–157.

Część pierwsza. O zawodach edukacji narodowej

Zawady z strony Rzeczypospolitej. [...]

1. Jeżeli Rzeczpospolita (to jest ci, którzy ją teraz składają) fundusze jezuickie drogo cenić, edukacją tanio ważyć będzie, jeżeli nie wyznaczy dostarczającą ekspensom od nas podanym perceptę, skutki układów Komisji żadne. [...]
2. Jeżeli Rzeczpospolita inszej jakiej Komisji zawiadywanie funduszów zostawi, a ubliży ją Komisji Narodowej Edukacji, moc rozdzielona osłabi sprężynę rządu. Obawiać się trzeba skutków odmiennych, nieprędkich, często żadnych.
3. Zaszkozi Rzeczpospolita dalszemu edukacji postępkowi, gdy sama w dalszym czasie zaprzątnąć się zechce nominowaniem komisarzy, gdy wybór osób, a przynajmniej nominowanie onychże, nie zostawi Komisji Edukacji.
4. Zaszkozi Rzeczpospolita skutkom szczęśliwym edukacji, jeżeli, gdy będzie mogła, nie odmieni praw kardynalnych, z prawem własności nie zgadzających się. Młodzież wychowana w maksymach prawdziwej moralnej i praktycznej nauki albo odstąpi w dalszym życiu od prawdy i dobra poznanego, albo oświecona i stała złe ustawy łamać będzie, a edukacja spłodzi obywateli częścią niepotrzebnych, częścią nieposłusznych.

Zawady z strony rodziców. Przed szkołami mamy naturalnych uczniów w osobach rodziców. Od nich zależy pierwsze postanowienie sił ciała i duszy, będą zawsze rodzice na przeszkodzie edukacji, jeżeli idąc za dawnym zwyczajem, nie zechcą odmienić domowego ćwiczenia.

Zawady z strony szkół. Już mamy dawne szkoły, dawne nauki i dawnych nauczycieli, to już mamy w edukacji wiele złego. [...]

Przyszły mi na myśl zawady ze strony świata, które wypływają z złego rządu i umniejszą się z poprawą onegoż. Przychodzą mi liczne zawady z strony samej Komisji, ale umysł uprzedzony szacunkiem osób do nie wyznaczonych zatrzymuje pamięć [...] i w inszą stronę obraca¹²².

¹²² Tamże, s. 157–158.

Część druga. Zdanie o szkołach i naukach

Uważałem, iż wszyscy na to zgadzają się, aby trojaki był gatunek szkół w Polsce: szkoły pierwiastkowe, szkoły wojewódzkie i szkoły główne. Pierwszych ustanowienie i rozmnożenie po parafiach najwięcej przyniesie pożytku. Nie wiem, czy nam nie braknie na pieniądzach i na ludziach do rozporządzenia szkół prowincjonalnych, jednej przynajmniej szkoły w całym województwie. Główne szkoły [...] jeżeli w trzech miejscach ustanowią się, edukacja narodowa w dobrym zaiste stanie zostawać będzie¹²³.

Część trzecia. Jakim sposobem utrzymywać się powinny już ustanowione szkoły. Co utrzymuje szkoły? Dochody, nauczyciele, uczniowie, dozór

Wybór szczęśliwy nauczycieli ułatwia poniekąd znaczna liczba ks. ks. eks-jezuitów i umniejszona w szkołach liczba osób. Gdy do nauczycieli funkcji przyłączona będzie dystynkcja, obmyślona pensja szkołom, ubezpieczą się tym samym nauczyciele. [...] Umniejszą się okazje do zatarczek [sic!], zawziętości, ambicji szkolnych etc., gdy profesorom wszystkim równa pensja i równa ranga przyznana będzie¹²⁴.

Zakończenie

Najlepsi nauczyciele, najlepsze nauki dla tych, którzy dla źle rozpoczętej dawnej edukacji pojętość [!] mają zepsutą, zdają mi się daremne, a zatem i daremny wydatek Rzeczypospolitej. W głównych więc szkołach dla mniemanych poetów, retorów, filozofów dwóch bym dawnych zostawił profesorów, skróciłbym tylko lata, wyznaczając dla tych pozostałych rok na poezję i retorykę, rok na filozofia¹²⁵.

Adolf Kamiński (Kamiński) (1737–1781). Szlachcic, pijar. Uczył się w szkołach pijarskich, jeszcze jako Bartłomiej. Po wstąpieniu do zakonu pijarów przybrał imię Adolf. Studiował w Rzymie. Był nauczycielem w szkołach prowadzonych przez zakon, także w pijarskim Collegium Nobilium. Swoją projekt adresował do Józefa Franciszka Salezego Ossolińskiego, wojewody podlaskiego. Wzorował się w nim na *Ustawach* Stanisława Konarskiego. Opowiadał się za powszechnością nauczania i różnicowaniu zawodowym. Cechą szczególną jego koncepcji było zwrócenie uwagi na potrzebę szkół dla rzemieślników i kupców w miastach, trzy-letnich szkół parafialnych w każdej parafii z programem realizowanym w dwóch półtorarocznych klasach: czytanie, pisanie i katechizm w pierwszej, nauka moralna, historia naturalna i arytmetyka –

¹²³ Tamże, s. 158.

¹²⁵ Tamże, s. 167.

¹²⁴ Tamże, s. 166.

w drugiej. W każdym powiecie – pisał – powinna znaleźć się szkoła powiatowa, przyjmująca chłopców umiejących czytać i pisać. Szkoła ta miałaby strukturę trzypoziomową, dostosowaną do potrzeb uczniów: na poziomie pierwszym (klasy I–IV) realizowano by program humanistyczny i językowy z łaciną; uczniowie przygotowujący się do „urzędów” kontynuowaliby naukę w klasie V – prawa; młodzież aspirująca do studiów uniwersyteckich od klasy V do VIII uczyłaby się geometrii, filozofii, prawa natury i krasomówstwa. Dzięki takiej strukturze – przekonywał autor – młodzież zyskiwała przygotowanie do prowadzenia gospodarstwa lub do uczestnictwa w życiu publicznym. Akademie miały udostępniać wiedzę w wielu dyscyplinach, np. z architektury cywilnej i wojskowej, lekarską, ekonomiczną, artystyczną. Kamiński proponował także zorganizowanie Towarzystwa Rolników, które łączyłoby szlachtę i chłopów. Jego podejście charakteryzowało się pragmatycznością, a przede wszystkim przygotowaniem dobrych, patriotycznych i użytecznych obywateli dla państwa.

Był też projektodawcą utworzenia w Komisji Edukacji Narodowej wydziału, który zająłby się opracowywaniem podręczników¹²⁶. Taki organ powstał w marcu 1775 r. jako Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych.

VI.1. Adolf Kamiński, strona tytułowa projektu *Edukacja obywatelska*, Warszawa 1774. Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

Fragmenty projektu¹²⁷

Adolf Kamiński, *Edukacja obywatelska* [1774]

Przedmowa

Trzy rzeczy pospolicie zakłada sobie wszelka edukacja: to jest zdrowe i mocne ciało, serce kochające cnotę, męstwo, ojczyznę i powinności swoje, rozum poznawający, co Bogu, sobie i swemu winien narodowi oraz mający przyzwoite nauk i umiejętności światło.

¹²⁶ W. Szczygielski, *Antoni Kamiński (Kamiński) Dadzibóg h. Ślepowron*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 11, Wrocław 1964–1965, s. 523–524; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 24–25; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 218–219; M. Ausz, K. Puchowski, *Kamiński Adolf od św. Brygidy, im. św. Bartłomieja, pijar prowincji*

polskiej, autor projektu reformy szkolnictwa, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 280–281.

¹²⁷ Fragmenty pochodzą z wydania *Edukacja obywatelska przez A[dolfa] K[amińskiego]*, Warszawa 1774. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=2557> [dostęp: 20.04.2024]. Tekst projektu opublikowała także Kamilla Mrozowska w: *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, s. 3–54.

List pierwszy

Mci Panie

Dobre i cnotliwe młodzieży wychowanie jest każdego Kraju jedynym uszczęśliwieniem i wzmocnieniem. Młodzież przeto uważać się ma jako najdroższy w ojczyźnie skarb, praw, swobód i bezpieczeństwa jej najmocniejsza twierdza, podpora i obrona¹²⁸.

Wychowanie młodych w kraju dotąd używane więcej podobno w sobie zawierało nauk, a mniej edukacji; przysposabiano ich do wszelakich umiejętności i kunsztów, lecz o uformowanie ludzi społeczeństwu użytecznych mało zatrudniano się [...] ¹²⁹.

List drugi. Do czego ma zmierzać edukacja obywatelska

Najpierwej chciałbym, aby cała Edukacja do pożytku i wygody kraju przystosowana była; a w tymże samym razie rad bym ją tyle pomnożyć, aby wszelkiej kondycji Obywatelom światła swego udzieliła¹³⁰.

List szósty. Kontynuacja listu poprzedzającego, czyli o dalszych Naukach Obywatelom potrzebnych

Niechaj więc Edukacja zaraz od młodości zaprawia i kieruje sercem każdego według dalszych, które wykonywać ma powinności; innym duchem tchnąć powinien wojownik, innym mający zasiadać na Urzędach, inne niech będą ćwiczenia Rzemieślnika, inne Kupca, inne Człowieka poświęcającego się na osobność, inne udającego się na wielki świat; wszyscy zaś będą służyć Ojczyźnie, ale każdy różnymi do jej usług przykładać się sposobami¹³¹.

List ósmy. O sposobach ugruntowania dobrych skutków wyływających z edukacji obywatelskiej

Chcąc więc, Mci Panie, w kraju założyć fundament powszechnej szczęśliwości, przez dobrą Młodzieży Edukacją i czynienie jej zdolną do usług Rzeczypospolitej potrzeba, aby też sprawiedliwym wymiarem nadgradzała talenta i cnotę karząc przestępstwa; potrzeba, aby ta poskromiła zbytek nieznacznie najsilniejsze obalający państwa; potrzeba, aby zachęciła obywateli do pracy, wytępiła gnuśność i lenistwo upodlające serca obywateli¹³².

¹²⁸ *Edukacja obywatelska przez A[dolfa] K[amieńskiego]*, s. 1–2.

¹²⁹ Tamże, s. 9.

¹³⁰ Tamże, s. 16–17.

¹³¹ Tamże, s. 137.

¹³² Tamże, s. 184–185.

Pierre Samuel Dupont de Nemours

(1739–1817). Francuz, ekonomista i polityk, fizjokrata, sprowadzony do Polski przez Adama Czartoryskiego. Był zwolennikiem upowszechnienia szkoły, także dla ludu, autorem projektu edukacyjnego dla Komisji Edukacji Narodowej, zwolennikiem radykalnej reformy programów nauczania przez wprowadzenie do nich przedmiotów matematyczno-przyrodniczych i fizycznych.

6 maja 1774 r. został sekretarzem Komisji do prowadzenia korespondencji zagranicznej. Jego zadaniem miało być także opracowanie podręcznika dla szkół parafialnych, sporządzanie projektów (*programmatów*) podręczników dla ówczesnych szkół średnich. 30 września tego roku przedstawił Komisji *Tabelę szkół i nauk po stopniach prowadzących*, 17 października 1774 r. czytano na posiedzeniu jego projekt „ustanowienia porządku szkół i nauk”. Został także członkiem honorowym – „membrum honorarium Komisji Edukacyjnej”. Po powrocie do Francji przedstawiał reformę oświaty przeprowadzoną przez Komisję jako wzorową. Dalsze kontakty Pierre Samuela Duponta de Nemours z członkami Komisji nie są znane. 7 listopada 1774 r. sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych „opowiedział, jako pisał z posłaniem łacińskiego przekładania programatu do p. Dupont, [...] do Paryża [...] od p. Dupont odpisu dotąd nie masz dla oddalenia się jego z Paryża, ale jest poboczna wiadomość o dojściu listu i obietnica podania do żurnalu francuskiego”¹³³.

VI.2. Pierre Samuel Dupont de Nemours

Franciszek Bieliński (1740 a. 1742–1809). Od 1757 r. starosta garwoliński i osiecki oraz od 1762 r. starosta czerski. Otrzymał porządne wykształcenie domowe. Następnie uzupełniał je w Francji. Podczas podróży po Europie Zachodniej poznawał nurty oświeceniowe, miał kontakt z ówczesnym piśmiennictwem.

Był autorem projektu organizacji szkolnictwa w Rzeczypospolitej: *Sposób edukacji w XV listach opisany które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane*, który dostarczał Komisji częściami 25 października, 17 listopada,

¹³³ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 7, p. 13; *Protokoły posiedzeń Komisji*

Edukacji Narodowej 1773–1785, s. 21, 31, 36, 40, 45, 64; *Historia wychowania*, t. 1, s. 657–658, 660, 675.

6, 22 grudnia 1773 r., 5, 17 stycznia, 9, 23 (list 8 i 9) lutego, 16 marca 1774 r. (list 10), a następnie opublikował go w postaci listów do Komisji Edukacji Narodowej w „Wiadomościach Warszawskich”, począwszy od 30 października 1773 r.

W 1775 r. listy ukazały się w formie książkowej. Pisał w nich o organizacji i zadaniach edukacji dostosowanej do potrzeb poszczególnych warstw społecznych, także warstwy chłopskiej. Opowiadał się za państwowym nadzorem nad oświatą, jak również wychowaniem domowym, prywatną edukacją i osobami wyjeżdżającymi na peregrynacje zagraniczne. Dla duchownych przewidywał przygotowanie nauczycielskie w seminariach, po ukończeniu których mogli obejmować posady nauczycielskie w szkołach początkowych. Był zwolennikiem nowego programu nauczania z przedmiotami matematyczno-przyrodniczymi i językami obcymi oraz językiem ojczystym jako wykładowym. Za konieczne uznał też przygotowanie podręczników w języku polskim.

VI.3. Franciszek Bieliński,
autor rysunku Józef Polkowski.
Muzeum Narodowe w Krakowie

2 listopada 1776 r. zasiadł na sesji Komisji jako jeden z czterech członków „podług nowego prawa [...] dodanych przez nominację J. K. Mci w przytomności stanów sejmujących”¹³⁴. Bieliński inwentaryzował majątki pojezuickie, dzięki czemu dochód Komisji znacznie się powiększył. We wrześniu 1781 r. uczestniczył w zjeździe rektorów i prorektorów szkół; 1 grudnia tego roku złożył podpis na umowie między Komisją a prymasem arcybiskupem Antonim Ostrowskim. Ostatni raz uczestniczył w sesji Komisji 13 grudnia 1781 r. W latach 1782–1784 był konsyliarzem Rady Nieustającej, następnie w latach 1784–1793 pisarzem wielkim koronnym. Uczestniczył w powstaniu kościuszkowskim¹³⁵.

¹³⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 71.

¹³⁵ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 23–24; *Historia wychowania*, t. 1, s. 657 i n.;

B. Lorens, *Bieliński Franciszek h. Junosza*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 96–97.

Fragmenty projektu¹³⁶

Franciszek Bieliński, *Sposób edukacji w XV listach opisany...* [1775]

Przedmowa

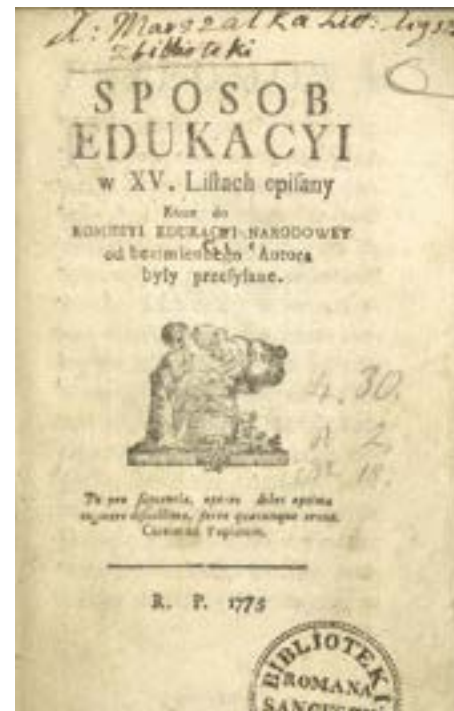
Kierowanie natury, powściągnięcie złych przywar, odmiana wrodzonych narowów, powszechna szczęśliwość – te być powinny skutki edukacji, gdyż jej celem jest, że tak rzekę, tworzenie ludzi. [...] Ale przypatrzmy się, czyli młody, zakończywszy edukację, może być nazwany człowiekiem; to jest, czyli własności bydlęce są u niego poddane pod władzę rozumu, przypatrzmy się, jeżeli szczęśliwość jest skutkiem dzisiejszej edukacji?

List pierwszy

[...] widzę Polskę całą złożoną z Duchowieństwa, Szlachty, Mieszczan i Rolników. Ci wszyscy są Obywatele, ci wszyscy powinni być dobrzy Obywatele, te cztery koła machinę Kraju Naszego składające tak powinny być doskonale ukształcone, ażeby w jeden cel zmierzając jedne drugim na pomoc, nie na zawadzie były¹³⁷.

List piętnasty i ostatni O edukacji

Dobrych obywateli, dobra tylko edukacja utworzyć potrafi; ani poprawę edukacji nazwać można, odmianę jakowąś w naukach; tym bowiem sposobem pomnożymy tylko liczbę uczonych, ale nie poprawię ludzi; ani partykularnie przez niektórych przedsięwzięta doskonalsza edukacja, czynem narodu zwaną bydlę może, i tak liczne zgromadzić pożytki, jak kiedy jest od Narodu przykazana, przyjęta i do skutku przywiedziona¹³⁸.

VI.4. [Franciszek Bieliński], *Sposób edukacji w XV listach opisany które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane* R.P. 1775. Biblioteka Jagiellońska

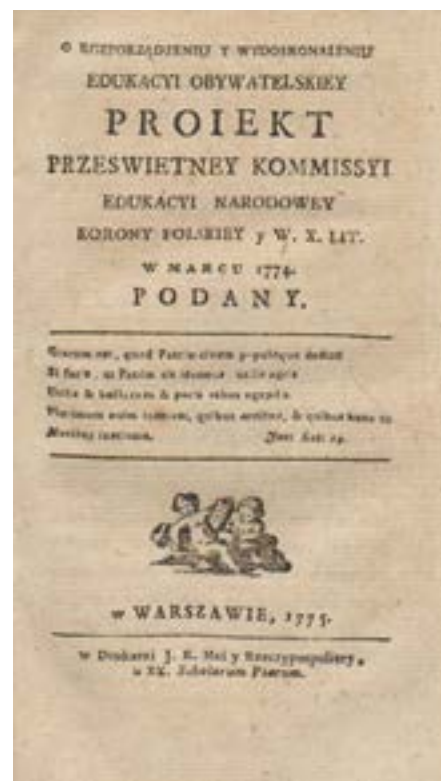
¹³⁶ Fragmenty projektu pochodzą z wydania: *Sposób edukacji w XV listach opisany które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane*, R.P. 1775. Tekst projektu opublikowała także Kamilla Mrozowska w: *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, s. 54–144.

¹³⁷ *Sposób edukacji...*, *List pierwszy*, s. 10.

¹³⁸ *Sposób edukacji...*, *List piętnasty i ostatni*, s. 234.

Antoni Popławski (1739–1799).

Na apel Komisji o nadsyłanie projektów reformy szkół w Rzeczypospolitej odpowiedział także pijar ks. Antoni Popławski. Opublikowany przez niego w 1775 r. pomysł szkoły nowoczesnej – *O rozporządzeniu i wydосkonaleniu edukacji obywatelskiej projekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego w marcu 1774 roku podany* – wyszedł spod pióra człowieka kształconego w kraju, we Francji i Włoszech, bogatego w doświadczenie 14 lat nauczycielstwa w Collegium Nobilium, pod okiem Stanisława Konarskiego. Podzielił projekt na trzy części: w pierwszej omówił podstawowe zagadnienia edukacji, w drugiej – zawartość programu oraz metody nauczania, w trzeciej – zadania rodziców i nauczycieli w organizacji zajęć w szkole. Podkreślał wychowującą wartość kształcenia umysłu, ale największą wagę przykładał do edukacji moralnej. Do tekstu dołączył Popławski dokładny układ przedmiotów, z którego Komisja skorzystała przy opracowaniu przepisów dla szkół wojewódzkich. Istotnym elementem jego koncepcji organizacji szkół – z punktu widzenia fizjokraty – było zorganizowanie gęstej ich sieci w miejscach bliskich „życia wiejskiego i pracowitego”. Uczestniczył w pracach Towarzystwa do Książ Elementarnych¹³⁹.

VI.5. Strona tytułowa projektu Antoniego Popławskiego, *O rozporządzeniu i wydосkonaleniu edukacji obywatelskiej*, Warszawa 1775. Biblioteka Jagiellońska

Fragmenty projektu¹⁴⁰**Antoni Popławski, *O rozporządzeniu i wydосkonaleniu edukacji obywatelskiej* [1775]****§ 3. *Na czym zależy Edukacja rozumu, albo Instrukcja***

Na dwóch rzeczach zakładam prawdziwą *Instrukcję* rozumu: *na poznawaniu najprzód prawdy*, po wtóre *na dobrym ćwiczeniu*, i przez takowe ćwiczenie *na wydосkonaleniu tych wszystkich operacji duszy*, z których ona złożona, jako sama wydaje się być nierównie zacniejszego stopnia nad ciało, tak też przez nią jedną [!] trzyma człowiek najwyższe miejsce w rządzie całego stworzenia Ziemijskiego.

¹³⁹ *Historia wychowania*, t. 1, s. 658 i n.; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 214–215.

¹⁴⁰ Fragmenty projektu pochodzą z wydania: A. Popławski, *O rozporządzeniu i wydосkonaleniu edukacji obywatelskiej...*, Warszawa 1775.

Poznawać prawdę jest to jedno, co znać to co jest, i jakie względem nas lub naszego stąd dobra; jest to nawet ile można dochodzić, dlaczego takie jest a nie insze; w rzeczach najprzód [!] fizycznych, moralnych, po tym i politycznych, w rzeczach także metafizycznych, które z tamtych pierwszych wyciąga rozum ludzki, a wyciągając, wystawuje [!] je sobie w jak największej ogólności.

Ćwiczyć zaś i doskonalić operacje duszy nie jest co innego, tylko przy nabywaniu prawdy, nabywać oraz mocy i siły dusznej do pamiętania, atencji, uwagi, łączenia jednego z drugim, oddzielania, wnoszenia, sądzenia, i tym podobnych operacji. [...] instrukcja rozumu, wielkich wyciąga ostrożności, osobliwie w dziecinnym wieku¹⁴¹.

1-mo. Wszystko jest dla dziecięcia nowe, wszystko chce z osobliwszą ciekawością poznawać przez zmysły. Niechże mu tedy wolno będzie czynić takowe doświadczenie [...] ¹⁴².

2-do. Jak najczęściej gadać trzeba do dzieci, żeby się jak najprędzej słów i mówienia nauczyły. Przez słowa bowiem, to jest przez najwygodniejsze *znaki* tak samych rzeczy, jako i wyobrażenia onych na umyśle, staje się dusza wielowładną panią co do pamięci i uwagi swojej; że niemi jak chce, kiedy chce obracać i kierować może¹⁴³.

Nadesłane do Komisji projekty urządzenia oświaty w Rzeczypospolitej były na ogół dość obszernymi tekstami. Ich treści różniły się w kwestiach organizacyjnych, ale cechą wspólną była troska o należyte wychowanie i kształcenie młodego pokolenia wszystkich stanów. Autorzy podkreślali potrzebę wychowania państwowego, obywatelskiego i patriotycznego. Zwracali uwagę na zmianę programu nauczania z lingwistyczno-retorycznego na nowoczesny i użyteczny, z naciskiem na treści matematyczno-przyrodnicze i naukę w języku polskim. Te cele nakazywały także troskę o należyte przygotowanie kadry nauczycielskiej.

¹⁴¹ Tamże, s. 17–18.

¹⁴³ Tamże, s. 20–21.

¹⁴² Tamże, s. 20.

A full-length portrait of Prince Michał Poniatowski, a Polish nobleman and statesman. He is depicted from the waist up, seated in an ornate chair. He has light-colored, powdered hair styled in a wig. He is wearing a dark purple or maroon coat over a blue waistcoat with a white collar. On his chest are two prominent medals: a red cross and a gold star. He is holding a large, rolled-up document or map in his hands. The background is dark and indistinct, with a hint of a bookshelf on the left.

Książę Michał Poniatowski,
prezes Komisji Edukacji Narodowej
w latach 1778–1794, autor portretu
Mateusz Tokarski (1776).
Muzeum Narodowe w Warszawie

ROZDZIAŁ VII

Członkowie Komisji Edukacji Narodowej w latach 1776–1794

W okresie 1773–1794 w Komisji Edukacji Narodowej pracowało ponad czterdzieści osób. Pierwszy skład członków Komisji Edukacji Narodowej, powołanych w 1773 r., uległ zmianie w 1776 r., a następnie w kolejnych latach. We wrześniu 1792 r. doszło też do zmiany prezesa – prymas Michał Poniatowski przekazał funkcję Michałowi Hieronimowi Radziwiłłowi (1744–1831). Wielu członków KEN rzetelnie uczestniczyło w jej pracach, lecz czasami przerywała je śmierć lub inne przeszkody. Komisarze wywodzili się ze stanu świeckiego i duchownego, byli elitą społeczną i polityczną, ludźmi wykształconymi, którzy cieszyli się szacunkiem społeczeństwa. Niektórzy ulegali wpływom Rosji, szczególnie po wojnie polsko-rosyjskiej z 1792 r., gdy władzę przejęli targowiczanie. Wówczas część z nich przystąpiła do Targowicy i wtedy doszło także do podziału Komisji na Komisję Edukacyjną Koronną i Komisję Edukacyjną Litewską. O jedność Komisji walczyli na sejmie grodzieńskim w 1793 r. przedstawiciele obu Szkół Głównych, czyli uniwersytetów¹⁴⁴.

Komisarze byli powoływani przez króla i pracowali *pro publico bono*, ale nieliczni spoglądali łakomie na dobra będące własnością Komisji. W zachowanych protokołach posiedzeń KEN, zwłaszcza tych z podpisami członków uczestniczących w rozstrzyganiu spraw szkolnych, nauczycielskich, uniwersyteckich i profesorskich, znalazł się jeden zapis ukazujący pazerność tych, którzy nie przyłożyli ręki do jej prac – w pierwszym kwartale 1794 r. Komisja wypłaciła trzem byłym komisarzom za półroczne członkostwo w dwóch ratach po 10 000 zł każda¹⁴⁵.

¹⁴⁴ J. Wąsicki, *Konfederacja targowicka i ostatni sejm Rzeczypospolitej z 1793 roku. (Studium historyczno-prawne)*, Poznań 1952, s. 18–20; B. Michalik, T. Mizia, *Stosunek konfederacji targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1966, t. 9, s. 79–80; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego*

do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego, Warszawa 2012, s. 33; K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, s. 96–97.

¹⁴⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 348; K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, s. 67.

LATA 1776–1792

Andrzej (Jędrzej) Mokronowski (1713–1784). Wojewoda mazowiecki, wielki mistrz wolnomularzy polskich, popularny wśród szlachty. Był marszałkiem połowym armii francuskiej, agentem Ludwika XV, króla Francji. Uczestniczył w królewskich „obiadach czwartkowych”. W 1776 r. został marszałkiem konfederacji generalnej. Przewodniczył sejmowi, który uchwalił powiększenie grona Komisji do dwunastu osób – Mokronowski znalazł się wśród wybranych przez króla nowych członków. W posiedzeniach Komisji uczestniczył w miarę regularnie od 2 listopada 1776 r. do śmierci 14 czerwca 1784 r. Był w gronie komisarzy, którzy – pod nieobecność biskupa Massalskiego – powołali Józefa Wybickiego do Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, po czym zlecili mu wizytację litewskiego departamentu księcia biskupa¹⁴⁶.

Po jego śmierci, 18 czerwca 1784 r. Komisja skierowała do szkół obwieszczenie:

Ogłaszając wam, szkolna młodzi, śmierć jednego z komisarzów edukacji narodowej, j. w. Jędrzeja Mokronowskiego, konsyliarza Rady Nieustającej, kawalera orderów polskich, spełnioną dnia 14 tego miesiąca [czerwca] przypominamy pamięci waszej wdzięczność winną osobie, która zostawiwszy część swoją włożonej troskliwie z nami pracy około utrzymania i wydoskonalenia dla was Edukacji, ma prawo mieścić się w czułym sercu waszym, równie z rodzicami waszymi. [...] Okażcie hołd chwalebnej wdzięczności zeszłemu spomiędzy nas mężowi...¹⁴⁷

Hiacynt (Jacek) Małachowski (1737–1821). Był uczniem Mitzlera de Kolofa z Saksonii – filozofa, lekarza, przyrodnika i muzykologa. Należał do grona tych, którzy nosili kontusz zamiast ubiorów według mody francuskiej. W 1764 r. został referendarzem koronnym, w latach 1775–1776 był członkiem Rady Nieustającej, w 1780 – podkanclerzem, 1786 – kanclerzem wielkim koronnym. Był zwolennikiem orientacji prorosyjskiej, przeciwnikiem reform Sejmu Wielkiego, Konstytucji 3 maja i praw dla mieszczan – 28 kwietnia 1791 r. przekazał Jakowowi Bułhakowowi informację o projekcie nowej konstytucji. W 1792 r. poparł Targowicę, ale nie uczestniczył w sejmie grodzieńskim w 1793 r. Zrezygnował z urzędu kanclerza, by nie podpisywać II rozbioru Polski.

¹⁴⁶ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 53 i n.; E. Rostworowski, *Mokronowski Andrzej*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, s. 585–594; *Mokronowski Andrzej*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 5, Warszawa 2004, s. 545.

¹⁴⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973, s. 329–330.

Członkiem Komisji Edukacji Narodowej był od 2 listopada 1776 r., po tym jak sejm podwyższył do dwunastu liczbę członków Komisji. Na sesji 31 grudnia 1790 r. złożył swój podpis pod *Tabelą nauczycielów i wydatku na szkoły Stanu Akademickiego w Koronie* i *Tabelą nauczycielów i wydatku na szkoły Stanu Akademickiego w Wielkim Księstwie Litewskim*¹⁴⁸. Podpisał *Uniwersał zachęcający młodzież edukującą się do błagania Boga o odwrócenie nieszczęść i klęsk od Ojczyzny naszej*¹⁴⁹. Pracował w Komisji do końca 1792 r.

Mimo umiłowania tradycji sarmackiej Małachowski opowiadał się za nowym spojrzeniem na sprawy społeczne i nauczanie, a także przejawiał troskę o rozwój Rzeczypospolitej. Założył manufaktury żelaza w należących do niego miastach – w Końskich i Bodzechowie, a w Ćmielowie – wytwórnię fajansów; upowszechniał nowinki techniczne w górnictwie i metalurgii¹⁵⁰.

VII.1. Hiacynt (Jacek) Małachowski.
Gabinet Rycin BUW

Franciszek Bieliński (ok. 1740–1809). Starosta garwoliński i osiecki oraz od 1762 r. starosta czerski. Był autorem projektu organizacji szkolnictwa pod tytułem *Sposób edukacji w XV listach opisany*¹⁵¹, publikowanego od 30 października 1773 r. w „Wiadomościach Warszawskich”, a w 1775 r. wydanego w formie książkowej. Uważał, że wszystkie stany społeczne należało objąć stosowną dla każdego z nich edukacją. Postulował więc organizowanie szkół nie tylko dla stanu szlacheckiego, ale także dla dzieci chłopskich, w miastach zaś dla mieszczan. Synowie szlacheccy powinni być przygotowani do pełnienia obowiązków człowieka i obywatela.

¹⁴⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 236–249.

¹⁴⁹ *Uniwersał zachęcający młodzież edukującą się do błagania Boga o odwrócenie nieszczęść i klęsk od Ojczyzny naszej*, [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał i zaopatrzył wstępem krytycznym oraz przypisami J. Lewicki, Kraków 1925, s. 364–365.

¹⁵⁰ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 55 i n.; W. Konopczyński, *Dzieje Polski*

nowożytnej, t. 2, oprac. tekstu i przypisy M. Nagielski, posłowie J. Dziegielewskiego, wyd. 2 krajowe uzupełnione, Warszawa 1986, s. 236; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; W.A. Serczyk, *Rosja wobec Konstytucji 3 maja*, [w:] *Konstytucja 3 maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1991, s. 34; W. Nowakowska, *3 maja w malarskiej legendzie*, [w:] *Konstytucja 3 maja w tradycji i kulturze polskiej*, s. 578; *Małachowski Hiacynt*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 5, s. 296.

¹⁵¹ Zob. rozdział VI.

Od 2 listopada 1776 do 23 maja 1782 r. był aktywnym członkiem Komisji Edukacji Narodowej. 20 listopada 1776 r. przedstawił Komisji program „do opisanie i ułożenia porządnego stanu całego majątku po ks. jezuitach na edukację narodową przez Rzpltą oddanego. Komisja, pochwaliwszy ułożenie, do egzekucji onegoż, samego j. pana starostę zaprosiła, którą pracę na siebie przyjął¹⁵², a ponadto uczestniczył w rozwiązywaniu wielu spraw o charakterze ekonomicznym.

W latach 1782–1784 był konsyliarzem Rady Nieustającej, następnie od 1784 do 1793 r. pisarzem wielkim koronnym. Uczestniczył w powstaniu kościuszkowskim¹⁵³.

Stanisław Poniatowski (1754–1833). Książę, bratanek króla, generał lejtnant wojsk koronnych, marszałek Rady Nieustającej. Od 2 listopada 1776 do 1791 r. był aktywnym członkiem KEN. W latach 1776–1780 uczestniczył w posiedzeniach po cztery razy w roku, rzadziej w latach 1781–1785.

W swoim majątku na Ukrainie oczynszował chłopów. Był jednym z przywódców stronnictwa królewskiego. Nie wierzył w znaczenie Konstytucji 3 maja dla losów państwa. W listopadzie 1791 r. oddał wszystkie urzędy i opuścił Polskę. Osiedlił się we Włoszech, ograniczając kontakty z krajem i z Polakami. Zgromadził bogate zbiory sztuki i dużą część archiwum Stanisława Augusta¹⁵⁴.

VII.2. Stanisław Poniatowski,
autor portretu Pietro Bettelini.
Biblioteka Narodowa

¹⁵² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 74.

¹⁵³ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 23 i n.; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, s. 211–213.

¹⁵⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 71 i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; J. Michalski, *Poniatowski Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław 1982–1983, s. 481–487; *Poniatowski Stanisław*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, s. 710.

Michał Jerzy Wandalin Mniszech (1742–1806).

Marszałek wielki koronny, wychowanek Collegium Nobilium. W latach 1762–1765 kształcił się w Bernie, a następnie odbywał podróże edukacyjne po krajach Europy Zachodniej, gdzie poznawał organizację szkół i zwiedzał muzea. Cenił go król Stanisław August, powierzając mu kolejne funkcje dworskie i polityczne. Był też zapraszany na obiady czwartkowe. Na jednym z nich w 1772 r. przedstawił *Projekt do ufundowania Universitatis Scientiarum, albo powszechnego zbioru mędrców w Królestwie Polskim, bez uszczerbku dochodów publicznych, bez pomnożenia wydatków, a z niemałymi pożytkami dla narodu ułożonym*, który opisał w wydanej w 1775 r. pracy *Myśli względem założenia Musaeum Polonicum*. Był aktywnym członkiem Komisji Edukacji Narodowej. Dzięki jego inicjatywie została przyjęta ustawa o wprowadzeniu obowiązkowego egzemplarza do Biblioteki Publicznej Załuskich¹⁵⁵.

Członkiem Komisji był od 11 kwietnia 1777 do 10 października 1783 r. Od 16 września 1777 r. kierował Departamentem Kasy Funduszu Edukacyjnego. Wraz z księciem Poniatowskim i Potockim „ułożyli i podpisali tabelę całego układu Szkoły Głównej”. 17 września 1782 r. przedstawił Komisji dokładny i obszerny raport o dochodach i wydatkach „od św. Jana roku 1780 do św. Jana roku 1782 weszłych [!], tudzież jakowe zaległości zostały po posesorach dóbr od początku, to jest od raty św. Jana roku 1774”¹⁵⁶. Uczestniczył także w pracach nad organizacją systemu szkolnego wraz z Chreptowiczem i Potockim. Systematycznie brał udział w posiedzeniach Komisji. Przewodniczył także 18 sesjom Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. 10 października 1783 r. poinformował Komisję jako marszałek wielki koronny, „iż złożył w ręce królewskie urząd komisarza edukacji”¹⁵⁷.

VII.3. Michał Jerzy Wandalin Mniszech z córką Elżbietką i pieskiem. Muzeum Narodowe w Warszawie

¹⁵⁵ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, s. 31–32; A. Rosner, *Mniszech Michał Jerzy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław 1976, s. 480–484; M. Bratuń, „Ten wykwiintny, wykształcony Europejczyk”. *Zagraniczne studia i podróże edukacyjne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha w latach 1762–1768*, Opole 2002; D. Żołądź-Strzelczyk i in., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*.

Szkoły w Wydziale Wielkopolskim, s. 88; P. Paul, *Mniszech Michał Jerzy Wandalin*, [w:] *Słownik biograficzny uczonych polskich. Słownik pedagogów*, Kraków 2025, s. 473.

¹⁵⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 203.

¹⁵⁷ Tamże, s. 266. Zob. też: A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 67 i n.; Z. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, s. 472.

Stanisław Szczęśny Potocki (1753–1805). „Dumny magnat”, wojewoda ruski, był członkiem Komisji od 1783 do 1792 r. W protokołach posiedzeń Komisji wymieniany był osiem razy.

Należał do przeciwników Stanisława Augusta, natomiast pozostawał w dobrych kontaktach z Rosją. Na Sejmie Czteroletnim w latach 1788–1792 przeciwstawiał się reformom państwa, władzy królewskiej, a propagował przekształcenie ówczesnej Rzeczypospolitej Korony i Litwy w republikę federacji prowincji. W 1792 r. został pozbawiony przez Sejm Czteroletni wszystkich urzędów. Stał wtedy jako marszałek na czele konfederacji targowickiej; spowodował interwencję carycy Katarzyny II. W czasie powstania kościuszkowskiego w 1794 r. lud Warszawy wydał na niego zaocznie symboliczny wyrok śmierci – na szubienicy powieszono jego portret. Ostatecznie wyrzekł się przynależności do Rzeczypospolitej, a caryca mianowała go generałem wojska rosyjskiego¹⁵⁸.

VII.4. Stanisław Szczęśny Potocki, autor portretu Jan Chrzyciel Lampi. Muzeum Narodowe w Warszawie

Maciej Poraj-Garnysz (1740–1790). Biskup chełmski. Obejmował kolejno urzędy: 1778 – referendarza koronnego; 1782 – biskupa chełmskiego; 1782–1786 – członka Departamentu Finansów; 1786 – podkanclerzego wielkiego koronnego. Podczas obrad sejmu 1782 r. wygłosił pochwałę Komisji Edukacji Narodowej. 9 maja 1783 r. został członkiem Komisji na miejsce Andrzeja Zamoyskiego. Funkcję tę sprawował do 2 października 1790 r.

Był protegowanym arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego Antoniego Ostrowskiego i króla Stanisława Augusta. Studia odbył w Rzymie – podobno w Sapienzy w 1767 r. uzyskał doktorat prawa. Miał dobrą opinię jako biskup i jako senator. Od 3 czerwca 1783 r. kierował porządkowaniem zbiorów Biblioteki Załuskich, następnie 20 grudnia 1783 r. przejął po Bielińskim, staroście czerskim, dozór Archiwum Jurydycznego i pełny nadzór nad księgozbiorem Załuskich. Po jego śmierci, 6 października 1790 r.,

¹⁵⁸ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 69 i n.; E. Rostworowski, *Potocki Stanisław Szczęśny*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław

1984–1985, s. 183–202; *Potocki Stanisław Szczęśny*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, s. 742.

Komisja skierowała odezwę do szkół oraz informację o egzekwiach w kościele Kapucynów w Warszawie, gdzie pogrzebano ciało zmarłego¹⁵⁹.

Antoni Małachowski (1740–1796). Brat Jacka Małachowskiego, sekretarz wielki koronny, w 1792 r. wojewoda mazowiecki, kawaler Orderu Orła Białego, przyjaciel Andrzeja Zamoyskiego. W 1776 r. jako poseł na sejm w bardzo emocjonalnym przemówieniu o zadaniach Komisji wzywał nauczycieli, by uczyli młodych szacunku dla państwa, „w którym się rodzą, rosną i ćwiczą” oraz uznania Rzeczypospolitej „za jedną i rodzoną ich matkę”. 13 października 1783 r. Stanisław August mianował go członkiem Komisji. 17 października tego roku „pierwszy raz na sesji w gronie kolegów swoich to miejsce zasiadłszy, reskrypt wyznaczenia swojego od J. K. Mości do aktów Komisji podał”¹⁶⁰. 2 czerwca 1792 r. na posiedzeniu Komisji podpisał *Uniwersał zachęcający młodzież edukującą się do błagania Boga w odwróceniu nieszczęść i klęsk od ojczyzny naszej*¹⁶¹.

VII.5. Antoni Małachowski, portret trumienny przechowywany w Parafii Krzyża Świętego w Borkowicach

Michał Hieronim Radziwiłł (1744–1831). Książę, ordynat klecki, marszałek konfederacji litewskiej (wileńskiej), kasztelan wileński od 1775 r., członek Rady Nieustającej (1780–1784). Podpisał akt konfederacji przed otwarciem sejmu rozbiorowego; ponadto przyjął 1000 dukatów od Stackelberga, wysłannika Rosji.

VII.6. Michał Hieronim Radziwiłł, autor portretu Anton Graff

¹⁵⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 255 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 233; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 68 i n.; P. Mazur, *Poczet biskupów chełmskich obrządku łacińskiego*, Chełm 2012, s. 24–25.

¹⁶⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 266.

¹⁶¹ Tamże, s. 266 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 314; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 68 i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Małachowski Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław 1974, s. 388–389.

3 grudnia 1783 r. Stanisław August mianował go członkiem KEN. Po raz pierwszy był obecny na posiedzeniu 9 grudnia tego roku. 13 stycznia 1784 r. podjął się nadzoru kasy funduszowej Komisji. Uczestniczył w kilku posiedzeniach Komisji rocznie. Król pisał o nim w pamiętnikach, że wprowadzenie nie był geniuszem, ale zyskał opinię człowieka dobrze rozwiązującego sprawy domowe i sympatycznego w relacjach towarzyskich¹⁶².

Ignacy Przebendowski (1730–1791). Starosta solecki, marszałek Rady Nieustającej w latach 1786–1788; 14 stycznia 1785 r. król mianował go członkiem KEN na miejsce Mokronowskiego. 30 września 1786 r. przedstawił obszerny raport z rachunków Kasy Generalnej w latach 1784–1786. Był jedną z pięciu osób powołanych przez króla do decyzji sądowych. Zmarł 14 września 1791 r. Dziesięć dni później Komisja wystosowała do zgromadzeń szkolnych w Koronie i Litwie obwieszczenie o jego śmierci, zalecając modlitwy „za duszę ś.p. zesłego tego męża po wszystkich szkołach tak zakonnych, jako i akademickich”¹⁶³.

Feliks (Szczęsny) Oraczewski (1739–1799). Pułkownik wojsk koronnych. Jako poseł uczestniczył w debacie nad edukacją, prosił króla (11 maja 1773 r.), aby zaprezentował sejmowi „projekt edukacji krajowej, która [...] będzie najpewniejszym źródłem wszystkich szczęśliwości naszych: trzeba nam ludzi zrobić Polakami, a Polaków obywatelami”¹⁶⁴. W 1779 r. został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. W 1781 i 1784 r. z ramienia Komisji Edukacji Narodowej wizytował Akademię Krakowską. 6 marca 1786 r. został członkiem Komisji, powołany przez króla na miejsce zmarłego księcia Augusta Sułkowskiego. W okresie od 3 marca do 7 kwietnia 1786 r. przewodniczył dziewięciu sesjom Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. W latach 1786–1789 był rektorem Szkoły Głównej Koronnej. Został odwołany z tego urzędu w wyniku skarg profesorów – 21 września 1789 r. Komisja wezwała go do Warszawy w celu „ułożenia i zaprowadzenia stałej raz na zawsze

VII.7. Feliks Oraczewski

¹⁶² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 306, 307; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 266 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 69; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61.

¹⁶³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 40–42, 263–264; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 69 oraz przypis 228.

¹⁶⁴ F. Oraczewski, *Mowa trzecia. Dnia 11 Maja Miana*, 1773, s. 18.

dla Szkoły Głównej formy rządu¹⁶⁵, powierzając tymczasowe kierowanie Szkołą Główną jednemu z profesorów, ks. Józefowi Szablowskiemu. Oraczewski do krakowskiej uczelni już nie wrócił. 22 września 1790 r. został posłem polskim w Paryżu. Komisja skorzystała z tego, prosząc go w listopadzie 1791 r., by w miarę szybko zorganizował powrót do kraju stypendysty, który się zadłużył „na książki i instrumenta chirurgiczne”¹⁶⁶ aż na 700 liwrów. Zmarł 12 sierpnia 1799 r. w Wiedniu¹⁶⁷.

Kasper (Gaspar) Kazimierz Cieciszowski (1745–1831).

Biskup kijowski. W latach 1774–1781 był kasjerem generalnym KEN, a 18 lutego 1791 r. król Stanisław August mianował go członkiem Komisji, na miejsce zmarłego ks. biskupa Garnysza. Na posiedzeniu Komisji 3 marca 1792 r., pod nieobecność prymasa Michała Poniatowskiego, przewodniczył jej obradom. W czerwcu 1792 r. został oddelegowany (wraz z Julianem Niemcewiczem) do urzędu administracji szpitala św. Łazarza w Krakowie. Przedstawił własny projekt organizacji zarządzania szpitalem. Cieszył się szacunkiem wiernych w jego diecezji – przedstawiciel miast z żytomierskiego złożył mu hołd na sesji sejmowej, przypominając, że w latach 1785–1787, w okresie nieurodzajów „przy kościele katedralnym karmił [głodujących] chlebem własnym”¹⁶⁸. Poza tym obcy był mu fanatyzm religijny – „chciał widzieć każdego, jaki był, ułomności wybaczał”¹⁶⁹. Był przychylny dla unitów, popierał sprawę mieszczan. Zarządził także, by w jego diecezji modlono się za Konstytucję 3 maja. W 1792 r., 31 maja, podpisał odezwę KEN do „młodzieży, której ręka żelaza na obronę kraju jeszcze dźwignąć nie może”¹⁷⁰, by modliła się za Ojczyznę. Protestował, tak jak inni biskupi łacińscy, przeciwko zamiarom edukacyjnym kongregacji pińskiej polskich prawosławnych. Po rozbiorach wraz z duchowieństwem diecezji łuckiej przekazał osiem procent dochodów na wsparcie szkół polskich organizowanych przez Tadeusza Czackiego¹⁷¹.

¹⁶⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 201.

¹⁶⁶ Tamże, s. 269.

¹⁶⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 23; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 7 i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; M. Skorzeplanka, *Feliks Oraczewski rektor krakowskiej Szkoły Głównej*, Kraków 1935; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 9 i n.; J. Michalski, *Oraczewski Feliks*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 152–156; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław 1985, s. 33 i n.; *Tego roku w Paryżu*.

Korespondencja króla Stanisława Augusta z Feliksem Oraczewskim 1782–1784, wybór, oprac. i wstęp A. Janiszewska, Warszawa 2014.

¹⁶⁸ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 220.

¹⁶⁹ Tamże.

¹⁷⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 314.

¹⁷¹ Tamże, s. 252 i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; M. Godlewski, *Cieciszowski Kasper Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 38–39; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 220 i n.

VII.8. Antoni Józef Lanckoroński,
autor portretu Franz Eybl.
Biblioteka Narodowa

VII.9. Julian Ursyn Niemcewicz,
autor portretu Antoni Brodowski (1820).
Cyfrowe Muzeum Narodowe

Antoni Józef Lanckoroński (1760–1830). Syn wojewody braclawskiego, członek Komisji Skarbowej. W KEN zasiadał od 17 grudnia 1791 do 2 czerwca 1792 r. 29 lutego 1792 r. został oddelegowany do Krakowa w sprawie administracji szpitala św. Łazarza. Był zaprzyjaźniony z Ignacym Potockim. Organizował spotkania polityczne – obserwujący Sejm Wielki agent Szczęsnego Potockiego donosił: „Zawsze w wigilię sesji [...] p. Lanckoroński arbiter zbiera partyzantów [zwolenników] do radziwiłłowskiego pałacu; tam pod prezydencją gorącego ponczu przeczytają kołłątajowski projekt i za okrzyknieniem «vivat!» następuje zgoda”¹⁷². W czasie powstania kościuszkowskiego był w Radzie Najwyższej Narodowej. Pomagał Kołłątajowi przy emisji banknotów. W klubie zbierającym się w Pałacu Radziwiłłowskim, który został siedzibą Towarzystwa Przyjaciół Konstytucji, uważano go za głównego agenta Kołłątaja. Był wolnomularzem, w latach 1810–1811 wielkim mistrzem Wielkiego Wschodu. Inicjację odbył w Krakowie w 1781 r.¹⁷³

¹⁷² Cyt. za: J. Kowecki, *Lanckoroński Antoni Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971, s. 438–440.

¹⁷³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 222 i n.; J. Łojek, *Upadek Konstytucji 3 maja*.

Studium historyczne, Wrocław 1976 s. 14 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 152 i n.; B. Lorens, *Lanckoroński Antoni Józef b. Zadora przydomek z Brzezia*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 359.

Julian Ursyn Niemcewicz (1757–1841). Poseł inflancki, pisarz, publicysta. Członkiem KEN był od 17 grudnia 1791 do czerwca 1792 r. W lutym 1792 r. Komisja zleciła mu prezydowanie sesjom Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, „ile mu ważne jego jako posła zatrudnienia tej pracy dozwolą”¹⁷⁴. 25 kwietnia tego roku informował Komisję, że Jan Michał Hube pracuje nad podręcznikiem fizyki, i radził, by Komisja zakupiła dla szkół ten podręcznik – w edycji polskojęzycznej. Proponował także, by zachęcić profesora prawa natury w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, ks. Hieronima Stroynowskiego, do napisania podręcznika nauki moralnej dla klas wyższych oraz ks. Kajetana Skrzetuskiego, pijara, do przygotowania podręcznika historii Rzymu. 2 czerwca podpisał – wraz z pozostałymi komisarzami – *Uniwersał zachęcający młodzież edukującą się do błagania Boga w odwróceniu nieszczęść i klęsk od ojczyzny naszej*. 9 czerwca 1792 r. Komisja wyznaczyła go (wspólnie z biskupem Cieciszowskim) na swego reprezentanta w sprawie szpitala św. Łazarza w Krakowie. W dobie Sejmu Wielkiego opowiadał się za ochroną chłopów od przemocy i ucisku „nielitościwych panów”¹⁷⁵.

Ludwik Szymon Gutakowski (1738–1811). Członek Rady Nieustającej, podkomorzy Wielkiego Księstwa Litewskiego, poseł na Sejm Czteroletni, opowiadał się za Konstytucją 3 maja, wolnomularz. Do KEN został powołany przez króla Stanisława Augusta. 24 grudnia 1791 r. po raz pierwszy uczestniczył w jej posiedzeniu. 28 lutego 1792 r. proponował przy „okazji opłaconego stempla”, by Komisja postarała się o jego zniesienie „dla ulgi talentom, tak dla kraju użytecznym” oraz „o konstytucją podobną wnoszenia do biblioteki akademickiej krakowskiej ksiąg w kraju drukowanych, jaką zyskały biblioteka publiczna Załuskich zwana i akademicka wileńska”¹⁷⁶. Następnego dnia został włączony do komisji w sprawie szpitala św. Łazarza w Krakowie. 2 czerwca 1792 r. złożył podpis pod *Uniwersałem zachęcającym młodzież edukującą się do błagania Boga w odwróceniu nieszczęść i klęsk od ojczyzny naszej* skierowanym przez Komisję do młodzieży szkolnej. W czasie powstania kościuszkowskiego był członkiem Rady Najwyższej Narodowej oraz deputacji warszawskiej do Napoleona, przebywającego wówczas w Poznaniu. W Księstwie Warszawskim był członkiem Komisji Rządzącej, prezesem Rady Stanu i Rady Ministrów, członkiem

¹⁷⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 290.

s. 771–780; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 15 i n.

¹⁷⁵ Tamże, s. 273 i n.; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; S. Kieniewicz, M. Witkowski, *Niemcewicz Julian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław 1977,

¹⁷⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 291.

VII.10. Ludwik Szymon Gutakowski
(fragment obrazu Marcella Bacciarellego
*Nadanie Konstytucji Księstwu
Warszawskiemu przez Napoleona*).
Muzeum Narodowe w Warszawie

Izby Najwyższej Wojennej i Administracji Publicznej. W 1810 r. został prezesem Królewskiego Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego. Pozostawił zapiski z lat 1765–1811 dotyczące wydarzeń, których był świadkiem¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Tamże, s. 273 i n.; Z *dzienniczka Szymona Gutakowskiego Prezesa Senatu za czasów Księstwa Warszawskiego*, „Przegląd Polski” 1884, t. 1, R. 19, s. 578–608; S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, s. 61; I. Homola, *Gutakowski Ludwik Szymon*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław 1960–1961, s. 177–178;

A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 152 i n.; M. Kallas, *Idea 3 maja w Polsce napoleońskiej*, [w:] *Konstytucja 3 maja w tradycji i kulturze polskiej*, s. 85–105; A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2001, s. 232, 242; *Gutakowski Ludwik*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, s. 473.

LATA 1792–1794

Wojciech Józef Skarszewski (1742–1827). Biskup chełmski, senator, na żołdzie ambasady rosyjskiej, uczestnik konfederacji targowickiej, podkanclerzy koronny w latach 1793–1794. Po pierwszym rozbiorze Polski wystąpił przeciw wprowadzanemu wówczas nowemu prawu, które – jak pisał – wymierzone było w duchownych. Był autorem kilku broszur w obronie Kościoła, przeciwko dysydemtom. Występował także przeciw prawu z 18 maja 1792 r., które sankcjonowało kościoły dysydemtów, oraz przeciw wnioskowi kongregacji pińskiej, która zorganizowała polski Kościół prawosławny i która uchwaliła, by w każdej parafii otworzyć szkołę, uczącą „podług praw krajowych” dzieci szlachty, mieszczan i chłopów. Po obaleniu KEN, 27 kwietnia 1793 r. został przewodniczącym Komisji Edukacyjnej Koronnej, która – w mniejszym wymiarze niż Litewska – grabiła dobra Uniwersytetu Krakowskiego. Podczas powstania kościuszkowskiego w 1794 r. został skazany na karę śmierci, ale Kościuszek go ułaskawił. W czasach Królestwa Polskiego był obrońcą kościelnego prawa małżeńskiego¹⁷⁸.

Krzysztof Hilary Szembek (1723–1797). Archidiakon, biskup koadiutor płocki, książę księstwa siewierskiego. Był jednym z doradców Andrzeja Zamoyskiego pracującego nad *Zbiorem praw sądowych*. Józef Wybicki pisał o nim: „najprzykładniejszy niechybnie w kraju kapłan”¹⁷⁹. Komisja Edukacji Narodowej wybrała go na przewodniczącego komisji do reformy *studii generalis theologici* Uniwersytetu Krakowskiego. Po obaleniu przez konfederację targowicką KEN został członkiem Komisji Edukacyjnej Koronnej¹⁸⁰.

Aleksander Nowicki (daty życia nieznane). Ksiądz, kanonik warszawski. Członkiem Komisji został 31 maja 1793 r., czyli po konfederacji targowickiej, która podzieliła KEN na Komisję Edukacyjną Koronną i Komisję Edukacyjną Litewską¹⁸¹. Wizytator

¹⁷⁸ W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, s. 232 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 248 i n.; M. Deszczyńska, E. Zielińska, *Skarszewski Wojciech Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Wrocław 1997–1998, s. 50–61; *Skarszewski Wojciech Józef*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 7, s. 562.

¹⁷⁹ J. Wybicki, *Życie moje oraz wspomnienie o Andrzeju i Konstancji Zamoyskich*, z rękopisów wydał i objaśnił A.M. Skałkowski, Kraków 1927, s. 315.

¹⁸⁰ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 58 i n.; R. Butterwick, M. Czeppe, T. Żebrowski, *Szembek Krzysztof Hilary*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 48, Warszawa–Kraków 2012–2013, s. 93–100.

¹⁸¹ Podział Komisji Edukacji Narodowej na dwie Komisje był niekorzystny, ponieważ osłabiał zarządzanie finansowe i funkcjonowanie oświaty w obu obszarach Rzeczypospolitej. Na sejmie grodzieńskim w 1793 r. Marcin Poczeb, rektor Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, i Jan Śniadecki, profesor i sekretarz Szkoły Głównej Koronnej, wraz z delegacją swoich uczelni walczyli o przywrócenie jednności Komisji. Stało się to w listopadzie 1793 r., a Komisja przyjęła nazwę: Komisja Edukacyjna Obojga Narodów. Zob. J. Kamińska, *Komisja Edukacyjna Litewska a Uniwersytet Wileński 1797–1802*, [w:] *Szkoła polska od średniowiecza do XX wieku – między tradycją a innowacją*, red. I. Szybiak, A. Fijałkowski, J. Kamińska, przy współpracy K. Buczek, Warszawa 2010, s. 93–115.

ks. Wincenty Treffler w liście z 5 czerwca 1793 r. z Warszawy do Szkoły Głównej Koronnej wymienił Nowickiego jako jednego z członków Komisji Edukacyjnej Koronnej¹⁸².

Andrzej (Jędrzej) Reptowski (1744–1794). Kanonik poznański, brak szerszych danych biograficznych. Nie był na posiedzeniach Komisji Edukacyjnej Koronnej. „Za umówieniem się z j. ks. kanonikiem Reptowskim podjął się [...] profesor wymowy w szkołach tutejszych prywatnej edukacji syna j.w. Krasieńskiego obożnego koronnego” – pisał wizytator ks. Józef Przyłuski¹⁸³.

Józef Ankiewicz (ok. 1750–1794). Kasztelan sąddecki, w 1778 r. otrzymał tytuł hrabiowski, targowiczanie. Był uczniem Collegium Nobilium. Na sejmie grodzieńskim w 1793 r., jako poplecznik Rosji, pierwszy wnioskował za przyjęciem traktatu rozbiorowego. W nagrodę ambasador rosyjski wystąpił dla niego o urząd marszałka wskrzeszonej Rady Nieustającej. Na sesji Komisji 20 kwietnia 1794 r. polecono Kasie Generalnej wypłacić mu połowę pensji, tj. 5000 zł; druga połowa „przy sposobności Kasy”. Podczas insurekcji kościuszkowskiej, skazany na śmierć za zdradę państwa, został powieszony w Warszawie¹⁸⁴.

Antoni Raczyński (1760–1811). Generał major wojsk koronnych. Jego udział w procach Komisji był znikomy. Po konfederacji targowickiej i podziale KEN był członkiem Komisji Edukacyjnej Koronnej od 31 maja do 9 listopada 1793 r.

Zgodnie z *Relacją deputacji do egzaminu Komisji Edukacyjnej wyznaczonej z 27 października 1793* „kilku jej członków, jak generał Antoni Raczyński [...] pożąдали bogactw Uniwersytetu Krakowskiego i okazali się na sejmie 1793 r. nie jego protektorami, lecz najgorszymi wrogami”¹⁸⁵. Na sesji KEN 20 marca 1794 r. polecono Kasie Generalnej wypłacić mu połowę pensji, tj. 5000 zł; drugą połowę – „przy sposobności Kasy”¹⁸⁶.

¹⁸² Ks. Wincenty Treffler do Szkoły Głównej 5 czerwca 1793 z Warszawy, [w:] *Listy z prowincji, Korespondencja wizytatorów generalnych, rektorów i nauczycieli ze Szkołą Główną Koronną 1779–1794*, zebrała, wstępem i przypisami oraz indeksami opatrzyła K. Mrozowska, Warszawa 1998, s. 66; W. Jamrożek, *Nowicki Aleksander*, [w:] KEN. Słownik biograficzny, s. 451.

¹⁸³ Ks. Józef Przyłuski do Sekretarza Szkoły Głównej 16 lipca 1790 z Poznania, [w:] *Listy z prowincji*, s. 236–237; R.W. Wołoszyński, *Reptowski Andrzej*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 31, Wrocław 1988, s. 120–121;

W. Jamrożek, *Reptowski Jędrzej [Andrzej]*, [w:] KEN. Słownik biograficzny, s. 541–542.

¹⁸⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 348; J. Nieć, *Ankiewicz Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 115–116; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 258, 259; B. Lorens, *Ankiewicz Józef*, [w:] KEN. Słownik biograficzny, s. 79.

¹⁸⁵ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 259.

¹⁸⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 348.

Przystąpił do targowiczán, ale poparł też powstanie kościuszkowskie, co nie spotkało się z aprobatą powstańców¹⁸⁷.

Grzegorz Wykowski (daty życia nieznane). Kawaler Orderu św. Stanisława, brak danych biograficznych. Po konfederacji targowickiej i podziale KEN został członkiem Komisji Edukacyjnej Koronnej¹⁸⁸.

Kazimierz Mieczkowski (1742–1811). Łowczy łomżyński, starosta zawskrzyński i rabsztyński. Był członkiem Komisji Edukacyjnej Koronnej od 31 maja 1793 do 9 października 1793 r. Nie był na posiedzeniach Komisji. Na sesji czwartej w roku 1794 polecono Kasie Generalnej wypłacić mu połowę pensji, tj. 5000 zł; drugą połowę – „przy sposobności Kasy”¹⁸⁹.

Józef Kazimierz Kossakowski (1738–1794). Książę, biskup inflancki, od 1775 r. był sufraganiem biskupa wileńskiego. Na Sejmie Wielkim stanął po stronie Rosji, sprzeciwiał się Konstytucji 3 maja. Po Targowicy, której był zwolennikiem, gdy doszło do podziału KEN w 1793 r., został prezesem Komisji Edukacyjnej Litewskiej. „Na czele Komisji litewskiej stał główny autor tych machinacji [rozbicia KEN – JK]. [...] Miał nieograniczoną władzę, [...] przyznał sobie 160 000 złp z tytułu rzekomej konkordaty. Później zorganizował grabież spuścizny edukacyjnej na korzyść swej rodziny i swych stronników”¹⁹⁰. Skłócony z biskupem Massalskim nie zdołał „oczyścić” litewskiego stanu akademickiego. Zagarniał na swoje potrzeby majątek edukacyjny. 9 maja 1794 r. został powieszony w Warszawie¹⁹¹.

VII.11. Józef Kazimierz Kossakowski

¹⁸⁷ W. Jamrożek, *Raczyński Antoni*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 534.

¹⁸⁸ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 258; J. Meissner-Łozińska, *Wykowski Grzegorz*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 705.

¹⁸⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 348; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 258–259, przyp. 214; A. Meissner, *Mieczkowski Kazimierz Marceł*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 415.

¹⁹⁰ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 258.

¹⁹¹ A. Zahorski, *Kossakowski Józef Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław 1968–1969, s. 270–271; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 258; 259, 265; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793–1803*, s. 33; B. Lorens, *Kossakowski Józef Kazimierz*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 324–325.

Józef Leon Łopaciński (1751–1803). Biskup sufragan żmudzki (brak danych biograficznych). Po Targowicy, gdy doszło do podziału KEN, wszedł w skład Komisji Edukacyjnej Litewskiej. Jego zaangażowanie w prace Komisji nie jest znane¹⁹².

Andrzej Gawroński (1741–1813?). Ksiądz, kanclerz katedry krakowskiej, członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, autor podręcznika *Nauka rachunków*, który był częścią elementarza dla szkół parafialnych autorstwa księży: Onufrego Kopyczyńskiego *Nauka czytania i pisanie* oraz Grzegorza Piramowicza *Nauka obyczajowa*. Przekładał także podręczniki Szymona L'Huilliera: *Arytmetyka dla szkół narodowych* (1778) oraz *Geometria dla szkół narodowych* (cz. I, 1780). Po powołaniu ponownie na sejmie grodzieńskim Komisji Edukacyjnej wspólnej dla Korony i Litwy, był jej członkiem¹⁹³.

Dawid Pilchowski (1735–1803). Prałat wileński, jeden z najlepszych latynistów wśród jezuitów, profesor literatury (wymowy) w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego i prezes Kolegium Moralnego. Kiedy powołana przez Targowicę Komisja Edukacyjna Litewska, której zadaniem było usunięcie profesorów niepopierających targowickiego porządku, zaproponowała Pilchowskiemu objęcie stanowiska rektora, nie przyjął tej oferty. Po wybuchu powstania 1794 r. na Litwie został powołany przez władze powstańcze do Deputacji Skarbowej¹⁹⁴.

Hieronim Stroynowski (1752–1815). Pijar, kanonik kijowski, profesor prawa natury w warszawskim Collegium Nobilium pijarów, mason. Od 1780 r. profesor prawa natury i politycznego w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podczas Sejmu Czteroletniego przebywał w Warszawie, gdzie włączył się w pracę nad *Ustawami dla stanu akademickiego*, a także nad wprowadzeniem do Konstytucji zapisów dotyczących Szkół Głównych. Był autorem pięknego przemówienia o Konstytucji 3 maja wygłoszonego na publicznej uroczystości. Wstąpił do Towarzystwa Przyjaciół Konstytucji. Po upadku państwa *Ustawy* stały się w roku 1803 podstawą odbudowy Uniwersytetu Wileńskiego dzięki Stroynowskiemu, Marcinowi Poczubutowi, a także wsparciu ks. Adama Jerzego Czartoryskiego¹⁹⁵.

¹⁹² J. Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793–1803*, s. 33, 85; A. Meissner, *Łopaciński Józef Leon*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 382.

¹⁹³ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 118 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 118, 280; A.P. Bieś, *Gawroński Andrzej*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 204–206.

¹⁹⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 13 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 36 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji*

Narodowej w Polsce (1773–1794), s. 92 i n.; A.P. Bieś, *Pilchowski Dawid Zygmunt*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 490–492.

¹⁹⁵ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, passim; *Historia wychowania*, t. 1, passim, t. 2, s. 132; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793–1803*, passim; M. Ausz, K. Puchowski, *Stroynowski Hieronim od św. Bernarda*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 605–606.

VII.12. Lucjusz Anneusz Seneka, *O łaskawości i gniewie*, Wilno 1775. Tekst w tłumaczeniu Dawida Pilchowskiego. Vilniaus Universiteto Biblioteka

VII.13. Hieronim Stroynowski, autor portretu Józef Peszko. Muzeum Narodowe w Krakowie

Franciszek Ksawery Woyna (1750–1815). Starosta stanisławowski, poseł Stanisława Augusta w Wiedniu; członek KEN od 16 grudnia 1793 do 14 kwietnia 1794 r. – nie był na posiedzeniach. W Wiedniu załatwiał z polecenia króla m.in. sprawę zakupu broni¹⁹⁶.

Mikołaj Wolski (1762–1803). Szambelan Jego Królewskiej Mości, członek KEN od 16 grudnia 1793 do 14 kwietnia 1794 r. Komisja poprosiła go, aby „zaczawszy wizytę archiwum jurydycznego o stanie jego teraźniejszym i potrzebach onego nadal zainformował i co uzna do urzędu być potrzebnym, Komisji doniósł”¹⁹⁷.

Joachim Gintowt-Dziewiałtowski (po 1750–po 1792). Szambelan królewski, sekretarz KEN w latach 1774–1792. Do jego obowiązków należały sprawy administracyjne oraz korespondencja z profesorami¹⁹⁸.

¹⁹⁶ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 260, przyp. 220; J. Łojek, *Upadek Konstytucji 3 maja*, s. 39, 62, 112; W. Jamrożek, *Woyna Franciszek Ksawery*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 698.

¹⁹⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 373; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 260, przyp. 220; W. Jamrożek, *Wolski Mikołaj*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 696.

¹⁹⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 65 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 106 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 46; J. Meissner-Łozińska, *Gintowt Dziewiałtowski Joachim*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 211–212.

19to Podobnież postąpi w Wierach gdzie kommiszja złożyła od prywatnych wła-
ści kilka miar ziemi.

20ta Węgłator, ~~ppł~~ Dominikanom Siochy w Zamościu bez pozwolenia Komisji
dzi utrzymującym z przeszłości dla biskupa Siochy Alkademickich, wyrażnie do-
nieść woli Komisji, iż od przyszłych wakacji te Siochy dla mni zamknąć.
Tę samą oświadczył ~~ppł~~ Misyjonarom w Łysowie, polecając szlachyng
Komisji dawniej do Zamościa iść utrzymać, aby Komisja i Siochy wieś
mimo wiadomości Komisji otworze i wadziły zupełnie zamknęli.

21. Wzrostak: prze oddanie listu do Komisji 40^{ty} Jm^{ci} Włodowice Włocław-
skiemu, starał się być obywatel od niego dysponować, na oddanie matematy
i pomocy do separacji potrzebnych tal. w Collegium tal. w Oficyach i in-
nych budynkach w Włodowicach założył, po użyciu, przez ludzi do dwor-
ni Włocław Jm^{ci} malarzy. Talce na miejscu przygotowań i przesłać między
innymi do Komisji plantę Collegium i Słot zdołanym opisanie onych:
tal. aby na miejscu miał być używany oddział mieszkan dla wygod, Słot i
fajzawo Angli malarzy. Odstąpienie zaś drugiego Collegium w Włodowicach
dla innych domów i budynków gdy zostaną znajdnie sporządnie traktować
będzie, których sprzedaż przez Komisję, Pa. Słotowi tamczasemu słęci ma

24. Profektorem wstąpił na miejsce p. Hozzowulnego, kamienią wyrzucił kamień z kamienia, który był tuż przed profektorem w Siołach Hozzowulskich. Ten kamień wyrzucił także latarniejszemu Profektorem, aby kamień i latarniejszemu drzewianemu p. Hozzowulnego, przedłożenie uskutecznił i stał.

13. Właściciel imienia Komisarzy oskarżaczy tak przestępnie zachował się
rozstrzygnięciu Sędziowskiej Składi. Nowogródzkiej, oraz Dworku całego Łozom
dziwnia supelna i wyświeżająca zdominowana odebranie w Sędziowskiej Składi
Właściciel i to Łozomadzenie nie być wzorem dla innych przez przysłodną
mądrych Dworkami Łozom i ciekawość, oraz iście zachowania Właścicieli Komisarzy. Ale
iż bycie potrzebnego przydadku do Summy na Sarta teści wyznaczonej,
w tym przypaiku Sędziowski udzieli się powinien być do Słodu Słowności Wła-
ścicieli, która z Summy na ten koniec wyznaczonej, pewne quantum na-
mierzono reparać kolegium i Komisariatu oneż przydadkowi może.

Przez W. Warszawę Dnia 29. miesiąca Kwietnia Roku 1783.

Michael MacDonatowski M. A. had the
Jato Przegięty

Ja. Gustave Diezmann
Königliche Schulz Sekretär

nych budynkach w Nieswieżu załączym do wzywania i przystąpienia do Komisji planty Collegii i Szkół z dołączonym opisaniem onychże: tak aby namiey mógł być uczyniony oddział mieszkan dla wygody Szkół i Profesorów Służby mających. O ustąpieniu zaś drugiego Collegium w Nieswieżu tudzież innych domów i budynków gdy zrzeczną znajdzie sposobności traktować będzie, litonich sprzedaż przez licytacyę Pro-Relictorowi tamczemu za zleceniem

22. Pro-Relictorem wstępu na miejsce Jk Noiszeuśkiego, Komisya wyznacza Jmk Kamińskiego który jest teraz Profesorem w Szkołach Nowogródzkich. Tymczasem Wirytor zaleca terazniejszemu Pro-Relictorowi, aby licytacya Seminarium drewnianego P. Jezuitckiego, nieodwrotnie uskuteczniiona była. —

23. Wirytor imieniem Komisji osuwa tedy tak przestemu i alio tezy też razniejszemu Relictorowi Szkół Nowogródzkich, oraz Osobom całego Zgromadzenia zupełną iey satysfakcyę zdoniesienia odebranego w Rapporcie ostatnim Wiryty: iż to Zgromadzenie może być wzorem dla drugich przez przykładowy między Osobami zgodę i ciedność, oraz ścisłe zachowanie Ustaw Komisji. A co się tyce potrzebnego przydatku do Summy na Sarta tecta wyznaczoney, w tym przypadku Relictor udai się powinien będzie do Szkoły Głównej Wileńskiej, która z Summy na ten koniec wyznaczoney, pewne quantum na wreczną reparacyę Collegium i koniota onemuż przysłać może. —

Dan w Warszawie Dnia 29. miesiąca kwietnia Roku 1783.

Michał Kr. Łowiński M. Koord. k.
Jako Przewodzący

Joa: Gintowt Dziwiałowski
Koumę Duple Sekretar.

STANISŁAW AUGUST
z. BOZEY Łaski KROL Polski, Wielki XIAZE Litewski
Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Kijowski, Wołyński, Podolski,
Podlaski, Inflancki, Smoleński, Siewierski y Czerniechowski.

[illegible]

Delphinium *var. latifolium* L.
var. *latifolium* *var. latifolium* L.
var. *latifolium* *var. latifolium* L.
var. *latifolium* *var. latifolium* L.

Stanisław August, król polski
nadaje Ludwikowi Radziwiłłowi,
kawalerowi maltańskiemu
dobra pojezuickie Kijowicze
w województwie nowogrodzkim,
pod warunkiem płacenia
pewnej części dochodów na fundusz
Komisji Edukacji Narodowej.

ROZDZIAŁ VIII

Zarządzanie funduszem edukacyjnym. Kasjerzy KEN

Decyzją sejmu rozbiorowego środki na utrzymanie Komisji Edukacji Narodowej i szkolnictwa pochodziły z dóbr pojezuickich. Należało je oszacować, o czym Komisja poinformowała w pierwszym Uniwersale z 24 października 1773 r.¹⁹⁹ W tym celu do wszystkich ośrodków pojezuickich wysłała lustratorów, których prace rozpoczęły się pod koniec 1773 r. i trwały do początków 1774 r. Na posiedzeniu 29 kwietnia 1774 r. zostały powołane Komisje Rozdawnicze – Koronna i Litewska, które miały zająć się sprzedażą lub wydzierżawieniem dóbr, a środki przeznaczyć na cele oświatowe. Sprawy sporne miały rozstrzygać Komisje Sądowe. Okazało się, że członkowie tych komisji nie zawsze działali uczciwie, a komisje zostały nazwane nawet „rozdrapniczymi”²⁰⁰. W istocie nieuczciwość lustratorów i Komisji Rozdawniczych spowodowały znaczne uszczuplenie funduszu.

Na sejmie w 1776 r. zostały zlikwidowane Komisje Rozdawnicze i Sądowe, a Komisja zyskała prawo do samodzielnych decyzji w sprawach finansowych. Zostały powołane Kasa Generalna i Kasy Prowincjonalne²⁰¹.

¹⁹⁹ *Komisja Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. X. Litewskiego* [Uniwersał z 24 października 1773 r.], [w:] *Ustawodawstwo szkolne czasów Komisji Edukacji Narodowej*, s. 2.

²⁰⁰ R. Dutkowska, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973, s. 16–17; E. Danowska, *Materiały do dziejów kasaty zakonu jezuitów w 1773 r. i początków działalności KEN w Bibliotece Naukowej PAU i PAN i Bibliotece Ksiąg Czcigodnych w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2020, nr 65, s. 10–11; J. Kamińska, *Lustracja Akademii Wileńskiej w 1773 roku*, [w:] *Ad personam. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Massalskiemu w 75. rocznicę urodzin*, red. C. Jastrzębski, Kielce 2019, s. 55–68.

²⁰¹ Archiwalia dotyczące finansów są rozproszone i znajdują się w kilku archiwach, m.in. w Archiwum Głównym Akt Dawnych, Bibliotece Czcigodnych, Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. Znaczne zasoby znajdują się Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych

w Moskwie (RGADA: Российский Государственный Архив Древних Актов), zespół (fond) nr 1603, zatytułowanym Комиссия эдукационного фундауша (Komisja funduszu edukacyjnego). Szerzej o tych zasobach zob. J. Kamińska, E. Kula, *Źródła do dziejów Komisji Edukacji Narodowej w zasobach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych w Moskwie*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2016, t. 53, s. 135–147. Dotychczas najszersze omówienie spraw finansowych Komisji zawarł w swoich w publikacjach Władysław Maria Grabski. Zob. tegoż, *Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773–1776)*, „Studia Pedagogiczne”, t. 29: *Na przełomie wieków – studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Mrozowska, Wrocław 1973, s. 5–145; tegoż, *Polityka finansowa Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24–26 października 1973*, red. K. Mrozowska, R. Dutkowska, Warszawa–Kraków 1977, s. 65–90 oraz tegoż, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*.

Od 6 maja 1774 r. na czele Kasy Generalnej KEN stał **Adam Józef Cieciszowski** (1743–1783), skarbnik liwski, urzędnik w kancelarii królewskiej. W 1780 r. złożył dymisję, by objąć urząd pisarza wielkiego koronnego. W marcu 1781 r. Komisja wyraziła mu podziękowanie za sprawowaną funkcję, a kierowanie Kasą powierzyła **Karolowi Maurycemu Lelewelowi**. Niższym urzędnikiem (subalternem) Kasy Generalnej był **Michał Moroz** (daty życia nieznane). Lelewel był wielokrotnie wzmiankowany w protokołach posiedzeń Komisji w latach 1774–1794²⁰².

Karol Maurycy Lelewel był synem nadwornego lekarza Augusta III; studiował w Getyndze. Był zatrudniony w Kasie od 1774 r. W listopadzie tego roku zapisano w protokołach Komisji, że otrzymał pensję w wysokości 100 czerwonych złotych. W 1775 r. otrzymał szlachectwo. Jego synem był Joachim Lelewel (1786–1861). 24 marca 1781 r.:

[...] urodzony Cieciszowski z powodu oszczędzenia funduszu funkcją zawiadującego Kasą Komisji składa, a dla zdatości urodzonych Lelewela i Moroz, że wszystkie obowiązki na Kasę Generalną włożone przez nich odbyte być mogą, zapewnia przeto Komisja, oświadczając urodzonemu Cieciszowskiemu wdzięczność za nieskazitelne zawiadowanie tąż Kasą i dowód nieinteresowanego obywatelstwa, który dał mu powód do złożenia tej funkcji, wszystkie obowiązki zawiadującego na urodzonego Lelewela, kasyjera, wkładając, a w pomoc onemuż urodzonego Moroz przydając, z pensji zawiadującego (która odtąd ustawa) urodzonemu Lelewelowi zł. 2000, a urodzonemu Morozowi zł. 1000 na rok dodaje oraz na ulokowanie Kasy i stancję urodzonemu kasyjerowi generalnemu zł. tysiąc na rok wyznacza²⁰³.

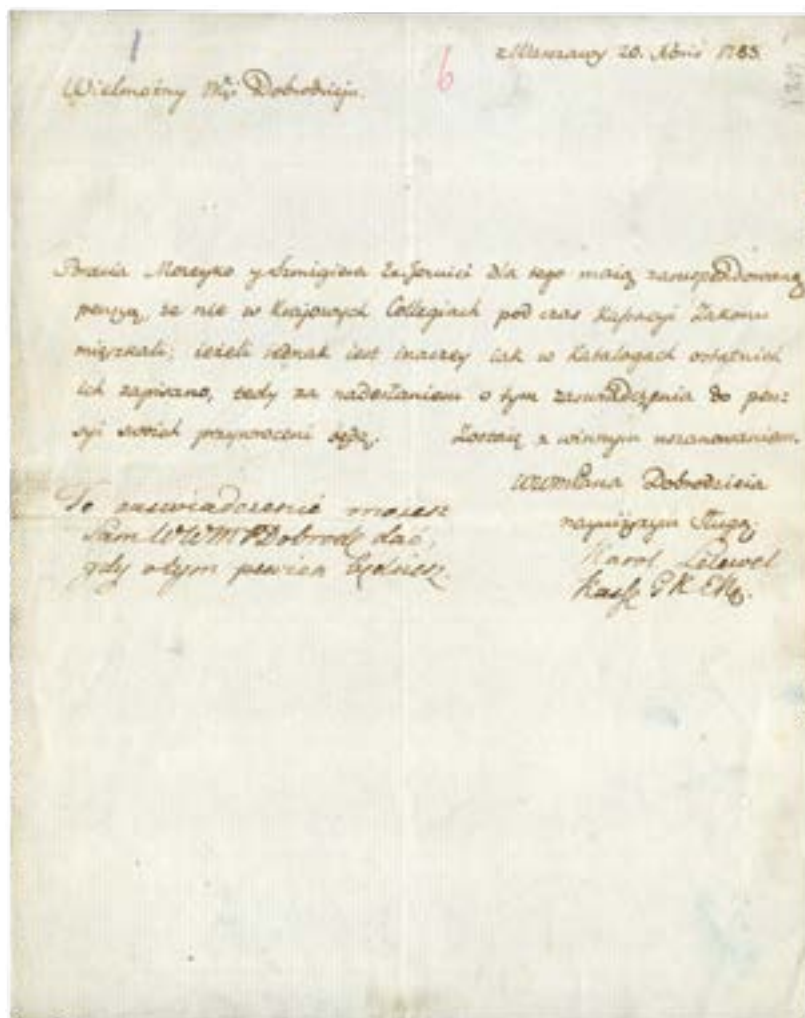

VIII.1. Karol Maurycy Lelewel,
autor rysunku Joachim Lelewel.
Rankraščių skyrius Vilniaus Universiteto
Biblioteka

²⁰² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1781–1785*, s. 16, p. 5; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 43 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 64, 272; *Cieciszowski Adam Józef*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 5, s. 20; B. Lorens, *Cieciszowski Adam Józef*, [w:]

KEN. Słownik biograficzny, s. 144; teź, *Lelewel Karol Maurycy*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 361; J. Meissner-Łozińska, *Moroz Michał*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 428.

²⁰³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 162.

VIII.2. Autograf Karola Lelewela. Rankraščiu skyrius Vilniaus Universiteto Biblioteka

VIII.3. Uniwersał względem sum pojezuickich 1777. Gabinet Starych Druków BUW

W latach 1811–1821 Lelewel był członkiem Dyrekcji Edukacji Narodowej w Księstwie Warszawskim, następnie w Królestwie Polskim – Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zmarł w Warszawie 29 albo 30 listopada 1830 r.

Kasami Prowincjonalnymi zarządzali rektorzy i prefekci szkół. W 1777 r. Michał Poniatowski jako prezydujący Komisji podpisał przepisy regulujące zarządzanie Kasami Prowincjonalnymi. Rektorzy i prefekci zobowiązani zostali do rzetelnego prowadzenia ksiąg finansowych, bezpiecznego przechowywania pieniędzy, wypłacania pensji nauczycielom, sporządzania raportów i odsyłania ich do Kasy Generalnej. Te obowiązki zostały także potwierdzone w *Ustawach Komisji Edukacji Narodowej* z 1783 r.

177

Kasprowinie Prowincjonalnej

*R*ektorowie lub Prefekci w szkołach będą Dyrektorami Prowincjonalnymi Kasz Komisyjskiej Edukacyjnej. Obowiązki ich względem Kasz są następujące.

1° Każdy Rektor lub Prefekt będzie musiał przed przystąpieniem do Kasz przystąpić do Kasz Komisyjskiej Edukacyjnej, oddając mu kwity drukowane do odbierania od Dyrektorów Dobre y Niewłaściwe, Importancy y Procentów, które do niego z przysługami będą należne.

2° Ustawiając y Rektorem lub Prefektem rachunki y rachunki z Raportów Rektorskich lub Prefektorskich, Dyrekcya Kasz Generalney wyśła Schemata do zapamiętania. Prezent y Casione, które od Rektora lub Prefekta po zapamiętaniu Prezent y Casione, które od Rektora lub Prefekta po zapamiętaniu odzyskać będą po każdej Kasy do Dyrekcji Kasz Generalney, a to dla tego, żeby rachunki były ujednolicone i wszystkie y żeby takowe z nich było formować tu Rachunki Generalne.

3° Po każdym Razie Rektorem lub Prefektem oddawać od Prefektów i Rekt. Szwajcarskich sobie subordynowanych rachunki kwity y inne dowody tych Rachunków oddawać u będą użyciu do Dyrekcji Kasz Generalney oddawać.

4° Mażąc być gotowy do oddania kasz importancy i niewłaściwe mu będzie mógł Rektor lub Prefekt zażądać oddawać y kwitować się z tem, którzy importancy, ale kto w casie mu odda co należy, wtedy Rektor lub Prefekt ma uwiadomić o tym Dyrekcya Kasz Generalney, która o tym informować będzie Komisyjską.

5° Raporty, które Rektorem lub Prefektem przysyłac będą z niżejdać do Dyrekcji Kasz Generalney w Warszawie, oddawać będą od Raportów szkolnych, które do Rektora lub Prefekta Komisyjskiej przysyłac, a oddawać.

6° Jeśli przy kolegach będzie Fabryka, Rektor lub Prefekt musi przysyłac do Dyrekcji y za Dyrekcya Komisyjską, ma przysyłac do Dyrekcji Kasz Generalney.

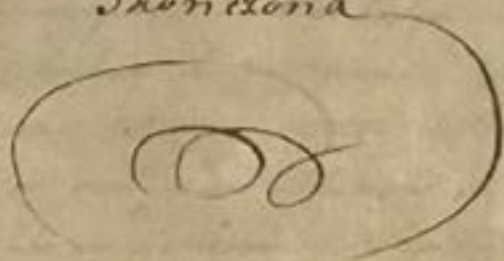
VIII.4. Pismo Komisji dotyczące prowadzenia Kas Prowincjonalnych podpisane przez biskupa Michała Poniatowskiego jako prezydującego Komisji. Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie

Wzrostu i siły ciała, a pitaca co pietroku, to jest
ultimis Septembris et Marti wydawana.
Na Sępy dnia 30. Maja 1777.

Michał Łę Pawiatowski Płk.
Jako Przewodniczący

1
L USTRACJA
Collegium
Akademickiego
Wileńskiego

Anno 1773 gbr̃a 17 Dnia po pro-
mulgowaney Bulli na
12 gbr̃is rozpoczęta, Anno
zaś 1774 Ianuarij 13 Dnia
skończona

Lustracja Collegium Akademickiego
Wileńskiego Anno 1773 9bris
17 Dnia po promulgowanej Bulli rozpoczęta
Anno zaś 1774 Ianuarij 13 D. skończona.
Lietuvos valstybės istorijos archyvas

ROZDZIAŁ IX

Pierwsza organizacja szkół i nadzoru szkolnego

Po utworzeniu Komisji Edukacji Narodowej ważnym etapem prac była ocena stanu szkół pojezuickich. W tym celu do wszystkich ośrodków dawnego zakonu udali się lustratorzy, a efektem ich pracy były protokoły²⁰⁴.

Kolejnym etapem było przygotowanie pierwszych przepisów dla szkół – nie tylko pojezuickich. Zostały one opublikowane już w latach 1774–1776, poczynając od przepisu dla szkół parafialnych po przepisy programowe dla szkół wojewódzkich i powiatowych, przepisy dla rektorów, prefektów, dyrektorów (tak nazywano korepetytorów uczniów), nauczycieli oraz instrukcje dla wizytatorów.

IX.1. Lustracja Collegium Akademickiego Wileńskiego Anno 1773 9bris 17 Dnia po promulgowanej Bulli rozpoczęta Anno zaś 1774 Januarii 13 D. skończona. Vilniaus Universiteto Biblioteka

IX.2. Przepis do szkół parafialnych, 1774. Biblioteka Narodowa

²⁰⁴ Protokoły lustracji były sporządzane w kilku egzemplarzach. Protokół Akademii Wileńskiej powstał w trzech egzemplarzach. Dziś dwa przechowuje Rankraščių skyrius [Oddział Rękopisów] Vilniaus Universiteto Biblioteka

[VUB, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego], sygn. F2-DC6; F 3-370, a jeden Lietuvos valstybės istorijos archyvas [LVIA, Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne], sygn. F525 ap 8 b.1028.

PIERWSZA ORGANIZACJA NADZORU WIZYTATORSKIEGO

INSTRUKCJE DLA WIZYTATORÓW – CZŁONKÓW KOMISJI

20 czerwca 1774 r. na ekstraordynaryjnym posiedzeniu Komisji członkowie podpisali instrukcje przygotowane dla wizytatorów.

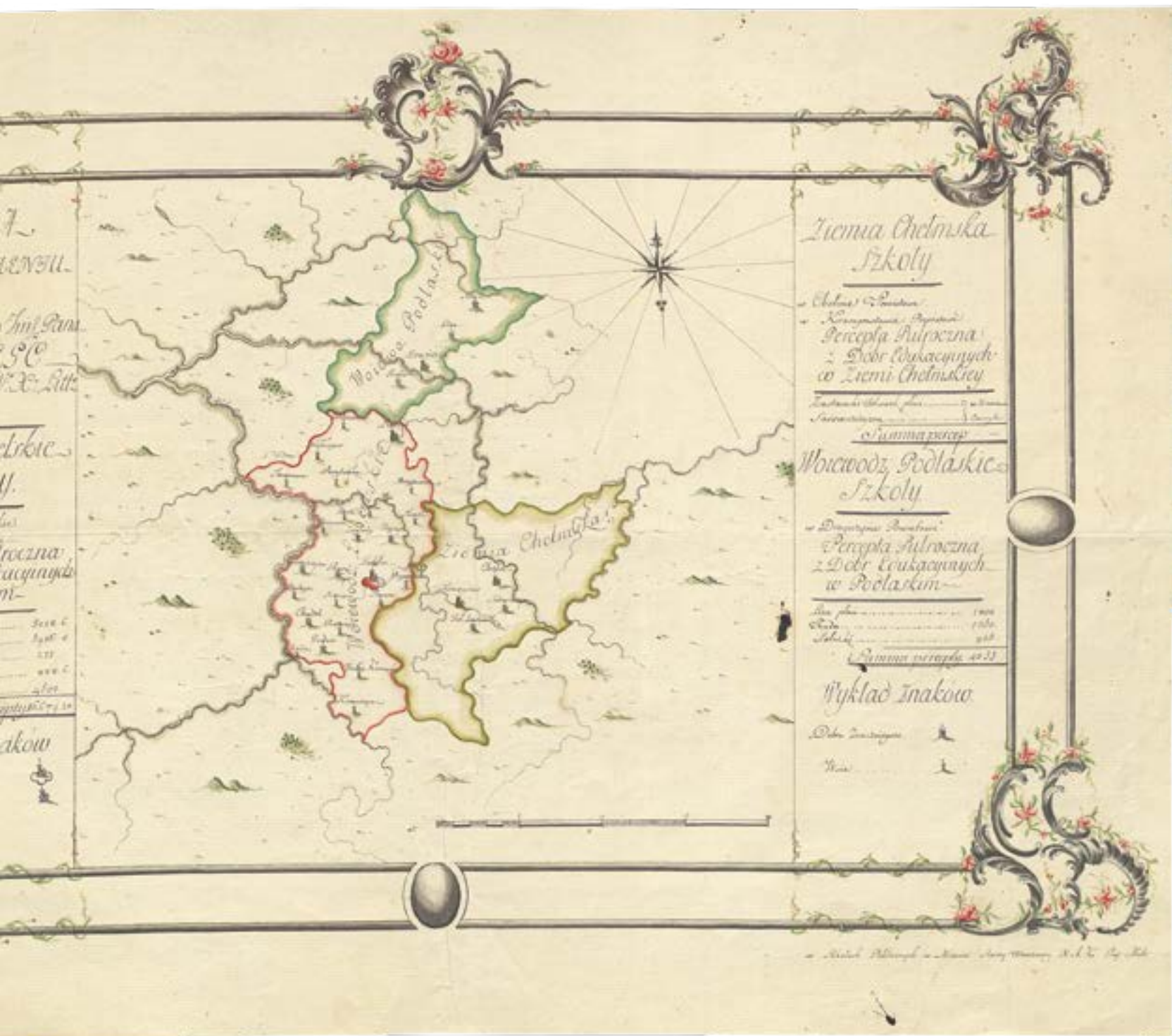
KOMISARZE – WIZYTATORZY

Na sesji 22 czerwca 1774 r. Komisja przydzieliła do wizytacji:

- księciu Adamowi Kazimierzowi Czartoryskiemu generałowi podolskiemu wszystkie szkoły w województwach podolskim, bractawskim, kijowskim i wołyńskim;
- księciu Augustowi Sułkowskiemu wojewodzie gnieźnieńskiemu i Antoniemu Ponińskiemu staroście kopanickiemu województwo wielkopolskie;
- Andrzejowi Zamoyskiemu województwo mazowieckie;
- Ignacemu Potockiemu pisarzowi litewskiemu lubelskie i podlaskie;
- Michałowi Poniatowskiemu biskupowi płockiemu województwa: krakowskie, sandomierskie i płockie;
- Ignacemu Massalskiemu biskupowi wileńskiemu i Joachimowi Chreptowiczowi księciu podkanclerzemu litewskiemu Litwę i Białoruś.

23 czerwca 1774 r. w obecności króla odbyło się ekstra-ordynaryjne posiedzenie Komisji, na którym odczytano gotową instrukcję dla wizytatorów, podpisaną i zapieczętowaną.

IX.3. Mapa departamentu szkół J. Wielmożnego Imć. Pana Potockiego
Pisarza W.W.X.Litt., autor Adam Kukiel. Biblioteka Narodowa

SZKOŁY W KORONIE

DEPARTAMENT KS. AUGUSTA SUŁKOWSKIEGO

- ks. Józef Rogaliński odbył wizyty oraz sporządził raport, który przyswoił sobie książę wojewoda gnieźnieński August Sułkowski – *Raport odprawionych wizyt przez księcia imci Sułkowskiego, wojewodę gnieźnieńskiego, w niektórych kolegiach prowincji wielkopolskiej...*
- 31 sierpnia 1774 r. starosta kopanicki, Antoni Poniński złożył „raport dokładny całej jego czynności jako wizytatora [...] nad którym niektóre swoje uwagi w liście swoim [Komisja] onemuż wyraziła”²⁰⁵.

DEPARTAMENT KS. ADAMA KAZIMIERZA CZARTORYSKIEGO, GENERAŁA ZIEM PODOLSKICH

- 19 września 1774 r. Leonard Maciej Świejkowski, sędzia ziemi braclawskiej poinformował o wizytacji kolegium winnickiego.
- Adam Jakukiewicz, eksjezuita, nauczyciel historii w Szkole Rycerskiej, subdelegat Czartoryskiego do zwizytowania szkół w Departamencie Ruskim od 23 września do 20 grudnia 1774 r.

SZKOŁY W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

DEPARTAMENT LITEWSKI: BP IGNACY MASSALSKI

- Akademia Wileńska pojezuicka,
- 2 szkoły wojewódzkie pojezuickie: Grodno, Kowno,
- 4 szkoły powiatowe pojezuickie,
- 6 szkół powiatowych pijarskich,
- 1 szkoła powiatowa dominikańska.

24 sierpnia 1774 r. biskup Massalski przedstawił Komisji „dokładną relację z odprawionej funkcji wizytatora, która na piśmie podana, po przeczytaniu na sesji, in archivo Komisji znajduje się...”²⁰⁶.

²⁰⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 33.

²⁰⁶ Tamże, s. 31.

DEPARTAMENT BIAŁORUSKI: JOACHIM CHREPTOWICZ

- 4 szkoły wojewódzkie pojezuickie: Brześć, Nowogródek, Mińsk, Pińsk,
- 7 szkół powiatowych pojezuickich,
- 2 szkoły pijarskie,
- 1 szkoła bazylińska.

Wykaz nie obejmował:

- szkół-kolonii Akademii Krakowskiej w Białej,
- kolegium pijarskiego w Wilnie,
- szkół organizowanych przez zakony bez porozumienia z Komisją.

Nowe szkoły powstałe po pierwszych wizytacjach:

- szkoła założona przez Massalskiego w 1775 r. w Kretyndze,
- szkoły założone przez Chreptowicza ok. 1778 r. w Wiszniewie i Chołopieniczach.

Na całym obszarze Rzeczypospolitej Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego istniały – w pierwszych latach Komisji – 64 szkoły: 38 pojezuickich, 19 pijarskich, 6 bazylińskich, 1 – księży komunistów (*communis vitae*). Pod względem struktury: 22 szkoły wojewódzkie (pełne sześć klas, ostatnia dwuletnia), 39 powiatowych (od trzech klas dwuletnich do sześciu jednorocznych) oraz akademie: krakowska i wileńska – z długą tradycją oraz poznańska – aspirująca do tego statusu tuż przed kasatą. W 1777 r. do sieci zostały włączone szkoły akademickie związane z Akademią Krakowską²⁰⁷.

Na sejmie 1776 r. poseł Kazimierz Lipiński, podkomorzy łatycewski, przedstawił po raz pierwszy nową strukturę szkolnictwa.

²⁰⁷ Tamże, s. 25, 26, 29, 31, 33, 37, 49; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 28–41; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 28–44; D. Żołędź-Strzelczyk, *Próby utworzenia uniwersytetu*

jezuickiego w Poznaniu, „Artes Liberales” 2007, nr 2, s. 25–30; K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, s. 93–94.

PIERWSZA FORMA
STRUKTURY SYSTEMU SZKOLNEGO

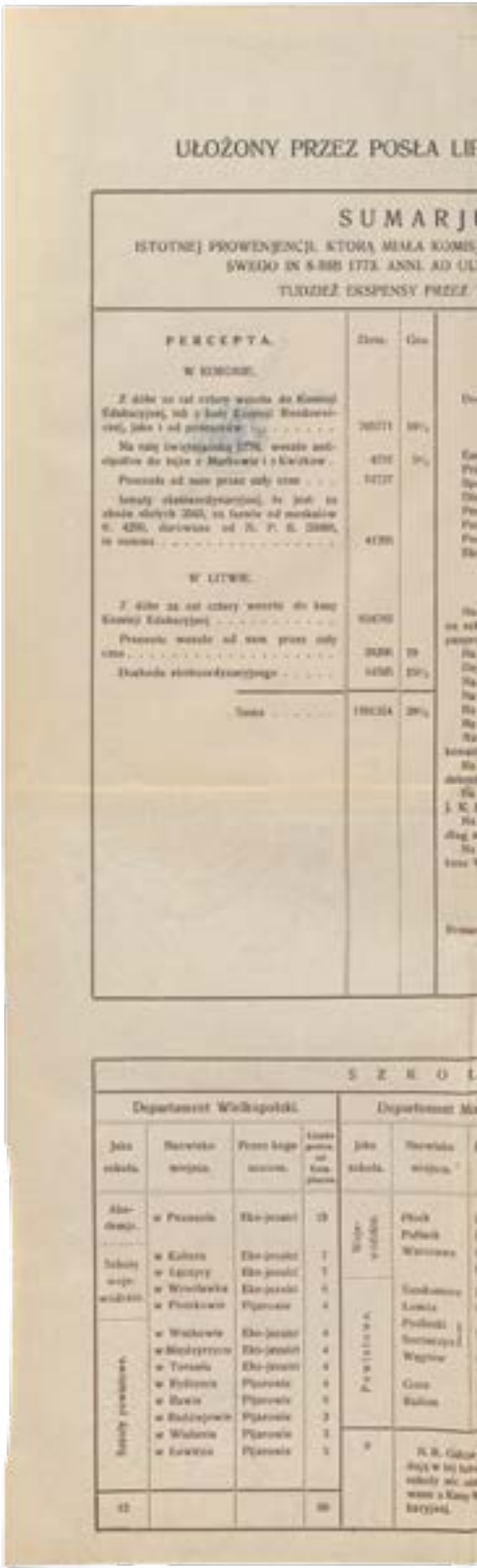
Departamenty szkolne:

- wielkopolski,
- mazowiecki,
- małopolski,
- ruski,
- wileński,
- białoruski.

OCENA PIERWSZYCH DWÓCH LAT
PRACY KOMISJI
NA SEJMIE 1776 R.

Relacja o Komisji Edukacji Narodowej przez J.W. Jmci Pana Lipińskiego, podkomorzego łatycheuskiego, posła województwa podolskiego, delegowanego od stanów Rzeczypospolitej do egzaminowania onejże swoim i Kolegów imieniem, przed Stanami Rzeczypospolitej na sesji sejmowej Die 18. octobris 1776. Anno uczyniona.

Doskonałe systema nauk, jakie Komisja Edukacyjna do skutku zupełnego, ile jej sposoby dozwolić mogą, prowadzi, wydaje się w ułożonej i porządnej hierarchii szkolnej. *Universitas* nauk jedna w każdej prowincji: dla Wielkopolski w Poznaniu, Małopolski w Krakowie, dla Wielkiego zaś Księstwa Litewskiego w Wilnie. Szkoły wojewódzkie są subordynowane rektorowi *universitatis*, szkoły powiatowe, które mają tylko prefektów, są subordynowane rektorom wojewódzkich szkół. Że zaś do szkół dostawać się powinna młodzież, już umiejąca czytać i pisać, dla łatwości i zręczności nauczania się dzieciom ubogiej szlachty, jest w zamiśle Komisji Edukacyjnej, przez ułożone konwencje *cum loci ordinariis*, mieć przy kościołach parafialnych szkoły parafialne, z subordynacją do prefektów szkół powiatowych. Przy akademiach każdej prowincji i przy szkołach wojewódzkich, jest w planie Komisji, mieć, ile dochody wystarczyć będą mogły, konwikty dla ubogiej szlachty, któraby opatrzona *necessariis victus et amictus*, czerpać mogła, z publicznego źródła, nauki światła. [...]

Dla utrzymania zaś dostateczniejszego, w doskonałym porządku szkół publicznych; te wszystkie są na departamenta podzielone: w Koronie cztery. *Pierwszy* Mazowiecki pod zaszczytem J.O. Kscia Jmci Biskupa Płockiego, w którym znajduje się szkół wojewódzkich cztery, z przełożonych i profesorów, eks-jezuیتów złożonych. Szkół powiatowych pod zakonnymi osobami i ich dokładnością zostających pięć. Osób zaś eks-jezuickich do szkół dobranych, w liczbie trzydzieści, duchownych cztery, emerytów dwadzieścia.

Drugi województw wielkopolskich J.O. Kscia Jmci dzisiejszego wojewody kaliskiego, w którym znajduje się w Poznaniu akademja jedna, szkół wojewódzkich trzy, szkół powiatowych trzy pojezuickich; pod zakonami zaś szkoła wojewódzka jedna, a powiatowych pięć. Osób eks-jezuickich do szkół należących czterdzieści siedm, duchownych dwanaście, emerytów zaś dwadzieścia.

Trzeci departament Małopolski, czyli Lubelski J.W. Pisarza W. Ks. Litewskiego, w którym prócz Akademii w Krakowie, na swoim dawnym funduszu utrzymującej się, szkoła wojewódzka jedna, powiatowa jedna pod eks-jezuیتami, szkoły powiatowe trzy pod zakonami. Osób eks-jezuickich do szkół należących dwanaście, duchownych dwie, emerytów zaś dziewięć.

Czwarty departament pod zaszczytem J.O. Kscia Jmci Generała Ziem Podolskich, to jest: województw ruskich, a w tym znajduje się szkół wojewódzkich cztery, powiatowych cztery pod eks-jezuیتami; pod zakonami zaś szkół wojewódzkich cztery, powiatowa jedna. Osób eks-jezuickich do edukacji narodowej należących, czterdzieści i pięć, duchownych dziesięć, emerytów zaś dwadzieścia i pięć. Prócz emerytów po kolegiach umieszczonych, dom *emeritorum* w Krakowie na osób trzydzieści i pięć utrzymuje się.

W Wielkim zaś Księstwie Litewskim edukacja narodowa na dwa departamenta rozdzielona. *Jeden* pod zaszczytem J.O. Kscia Biskupa Wileńskiego, w którym Akademia w Wilnie z osób dwudziestu, szkoły wojewódzkie dwie z osób siedmnastu [!], szkół powiatowych pięć z osób dwudziestu pięciu, *Collegium Astronomicum* z osób czterech, *Domus Emeritorum* w Wilnie z osób trzydziestu się składają, Misjonarzy przy kościele św. Jana tamże z osób ośmiu. Plebanii zaś nowo erygowanych, podobno *in satisfactionem* fundacyj do kolegiów przeszłojezuickich przywiązanych, trzynaście, po zł. polsk. tysiąc pięćset, innych mniej kosztujących, i misjonarzy po różnych miejscach utrzymywanych ośmiu, ustanowionych znajduje się. Mieszkających zaś po różnych kolegiach osób eks-jezuickich dwadzieścia umieszczonych. Pauperów przy szkołach publicznych płatnych po zł. dziewięćdziesiąt i sześć, osób sto. Konwikt dla ubogiej szlachty w Wilnie na osób sześćdziesiąt. Naostatek szkoła dla nauczycieli do szkół parafialnych na osób dwadzieścia i pięć założone zostają.

Drugi departament J.W. Imć Pana Podkanclerzego W. Ks. Litewskiego, w którym szkół wojewódzkich cztery z osób trzydziestu siedmiu, szkół powiatowych cztery z osób dwudziestu eks-jezuickich złożonych jest.

Każdy z wyżej wyrażonych departamentów, tylko co do egzekucji dozorów, jednej z wyżej wyrażonych osób w Komisji zasiadających jest powierzony, bez żadnej mocy rządzenia arbitralnie, lecz we wszystkim *relative* do dyspozycji całej Komisji Edukacyjnej²⁰⁸.

²⁰⁸ *Relacja o Komisji Edukacji Narodowej przez J.W. Jmci Pana Lipińskiego, podkomorzego latyczewskiego, posła województwa podolskiego, delegowanego od stanów Rzeczypospolitej do egzaminowania onejże swoim i Kolegów imieniem, przed Stanami Rzeczypospolitej na sesji sejmowej Die 18. octobris 1776. Anno uczyniona, [w:] Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776, s. 160–163.*

OTWARCIE

555 55

Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.

107
1774

roku 1775

W dniu 7. Marca w Bibliotece publicznej Wielkich o godzinie dwu
południowej zebrała się pierwsza Asyja powołanego do Komisji Edukacji Na-
rodowej Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, w przedstawieniu wyznaczonych osób do ta-
kiego Towarzystwa i trzech Kommissarzy Edukacji, tudzież gości na ten akt przy-
słanych.

Otworzyła się Asyja następującą przemową, p. Włockiego, Dawa 10. 10. 1775 przy-
sługę na ten porządek.

„Przedmowa. Komisja Edukacji przekonana o potrzebie ksiąg ele-
mentarnych, od początku ustanowienia swego opatrzyła się o to, aby Narodowi zmy-
słała. Ale razie roboty, które tamnia i oły nasza dźwigi, i rozmaite przeciwo-
wicy, które skutek tamowały, przegnęły, iż zamyśl niemożny niemożal. Wierząc
walek tamniących jeszcze zawał i przeszkody, nał Asyji 10. Lutego ustanowienie to-
warzystwa do ksiąg elementarnych dało Nam się sposobu przypisać zamy-
śleń i wydać myśli. I w tym to zamierzeniu Przeważni Mężowie wy-
brani, Agenci i wazwani iestadzie. Wzruszcie Nam także usłody i
„usłody, i cieleśi za wazwank. Ale czoło wam nimni nie będziemy, gdy dźw-
„tem wazwani użyteczności staniecie się Obywateli? Jakże wam w robotach wa-
„szych przypisać się iestady, dźwignie bacznie wysłuchacie, i powołanie pobud.”

14

WYSTAWIŁ

Protokół otwarcia Towarzystwa
do Ksiąg Elementarnych
7 marca 1775 r. BUW

ROZDZIAŁ X

Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych

Po ponad rocznej pracy komisarze postanowili powołać instytucję wspierającą organizację szkół, opracowanie programów nauczania i podręczników. Powstało Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, a kierowanie nim objęli najmłodszy członek Komisji Ignacy Potocki oraz doskonale obeznany ze sprawami szkolnymi eksjezuita ks. Grzegorz Piramowicz. Obydwaj świetnie organizowali pracę tego organu. Pierwszymi członkami byli nauczyciele praktycy, najpierw czterech eksjezuitów, następnie dwóch pijarów, duchowny świecki oraz świecki dyrektor Korpusu Kadetów. W ciągu 17 lat w Towarzystwie zasiadało 23 członków²⁰⁹.

X.1. Zygmunt Vogel, *Widok Biblioteki Zaluskich* (siedziba Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych). Muzeum Narodowe w Warszawie

²⁰⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 10–11 i n.; T. Mizia, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972, s. 33–34; A. Jobert, *Komisja Edukacji*

Narodowej w Polsce (1773–1794), s. 39 i n.; K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, s. 105–125.

X.2. Ignacy Potocki,
członek Komisji Edukacji Narodowej,
kierował pracami Towarzystwa
do Ksiąg Elementarnych,
autor obrazu Aleksander Kucharski.
Muzeum Narodowe w Warszawie

13 lutego 1775 r. na posiedzeniu Komisji komisarze „naznaczyli miejsce na sesje zwyczajne Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych ustanowionego w Bibliotece Załuskich, gdzie w osobnym, na to destynowanym apartamencie podjął się j. w. pisarz litewski [Ignacy Potocki] poczynić niektóre porządki i przygotowania kosztem Komisji”²¹⁰.

CZŁONKOWIE TOWARZYSTWA DO KSIĄG ELEMENTARNYCH. ROK 1775

Grzegorz Piramowicz (1735–1801), ksiądz eksjezuita, ostatnie trzy lata przed rozwiązaniem zakonu uczył filozofii w kolegium jezuickim we Lwowie. W latach 1773–1774 był sekretarzem Komisji, a od 1775 do 1787 r. – sekretarzem Towarzystwa. Zajmował się m.in. analizą raportów wizytatorów generalnych i przygotowaniem nowych podręczników szkolnych. Rozwinął szerokie kontakty z uczonymi europejskimi, zasięgając ich opinii dotyczących układu przedmiotów nauczania w programach szkolnych. Nawet gdy przebywał w swojej parafii – w Kurowie i w Końskowoli – utrzymywał listowny służbowy kontakt z Potockim.

²¹⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 48.

Brał udział w przygotowaniu *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych*, który ukazał się w 1785 r. w drukarni szkoły Głównej Koronnej w Krakowie. Spod jego pióra wyszła część tego podręcznika pt. *Nauka obyczajowa dla ludu*²¹¹.

W 1787 r. opublikował książkę adresowaną do nauczycieli szkół ludowych: *Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia. Dzieło użyteczne Pasterzom, Panom i ich Namiestnikom od dobro Ludu troskliwym, Rodzicom i wszystkim Edukacją bawiącym się*. Przedostatnią częścią tej książki był *Przydatek: I. O mistrzyniach dzieci płci niewieściej; II. Sposób i punkta egzaminu tych, którzy nauczycielami być mają; III. O założeniu szkoły, czyli seminarii nauczycielów parafialnych*. Część ostatnia zawierała poszerzony opis poszczególnych części tekstu i zakończenie nawiązujące do wychowania dziewcząt. Piramowicz był także autorem wielu pism publicystycznych, wyjaśniających działalność Komisji.

Poza pracą nad podręcznikami jako sekretarz Towarzystwa pisał sprawozdania z cotygodniowych posiedzeń, a w rocznicę powołania Towarzystwa (7 marca, od 1776 do 1788 r.) wygłaszał mowy w obecności członków Komisji i Towarzystwa, a także króla Stanisława Augusta oraz zaproszonych gości. Każda z mów – „krótka i jędrna” – zawierała ważne treści dotyczące prac Towarzystwa, podkreślała rangę edukacji narodowej i możliwość kształcenia dla każdego obywatela Rzeczypospolitej w duchu nowoczesnym i patriotycznym²¹².

Nie wchodził w sprawy polityczne. „Pełen wewnętrznej dobroci, z każdym starał się żyć dobrze i wdzięczny był każdemu za okazywaną mu życzliwość. Działalność swoją, swoje wszystkie ambicje ześrodkował na pracy w ramach Komisji Edukacji Narodowej. Ta dziedzina poczynań reformatorskich najbardziej mu odpowiadała i tu istotnie najbardziej okazał się przydatny”²¹³. W 1800 r. został członkiem Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk²¹⁴.

²¹¹ W opracowanie *Elementarza* zaangażowanych było kilka osób. Według badań Janiny Lubienieckiej i Agnieszki Wałęgi poza Piramowiczem byli to jeszcze: Antoni Popławski, Kazimierz Narbutt, Adam Jakukiewicz, Jan Albetrandi, Feliks Łoyko, Christian Pflleiderer. Zob. W. Wiślocki, *Poczet chronologiczny prac drukowanych i rękopiśmiennych Grzegorza Piramowicza*, Kraków 1877, s. 176–179. Por. J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960, s. 45; A. Wałęga, *Autorzy podręczników szkolnych Komisji Edukacji Narodowej. Próba zarysu portretu zbiorowego*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, s. 174.

²¹² Zob. wydanie: G. Piramowicz, *Mowy miane w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych w latach 1776–1778*, wstęp W. Wiślocki, Kraków 1889.

²¹³ K. Mrozowska, *Wstęp*, [w:] G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, oprac. i wstępem opatrzyła K. Mrozowska, wyd. 2 przejrzone, Wrocław–Kraków 1958, s. XLIX.

²¹⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, passim; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, passim; K. Mrozowska, *Wstęp*, [w:] G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, s. XXV i n.; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, passim; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, passim; Grzegorz Piramowicz i jego epoka, red. K.A. Boreczek, A.A. Witusik, Kurów 2001; Piramowicz Grzegorz, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, s. 454; A.P. Bieś, *Piramowicz Grzegorz Wincenty*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 495–498.

X.3. Grzegorz Piramowicz, sekretarz
Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.
Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie

X.4. Mowa wygłoszona przez Grzegorza Piramowicza
w dzień rocznicy otwarcia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.
Biblioteka Jagiellońska

Antoni Popławski (1739–1799), pijar, nauczyciel retoryki w Collegium Nobilium, wykształcony we Francji; propagator fizjokratyzmu, znawca prawa natury. W odpowiedzi na konkurs, ogłoszony przez biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego, opublikował *Zdanie na podaną w roku 1770 do rezolucji kwestią następującą: Jakie nauki należałoby dawać kmiotkom, tej tak szacownej części społeczeństwa ludzkiego a tak u nas upodlonej*. Już 13 grudnia 1773 r. prezes Komisji biskup Massalski „wokować superiora Collegii Nobilium przyobiecał, aby jmc ks. Popławskiego, do podania pierwszej elementarnej książki wyznaczonego, tymczasem od szkolnych prac uwolnić”²¹⁵. Dwa dni potem rektor Collegium wyraził zgodę na „żadaną od szkolnych prac folgę”²¹⁶ dla Popławskiego.

Na wezwanie KEN w 1774 r. przedstawił projekt *O rozporządzeniu i wydokonaleniu edukacji obywatelskiej*. Wykorzystał w nim doświadczenie zdobyte w szkołach zachodnioeuropejskich, dzięki czytaniu francuskich podręczników i poznawaniu

²¹⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 13.

²¹⁶ Tamże.

piśmiennictwa o wychowaniu. Przez edukację obywatelską rozumiał udostępnienie wszystkich szkół: parafialnych, publicznych oraz uniwersytetów, uczniom z różnych warstw społecznych. W 1775 r. został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Był nadal autorem podręczników: w 1777 r. ukazała się *Moralna nauka dla szkół narodowych na pierwszą i drugą klasę* oraz *Przypisy do moralnej nauki... na pierwszą i drugą klasę*; w 1787 r. – *Moralna nauka dla szkół narodowych na III klasę* – obowiązki akademickie sprawiły, że opóźnił się z pisaniem podręcznika.

W styczniu 1780 r. Komisja powierzyła mu do korekty projekt konwiktu ubogiej szlachty w Wilnie. 28 kwietnia tego roku Komisja przekazała mu Katedrę Prawa Natury, Ekonomicznego, Politycznego i Narodów w Akademii Krakowskiej „i tę naukę w roku szkolnym następującym zacząć”²¹⁷. Zaleciła mu wyjazd w czerwcu, zaopatrując go na drogę tysiącem złotych. Zobowiązała go do doktoryzowania się *pro utroque iure*, czyli z zakresu obojga praw i wreszcie do obecności na popisach uczniów krakowskiej szkoły wojewódzkiej i słuchaczy Wydziału Filozofii Akademii Krakowskiej. Odwołano go natomiast z Towarzystwa Elementarnego. 17 czerwca „Komisja dała patent J. ks. Popławskiemu, jako rektorowi Seminarium Kandydatów Akademickich oraz profesorowi prawa w Szkole Królestwa w Krakowie”²¹⁸. W marcu 1781 r. uzyskał od Komisji powiększenie rocznej pensji stołowej kandydatów z 500 zł na 580 oraz 600 zł rocznie na utrzymanie domu seminarium. Uczestniczył także w redagowaniu *Ustaw*. W 1782 r. był jednym z elektorów, którzy obralirektorem ks. Hugona Kołłątaja. W raporcie o stanie Szkoły Głównej Koronnej 29 marca 1785 r. Kołłątaj pochwalił pracę Popławskiego: „Prospektu nauki swojej do raportu nie podał, lecz talent jego wiadomy P. Komisji i dzieła dawniej jeszcze na widok publiczny wyszłe [!], za dokładnością nauki zaręczają. Lekcje dyktuje uczniom z pism swoich na ten koniec przygotowanych”²¹⁹. Popławski wraz z Józefem Bogucickim zobowiązali się co sobotę uczestniczyć w popisach z nauk moralnych kandydatów do stanu akademickiego. Od 1 października 1783 r. – zgodnie z *Ustawami* – kandydaci otrzymali mieszkania w bursach i pozwolenie na podejmowanie prywatnej edukacji uczniów z krakowskich szkół podwydziałowych. Tym samym został zlikwidowany dozór kandydatów.

Na pierwszym posiedzeniu publicznym Szkoły Głównej 29 września 1785 r. wystąpił z mową o ustanowieniu stanu akademickiego. Do roku akademickiego 1793/1794 był profesorem prawa natury, politycznego, ekonomicznego i narodów w Szkole Głównej Koronnej²²⁰.

²¹⁷ Tamże, s. 127.

²¹⁸ Tamże, s. 135.

²¹⁹ Tamże, s. 389.

²²⁰ Tamże, s. 13 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 7 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 22 i n.; Popławski Antoni, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, s. 713; A. Wałęga, *Popławski Jacek, imię zakonne Antoni*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 515–516.

Szczepan Hołowczyc (Hołłowczyc) (1742–1823), eks-jezuita, nauczyciel łaciny w Szkole Rycerskiej, proboszcz bieżuński. Po rozwiązaniu zakonu jezuitów został kanonikiem warszawskim, następnie po rozbiorach – arcybiskupem metropolitą warszawskim, senatorem i – od 1819 r. – prymasem Królestwa Polskiego.

W czasach Komisji był zaufanym sekretarzem biskupa Michała Poniatowskiego. 7 marca 1775 r. uczestniczył w powołaniu Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych i w jego pierwszej sesji w Bibliotece Publicznej Załuskich. Był aktywnym członkiem Towarzystwa. 3 września 1776 r. zanotowano w protokołach posiedzeń Towarzystwa, że „na dłuższą podróż do obcych krajów oddalił się”²²¹. W październiku 1780 r. zobowiązał się do przygotowania wypisów z Pliniusza do historii naturalnej. 27 grudnia tego roku został wyznaczony do udziału w opracowaniu instrukcji wizytatorskich. W styczniu 1781 r. waz z Jakukiewiczem przedstawili pod dyskusję Towarzystwa projekt układu lekcji „na klas tylko sześć z wyznaczeniem czasu, jaki każda nauka trwać ma”, rozłożenia lekcji każdego przedmiotu, tablice szkół wydziałowych. W początkach lutego przedstawił kolejny artykuł do projektu *Ustaw*: „rektor, prorektor, prefekt, raport, wakacje i rekreacje, święta, emeryci”. W kwietniu tego roku obydwaj przedstawili Towarzystwu *Wzory na różne księgi i raporta zgromadzeń*, a 26 listopada Towarzystwo powołało go do zespołu analizującego podręcznik algebry. Wizytował szkoły na terenie Korony w 1782 r. W pracach Towarzystwa uczestniczył do 6 maja 1791 r. Na sesji Komisji 3 kwietnia 1794 r. znalazł się w gronie członków Towarzystwa, którym wypłacono zaległe pensje. Po rozbiorach znacznie zmniejszył liczbę klasztorów w Królestwie. Od 1820 r. jako członek Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego współpracował ze Stanisławem Kostką Potockim²²².

X.5. Szczepan Hołowczyc.
Biblioteka Narodowa

Kazimierz Narbutt (1738–1807), pijar, nauczyciel matematyki w szkołach pijarskich, profesor filozofii w Collegium Nobilium w Wilnie, proboszcz radzy-

²²¹ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 16.

²²² Tamże, s. 114 (wykaz obecności Hołowczycy na posiedzeniach Towarzystwa); *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 162 i n.; J. Lubieniecka,

Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, s. 17–18; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 39 i n.; *Listy z prowincji*, s. 19 i n.; A.P. Bieś, *Hołowczyc [Hołłowczyc] Szczepan*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 240–241.

miński. W 1769 r. opublikował w Wilnie pierwszy w języku polskim podręcznik logiki. 18 kwietnia 1775 r. Komisja informowała, że zgodził się na członkostwo w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych. Uczestniczył w stu posiedzeniach. Przetłumaczył na język polski część podręcznika Jana Michała Hubego (*O ogrodnictwie*), ale przekład nie został opublikowany. 10 grudnia 1776 r. Komisja postanowiła powiększyć jego pensję. W maju 1777 r. został wizytatorem szkół w departamencie podkanclerzego litewskiego, Joachima Chreptowicza, a 2 grudnia tego roku Ignacy Potocki przedstawił do nagrody w wysokości 1000 zł jego *Dykcjonarz historyczny i geograficzny do zrozumienia autorów ... na język polski przetłumaczony*. W 1785 r. przygotował, tak jak pozostali członkowie Towarzystwa, referat o roli i zadaniach Katedry Literatury w Szkole Głównej. Wraz z Ignacym Potockim i Grzegorzem Piramowiczem odbył w 1790 r. rozmowy z pijarami litewskimi, którzy na wzór pijarów koronnych chcieli uwolnić się od wizytatorów generalnych. W rezultacie Komisja zgodziła się na organizację odrębnego Departamentu Szkół Pijarskich na Litwie, przejmując tym samym szkoły pijarskie pod swój zarząd, bez pośrednictwa Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego²²³.

X.6. Strona tytułowa
Dykcjonarza historycznego i geograficznego...
Centralna Biblioteka Rolnicza NIKiDW

Grzegorz Kniazewicz (Kniaziewicz) (1737–1804), jezuita, nauczyciel matematyki, ale także poetyki, retoryki, historii, języka francuskiego; fizjokrata. W 1769 r. wystąpił z Towarzystwa Jezusowego. Został „matematykiem” biskupa Massalskiego, który przygarnął go na swój dwór. Opublikował w 1770 r. książki: *Folwark, w którym grunta nie zostawiają się nigdy ugorom* oraz Richarda Bradleya *Kalendarz rolniczy i gospodarski*. W przedmowie do *Kalendarza* chwalił biskupa Massalskiego za dążenie do oświecenia i poprawy warunków życia rolników. Krytykował pieniaństwo szlachty. Uczestniczył w uroczystości powołania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych w 1775 r., do którego wprowadził go biskup Massalski. Po 21 lutego 1777 r. wycofał

²²³ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 4, nr 1 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 51 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 226 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce*

(1773–1794), s. 42 i n.; *Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych (1774–1809)*, oprac. B. Michalik, Wrocław 1978, s. 66 i n.; A. Wałęga, *Narbutt Daniel, imię zakonne Kazimierz*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 439.

się z członkostwa w Towarzystwie. Po śmierci biskupa Massalskiego pracował w bibliotece kapituły wileńskiej. Przekładał z rosyjskiego *Historię życia generała Bonapartego*, a z włoskiego *Życie Józefa Balsamo* – obydwie książki wydał w 1793 r. W 1801 r. zaczął publikować periodyk „Dziennik Gospodarski”, ale bez sukcesu. W tym roku opublikował także *Uwagi o konduktorach*, czyli o piorunochronach. W skrajnej nędzy zwrócił się do cara Pawła I o wsparcie – otrzymywał pensję do śmierci²²⁴.

Adam Jakukiewicz (1742–1793), eksjezuita, od 1775 r. nauczyciel historii w Szkole Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego. Po odbyciu edukacji w szkołach zakonu był cenionym nauczycielem. W 1763 r. pracował w konwikcie szlacheckim w Warszawie jako wychowawca i nauczyciel geometrii i algebry, nauk humanistycznych i geografii politycznej. Po kasacie zakonu uczył w szkole pojezuickiej do września 1774 r., kiedy Komisja na miejsce tej szkoły utworzyła szkołę „normalną” z nim jako prefektem. Od razu został zaangażowany przez Adama Kazimierza Czartoryskiego do wizytacji szkół w województwach kijowskim, braclawskim i podolskim, które przeprowadził razem z Franciszkiem Zabłockim. Był jednym z członków założycieli Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, do końca zaangażowanym w prace tej organizacji w zakresie podręczników szkolnych, a nawet miał koncepcję elementarza dla dzieci wiejskich. 5 września 1781 r. wraz z pozostałymi rektorami szkół wydziałowych złożył submisję oraz przyrzeczenie stosowania przepisów *Ustaw*. W latach 1781–1793 był rektorem warszawskiej szkoły wydziałowej i Wydziału Mazowieckiego. Pełnił także obowiązki wizytatora – jeszcze w kwietniu 1794 r. przedstawił Komisji „raport o szkołach parafialnych czyli pensjach w Warszawie”²²⁵.

Józef Koblański (1738–1798), eksjezuita, nauczyciel prywatny, pedagog i poeta. Do zakonu wstąpił 10 września 1752 r. Uczył się retoryki w Jarosławiu, filozofii – w Kaliszu i we Lwowie, tam także ukończył studium matematyczno-fizyczne i teologię. Dwa lata uczył w kolegium jezuitów we Lwowie. W latach następnych był zastępcą rektora konwikt szlacheckiego w Ostrogu na Ukrainie. W latach 1769–1772 przebywał w Wiedniu wraz ze swoim wychowankiem i towarzyszącym mu Franciszkiem Karpińskim. Publikował własne utwory, a także przekłady, np. *Pieśni Horacego* w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych”. Przygotował do publikacji *Dykcjonarz mitologiczny* oraz *Wypisy z poetów klasycznych* dla klas V i VI. Często i aktywnie,

²²⁴ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 4, nr 1 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 13 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 39 i n.; *Listy z prowincji*, s. 19 i n.; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 18; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 17 i n.; A. Królikowska, *Kniażewicz [Kniażewicz] Grzegorz Jerzy*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 302–303.

²²⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 36 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, passim; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 78–79; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 129 i n.; *Listy z prowincji*, s. 28 i n.; A.P. Bieś, *Jakukiewicz Adam*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 254–255.

z przerwami tylko w okresach choroby, uczestniczył w pracach Towarzystwa, m.in. nad *Ustawami* – był autorem rozdziału o płacach. Należał do siedmioosobowej grupy pierwszych członków Towarzystwa, którzy wyróżniali się wysoką frekwencją i pracą. Przykładem jest posiedzenie 157 z 13 marca 1780 r., na którym „Koblański wziął na siebie rozmówić się z ks. Tempier o przetłomaczenie na francuskie [!] ostatniej mowy podczas rocznicy Towarzystwa przez Popławskiego sekretarza mianej, aby mogła być przesłaną do Journalu Encyklopedycznego”²²⁶. Paryski „Journal Encyclopédique” opublikował przemowę w 1780 r.²²⁷

Jan Chrzyciel Albertrandi (Albertrandy) (1731–1808), eksjezuity, nauczyciel. Wystąpił z zakonu jezuitów w 1771 r.; został księdzem diecezjalnym. Pochodził z osiadłej w Warszawie włoskiej rodziny mieszczańskiej. W 1776 r. został przyjęty do stanu szlacheckiego. Współtworzył czasopismo „Monitor”, był założycielem i redaktorem „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych”. W 1774 r. został lektorem Stanisława Augusta i dyrektorem gabinetu medali, od 1790 r. kierował biblioteką królewską, w 1794 r. został archiwistą królewskim. Był zapalonym zbieraczem numizmatów, rycin i starożytności. Król wynagrodził jego aktywność w dziedzinie oświaty i nauki medalem *Merentibus* (*Zasłużonym*). Gromadził wypisy z archiwaliów watykańskich, neapolitańskich i szwedzkich, które złożyły się na tzw. Teki Albertrandiego. Był jednym z pierwszych członków Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, uczestnikiem sesji założycielskiej. Włączał się w prace Towarzystwa rzadko, ale merytorycznie, m.in. w kwestii programów nauczania. Przekładał na potrzeby Towarzystwa niemieckie publikacje o szkołach w Prusach, opowiadał się za podręcznikiem psychologii i teologii naturalnej. Po raz ostatni był na sesji 8 grudnia 1787 r. Był zwolennikiem Targowicy, a przeciwnikiem powstania kościuszkowskiego.

X.7. Jan Albertrandi, autor pierwotnego portretu Marcello Bacciarelli, kopista nieznany. Muzeum Narodowe w Warszawie

²²⁶ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 44, nr 157.

²²⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 22, 47; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 19; E. Rabowicz, *Koblański Józef*, [w:]

Polski słownik biograficzny, t. 13, Wrocław 1967–1968, s. 152–154; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 77–78; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 30 i n. 9; A.P. Bieś, *Koblański (Kobyłański) Józef*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 303–305.

W 1795 r. otrzymał tytuł biskupa zenopolitańskiego i biskupa pomocniczego warszawskiego. Był w gronie założycieli Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i pierwszym jego prezesem od 1800 do 1808 r. W 1807 r. wydał trytomową rozprawę o zabytkach starożytności rzymskich. Do jego dorobku wydawniczego zaliczyć trzeba także opublikowany w 1766 r. przekład z języka francuskiego wydanej przez Józefa Schmidta historii Polski, pt. *Dzieje Królestwa Polskiego*²²⁸.

Christian Pfleiderer (Phleiderer, Pfederer, Phleder)

(1736–1821), matematyk, nauczyciel w Szkole Rycerskiej od 1766 r. Odbił studia w Tybindze i w Genewie w zakresie nauk matematycznych i fizyki. Był w gronie osób powołujących Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych 7 marca 1775 r. i uczestnikiem pierwszej sesji. Jego wkład w prace Towarzystwa był bardzo cenny. „Potrafił [...] wypowiadać bardzo trafne sądy w sprawie nauczania logiki i retoryki. Zebrawszy liczne uwagi opracowane przez niego w nienaganej francuszczyźnie dla Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, można by stworzyć prawdziwy traktat o nauczaniu średnim”²²⁹. Był jednym z uczestników dyskusji wokół kursu i podręcznika logiki. Wraz z Piramowiczem, po przeczytaniu rękopisu Condillaca (zm. 1780), wysłali do niego list z gratulacjami i z kilkoma uwagami krytycznymi, potraktowanymi przez autora z powagą. Trafnie przypominał fizykowi Michałowi Hubemu „dobrą metodę nauczania, która każe, aby konkretne fakty poprzedzały ogólne reguły, do których się od konkretów dochodzi na drodze wnioskowania, rozumowania analogicznego lub abstrahowania, aby kształcące szczegóły poprzedzały definicje i doprowadzały młodzież do ich samodzielnego sformułowania”²³⁰. O wyczuciu wartości dydaktycznej podręczników świadczy jego wypowiedź w sprawie podręcznika retoryki. Trzeba, aby te podręczniki, pisał, „nie były same przykładami i wzorami złego gustu i pedantycznego zmanierowania. Kilka definicji [...] mało przepisów [...] dużo wybranych przykładów, z których część powinna być wzięta z autorów łacińskich, większość z polskich”²³¹. W maju 1782 r. na posiedzeniu Towarzystwa odnotowano, że podjął się napisania książki pt. „Historia umiejętności i kunsztów” – na posiedzeniu 7 kwietnia 1786 r. zapisano, że z rezygnował z tego zadania. Uczestniczył w 76 posiedzeniach Towarzystwa²³².

²²⁸ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 4 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 21 i n.; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 19; J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 75–77; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 30 i n.; Albertrandi Jan Chrzyciel, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A–M, Warszawa 1985, s. 6; A.P. Bieś, *Albertrandi (Albertrandy) Jan Chrzyciel*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 74–76.

²³⁰ Cyt. za: tamże, s. 121. Jobert nie podał pochodzenia cytatu.

²³¹ Cyt. za: tamże, s. 133.

²³² *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, nr 1 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 47; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 42 i n.; J. Szablicka-Zak, *Pfleiderer Christian [Christof]*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 486–487.

²²⁹ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 42.

Hugo hrabia Stumberk Kołłątaj (1750–1812), ksiądz, prawnik; kształcił się w Krakowie, Wiedniu i Rzymie. W czerwcu 1776 r. Komisja zleciła mu opracowanie projektu unowocześnienia Akademii Krakowskiej. 4 września tego roku został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych z polecenia Komisji, także 4 września Komisja przyjęła go „do liczby osób pensjonowanych”. 17 września pierwszy raz uczestniczył w sesji Towarzystwa, 4 kwietnia 1786 r. zaś po raz ostatni. O pierwszym zaangażowaniu w prace Towarzystwa informuje protokół posiedzeń dopiero 25 marca 1777 r. – wraz z Albertrandim i Łoyką przedstawili pomysł na książkę elementarną dla szkół wiejskich. 17 marca 1778 r. prezydujący Potocki, Kołłątaj i Gawroński zobowiązali się do ponownego przejrzenia podręcznika arytmetyki. 14 kwietnia tego roku informowali o zakończeniu powtórnej analizy przekładu. 3 kwietnia 1778 r. wraz z Bogucickim otrzymali do analizy dykcyonarz starożytności. 5 lutego 1781 r. Kołłątaj otrzymał zadanie sformułowania artykułów *Ustaw*: „Zgromadzenie, Szkoła Główna, seminarium alumnów”. 17 lutego czytał artykuły: stan akademicki, zgromadzenie, obrady; 3 marca – Szkoły Główne; 5 marca – przedstawił artykuł o konkursach. 25 lutego 1782 r. „Prospekt historii naturalnej od Kluka podany” z uwagami Kołłątaja przekazano do dalszej analizy profesorowi Jaśkiewiczowi i doktorowi Czempińskiemu. 18 października 1782 r. wraz z Narbuttem i Kopczyńskim zostali wyznaczeni do analizy projektu drukowania książek elementarnych (podręczników) przez szkoły główne. 1 kwietnia 1785 r. wraz z Gawrońskim, Koblańskim i Kopczyńskim „podjęli się na następującą sesję piątkową zebrać katechizm do elementarza parafialnego”. Katechizm został przyjęty na sesji 8 kwietnia. Ostatni raz wymieniony został 4 kwietnia 1786 r. – informował Towarzystwo, że dostarczy „kopję wzorów rachunków ekonomicznych i kupieckich, obiecał nadesłać też wzory do przejrzenia jeszcze w Towarzystwie, nim do druku będą podane”²³³.

X.8. Strona tytułowa *Sprawozdania* Hugona Kołłątaja z wizytacji Akademii Krakowskiej w 1777 r. Biblioteka Jagiellońska

²³³ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 18 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 69 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*,

s. 4 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 70 i n.; K. Buczek, *Kołłątaj Hugo ks. (1750–1812)*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 311–313.

Jan Piotr Łoyko (1724 – około 1791), eksjezuita, nauczyciel, brat ekonomisty Feliksa i jezuity Józefa. W zakonie zdobył porządne wykształcenie w kraju i za granicą: w latach 1740–1747 w szkołach zakonu w Polsce studiował pedagogikę, filozofię i nauki matematyczno-fizyczne. Pracę nauczycielską rozpoczął w 1744 r., przez rok ucząc gramatyki w Poznaniu, następnie w latach 1745–1751 studiował w Rzymie teologię oraz w latach 1751–1753 w Paryżu – matematykę i fizykę. Od 1754 r. do kasaty zakonu uczył matematyki, historii i geografii, filozofii, metafizyki i etyki. Wykładał także teologię. 17 czerwca 1775 r. był jednym z trzech eksjezuitów w Lublinie, którym Komisja wyznaczyła po 500 zł rocznie. 25 lutego 1777 r., po odejściu Książewicza, został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, z którego wycofał się w styczniu 1778 r. ze względu na zły stan zdrowia, „nie wymawiając się jednakże od prywatnego pracowania i pomocy Towarzystwu”. Zdążył jednak 25 marca 1777 r. przedstawić przyjęty przez Towarzystwo projekt elementarza; 28 listopada dostarczył I część elementarza ze wskazówkami nauczania czytania, posługiwania się tablicami miar i wag oraz z katechizmem. 24 XII 1781 r. poinformował Towarzystwo, że nie był w stanie dokończyć „pracy około książki elementarnej Nauki chrześcijańskiej...”²³⁴.

Józef Wybicki (1747–1822), prawnik i polityk, zaangażowany w reformy państwa, studiował nauki prawnicze w Getyndze, współpracownik Andrzeja Zamoyskiego, polityk, autor *Listów patriotycznych*. 27 maja 1777 r. na sesji Komisji załatwowano, że „zalecony Komisji z swoich talentów, przyjęty jest do Towarzystwa wyznaczonego do Ksiąg Elementarnych”²³⁵ oraz że otrzymał zadanie wizytacji departamentu księcia biskupa wileńskiego. 28 maja

X.9. Józef Wybicki,
autor rysunku Friedrich Wilhelm Nettleing.
Biblioteka Narodowa

²³⁴ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 23 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 54 (17 junii 1775); *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 253; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 33; L. Grzebień, *Łoyko Jan Piotr*, [w:]

Polski słownik biograficzny, t. 18, Wrocław 1973, s. 451–452; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 82; L. Grzebień, *Łoyko Jan Piotr*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 384–385.

²³⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 85–86.

Komisja przygotowała Wybickiemu instrukcję wizytacyjną Akademii Wileńskiej i departamentu szkolnego biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego, prezesa Komisji.

Po wizytacji Wybicki stwierdził, że Akademia Wileńska różni się od uniwersytetów w Europie tak, jak człowiek żywy od martwego. Massalskiemu wytknął poważne zadłużenia wobec Komisji, zastąpił ówczesnych kasjerów Janem Lutomskim. Na posiedzeniu Komisji 3 października 1777 r. zdecydowano, że sprawozdania z wizytacji będą składane na sesjach nadzwyczajnych. Wybicki zaprezentował swoje sprawozdanie 18, 20 i 21 października, zaczynając informacją o stanie kasy wileńskiej „od ustanowienia Komisji”, następnie mówił o stanie Akademii Wileńskiej, Obserwatorium Astronomicznego, Seminarium dla nauczycieli parafialnych i na koniec – o wizytacji szkół w Grodnie, Kownie i Mereczu. Sprawozdanie spotkało się z aprobatą komisarzy. Dzięki Wybickiemu Komisja 5 stycznia 1778 r. przedstawiła biskupowi wszystkie uchybienia w zarządzaniu funduszem Komisji.

W dobie powstania kościuszkowskiego był jednym z 32 zastępców członków Rady Najwyższej Narodowej²³⁶.

Andrzej Gawroński (1740–1813), eksjezuita, doktor filozofii i obojga praw, fizyk, astronom, lektor i bibliotekarz króla. Ukończył szkołę jezuicką w Sandomierzu, po czym w sierpniu 1756 r. wstąpił do zakonu w Krakowie. Tam w latach 1758–1759 uczył się retoryki, a następnie w latach 1759–1762 studiował filozofię w Kaliszu. W Poznaniu, w szkole Rogalińskiego, ukończył studium matematyczno-fizyczne. Dalsze studia odbył w Wiedniu i w Rzymie. Zdobył bogate wykształcenie językowe – oprócz łaciny poznał niemiecki, francuski, włoski i angielski. Od 1771 r. był asystentem jezuity ks. Józefa Feliksa Rogalińskiego, matematyka i kierownika poznańskiego obserwatorium astronomicznego. Po kasacie zakonu w Akademii Krakowskiej zdobył stopień doktora filozofii i magistra nauk wyzwolonych, po czym jesienią 1777 r. został lektorem, bibliotekarzem i astronomem na dworze Stanisława Augusta. 19 września 1777 r. Komisja zdecydowała, że ks. Gawroński zastąpi nieobecnego ks. Albertrandiego w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych, a 3 października 1777 r. „wyznaczony do Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych od Komisji Eduk., z okoliczności odjazdu Albertrandiego zasiadł miejsce w temże Towarzystwie...”²³⁷ i pracował

²³⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780*, s. 157, 159–160, 171; *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, nr 54–79; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 85 i n.; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 33; J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 24 i n.;

I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 11 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 56–58; A. Królikowska, *Wybicki Józef*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 702–703.

²³⁷ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 28.

w nim do 1789 r. Przygotowywał programy nauczania, przełożył na język polski podręcznik arytmetyki Szymona L'Huilliera. Napisał podręcznik arytmetyki dla szkół parafialnych *Nauka rachunków*, który był częścią *Elementarza dla szkół parafialnych*, wydany w Krakowie, w 1785 r. Był twórcą polskiej terminologii matematycznej. Podczas Sejmu Wielkiego włączył się w prace nad Konstytucją 3 maja, następnie wraz z królem – który łudził się, że uratuje Konstytucję – przyłączył się do Targowicy. 16 grudnia 1793 r. Komisja Edukacji Obojga Narodów zatrudniła go „interesami departamentu kasy i bliższego onejże dozoru”²³⁸, po przywróceniu – rozbitej na dwie części przez Targowicę – kasy generalnej²³⁹.

Józef Jan Kanty Nepomucen Bogucicki (1747–1798), ksiądz, filozof, teolog, profesor historii Kościoła, sekretarz Szkoły Głównej Koronnej i członek Kolegium Moralnego. Pochodził z rodziny żydowskiej, która przyjęła chrzest, a nazwisko od nazwy wsi, w której mieszkali. W 1767 r. uzyskał stopień magistra filozofii Akademii Krakowskiej. Był następnie profesorem Szkoły Głównej Koronnej. Kołłątaj, zajęty reorganizacją Akademii, wprowadził go na swoje miejsce w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych. 19 grudnia 1777 r. przyjęty do Towarzystwa, „miejsce zasiadł i mową swoją wdzięczność Komisji przydującemu oświadczył”²⁴⁰. 13 marca otrzymał wraz z Józefem Koblańskim i Kazimierzem Narbuttem polecenie analizy słownika etymologicznego, który przygotował ks. Jerzy Koźmiński (od 15 lutego 1787 r. bibliotekarz w Bibliotece Załuskich). 3 kwietnia wraz z Kołłątajem byli „proszeni do czytania i roztrząsania dykcjonarza starożytności”²⁴¹. 27 kwietnia tego roku Bogucicki przedstawił potrzebę korekty językowej *Dykcjonarza starożytności*, co też zostało wykonane na posiedzeniu Towarzystwa. Wymieniony z nazwiska jako obecny od 15 do 16 maja 1780 r., uczestniczył w analizie podręczników. Był krytycznie nastawiony, wraz z profesorem Hieronimem Stroynowskim z Wilna, do gramatyki Kopczyńskiego, m.in. dlatego, że z niej nie można było nauczyć się łaciny! Ale Komisja replikowała, że języka łacińskiego uczyć należy z „książek prawdziwie łacińskich”. Wiedzę i erudycję, a także język i styl Bogucickiego chwalił Kołłątaj, pisząc, że „może być wzorem literatury w rodzaju narracji”²⁴².

²³⁸ Tamże, s. 343.

²³⁹ Tamże, s. 114, nr 57 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 87 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 11 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 83–84; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 109 i n.; A.P. Bieś, *Gawroński Andrzej*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 204–206.

²⁴⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 95.

²⁴¹ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 33.

²⁴² Tamże, nr 70 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 95 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 7 i n.; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 34; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 76 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 47 i n.; A. Wałęga, *Bogucicki Józef Jan Kanty*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 104–105.

Stefan (Étienne) Roussel (1743–?), eksjezuita, nauczyciel, mason. Był jednym z tłumaczy tekstów dotyczących działalności Komisji na język obcy, np. w 1778 r. w „Journal Encyclopédique” (t. 4, s. 117–126) ukazał się artykuł *Avis de la Commission d’Education Nationale en Pologne relativement à la composition des livres élémentaires pour les école palatinats* przełożony na język francuski przez Roussela i Jeana-Baptiste’a Dubois de Jancigny. 2 stycznia 1778 r. „rekomendowany Komisji przez j.w. Potockiego, pisarza w. W. Ks. Litewskiego, z doskonałości w naukach i językach, a mianowicie z tłumaczenia różnych pism w języku francuskim dokładnie wykonanego”²⁴³. 9 stycznia 1778 r. został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, „aby rodem Francuz biegły dobrze w języku polskim był użytecznym w przekładaniu rozrządzeń Komisji i robót Towarzystwa na francuskie [!]”. 13 marca 1778 r. „czytał przełożenie ostatniej mowy [...] na francuski język; dawniej inne pisma Towarzystwa przełożone czytał”²⁴⁴. Opuścił Polskę przed 5 lutego 1779 r. – pozostała po nim pensja, którą Komisja przeznaczyła na gratyfikacje dla osób zajmujących się przekładami²⁴⁵.

Sebastian Sierakowski (1743–1824), eksjezuita, kanonik krakowski, teoretyk architektury i architekt, kustosz koronny, nauczyciel, mason. Decyzją Komisji z 9 października 1778 r. został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych bez pensji. Pierwszy raz uczestniczył w jego obradach 23 października²⁴⁶.

Włączył się aktywnie w prace Towarzystwa, skupiając się głównie na opracowywaniu podręczników. Początkowo dotyczyły one terminologii matematycznej zawartej w gramatyce Onufrego Kopczyńskiego. Następnie wspólnie z Adamem Jakukiewiczem otrzymali zadanie, aby „z różnych rejestrów gospodarskich ułożyli dobre, jasne i krótkie wzory, któreby do książki elementarnej arytmetyki przyłączone były”²⁴⁷. Wykonał też 25 rysunków do podręcznika geometrii Huilliera²⁴⁸. Podjął się ponadto przekładu książki o roślinach i ogrodnictwie autorstwa Etienne de Rieula (zm. 1786), francuskiego oficera i agronoma. Treść podręcznika przedstawiał na posiedzeniach w marcu, listopadzie i grudniu 1779 r., w listopadzie i grudniu 1780 r., a 24 marca 1781 r. zakończył prezentację pierwszej części podręcznika. Do tłumaczenia drugiej części już nie powrócił, gdyż zaangażował się w prace na rzecz Trybunału Koronnego – został jego prezydentem.

²⁴³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 97.

²⁴⁴ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 33.

²⁴⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 64 i n.; A.P. Bieś, *Roussel Stefan Franciszek*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 551–552.

²⁴⁶ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 35.

²⁴⁷ Tamże.

²⁴⁸ Tamże, s. 43.

19 lutego 1782 r. na posiedzeniu Towarzystwa „Prezydujący [Potocki – JK], przyjmując tę robotę, oświadczył wdzięczność i szacunek, zachowując sobie zaproszenie innej osoby do dalszego tłumaczenia następujących tego dzieła części”²⁴⁹.

Po upływie 16 miesięcy powrócił do pracy w Towarzystwie. 4 grudnia 1784 r. wraz z Kopczyńskim i Hołowczycem został wyznaczony „do przejrzenia całego zbioru arytmetyki”²⁵⁰ opracowanej przez Andrzeja Gawrońskiego. Wizytował szkoły lubelskie. Od 1786 r. pełnił różne funkcje i zadania – był m.in. komisarzem „dobrego porządku”, przeprowadził remont zamku i katedry wawelskiej. 7 marca 1790 r. Komisja wyznaczyła Sierakowskiego i Karola Lelewela do lustracji funduszy i przychodów Szkoły Głównej Koronnej²⁵¹.

X.10. Sebastian Sierakowski

Po rozbiorach, w latach 1809–1814 pełnił funkcję rektora Szkoły Głównej w Krakowie. W czasach Księstwa Warszawskiego opublikował w 1812 r. książkę pt. *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, w której odwoływał się także do narodowej i ludowej tradycji architektonicznej²⁵².

W uznaniu zasług na polu naukowym został honorowym członkiem Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, a w 1815 r. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego²⁵³.

Jean-Baptiste (Jan Chrzyciel) Dubois de Jancigny

(1723–1808), nauczyciel francuskiego, historii i historii naturalnej oraz bibliotekarz w Szkole Rycerskiej od listopada 1774 r. do lipca 1779 r., fizjokrata. W 1777 r. zorganizował Towarzystwo Fizyczne,

²⁴⁹ Tamże, s. 57.

²⁵⁰ Tamże, s. 72.

²⁵¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 224.

²⁵² M. Getka-Kenig, *Traktat Sebastiana Sierakowskiego a problem popularyzacji wiedzy architektonicznej w Księstwie Warszawskim*, „Modus. Prace z Historii Sztuki” 2018,

t. 18, s. 65–66, 76–77.

²⁵³ J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 34–35; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 84–85; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 123; *Sierakowski Sebastian*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 7, s. 531; A.P. Bieć, *Sierakowski Sebastian Alojzy*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 573–574.

do którego przystąpili m.in. Chrystian Pfeleiderer – dyrektor Korpusu Kadetów, eksjezuita Grzegorz Piramowicz – sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, hrabia Ignacy Potocki, książę Adam Czartoryski, który sprowadził Dubois do Polski. Opracował „bibliografię przyrodniczą i geograficzną kraju z wiadomościami o kolekcjach przyrodniczych w Polsce”²⁵⁴. 5 lutego 1779 r. został przyjęty „do liczby osób zasiadających w Towarzystwie Elementarnym [...]”. Ten przyjął obowiązek pracowania w rzeczonym Towarzystwie bez pensji²⁵⁵. W 1778 r. prawdopodobnie z Rousselem przełożyli na francuski tekst o Komisji Edukacji Narodowej, o reformie szkół i programów nauczania, opublikowany w 4 tomie „Journal Encyclopédique”. W tym czasopiśmie zamieszczał także mowy Grzegorza Piramowicza, które tłumaczył na język francuski. Publikował rozprawy o literaturze polskiej, takie jak *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne* z 1778 r. Powrócił do Francji latem 1779 r.²⁵⁶

X.11. Strona tytułowa pracy Jeana-Baptiste'a Dubois de Jancigny *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne*, 1778. Biblioteka Jagiellońska

Onufry Kopczyński (1735–1817), pijar, nauczyciel w Collegium Nobilium (od 1780). Był synem ekonoma. Miał lat 17, gdy wstąpił do zakonu pijarów, przyjmując imię Onufry. W wielu szkołach pijarskich w Koronie uczył gramatyki, poetyki i retoryki. W 1774 r., po dwuletnim pobycie w Wiedniu i Paryżu, został nauczycielem i bibliotekarzem w warszawskim Collegium Nobilium pijarów. Na apel Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych postanowił napisać podręcznik gramatyki, którego konspekt został zaaprobowany przez Towarzystwo. Trzyczęściowa *Gramatyka dla szkół narodowych* powstała w latach 1778–1782 dla klas I, II, III z *Przypisami dla nauczycieli*. 29 kwietnia 1780 r. został członkiem Towarzystwa „w liczbie osób pensjonowanych”. W 1782 r. w swojej części *Elementarza dla szkół parafialnych* zawarł najnowszą wówczas metodę nauczania czytania i pisania, autorstwa Johanna Felbigera. W 1787 r., schorowany i z osłabionym wzrokiem podjął się uporządkowania cennego zbioru Załuskich. Recenzował także

²⁵⁴ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 127.

²⁵⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 111.

²⁵⁶ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, nr 46 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji*

Edukacji Narodowej 1773–1785, s. 64, 111; W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, s. 125, 225; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 126 i n.; W.M. Grabski, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, s. 260.

nowo publikowane podręczniki szkolne. Uczestniczył w powstaniu kościuszkowskim, m.in. pośredniczył pomiędzy władzami powstańczymi a nuncjuszem papieskim. Po klęsce powstania przebywał pod ścisłym dozorem w klasztorach na Morawach, w Czechach, na Węgrzech i na Śląsku austriackim. Do kraju powrócił w 1802 r. dzięki wsparciu Adama Jerzego Czartoryskiego. Osiadł w Warszawie. Został członkiem powstałego w 1800 r. Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, a w 1807 r. Izby Edukacji Publicznej. W zaangażowaniu się w jej prace przeszkodził mu zły stan zdrowia i słabnący wzrok. Izba Edukacyjna przyznała mu pensję w wysokości 500 dukatów rocznie. 30 listopada 1816 r., w dniu urodzin otrzymał złoty medal – dar Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk wybity dla niego jako autora gramatyki języka polskiego. 14 listopada 1817 r. zmarł w Warszawie²⁵⁷.

X.12. Onufry Kopczyński.
Biblioteka Narodowa

Paweł Czempiński (Czenpiński) (1755–1793), doktor medycyny, przyrodnik, syn zamożnego lekarza warszawskiego, lekarz nadworny Stanisława Augusta. Studia na świeżo zreformowanym Uniwersytecie Wiedeńskim zakończył pracą doktorską w zakresie zoologii i ze stopniem doktora medycyny. Prawdopodobnie jego syn Jan studiował medycynę w Szkole Głównej w Wilnie. W 1780 r. został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Ponieważ podręczniki opracowane przez ks. Kluka były przestarzałe względem ówczesnego stanu wiedzy, Komisja zaleciła zaprzestać lekcji zoologii aż do opublikowania podręcznika Czempińskiego, który ukazał się anonimowo w 1789 r. pt. *Zoologia czyli Zwierzętopismo dla szkół narodowych*. Po raz pierwszy w Polsce, a drugi na świecie Czempiński zastosował w podręczniku układ naturalny, oparty na anatomii porównawczej; był przeciwnikiem układu Linneusza. Podjął się także opracowania podręcznika mineralogii. Trzy lata później poinformował KEN o rozpoczęciu pracy nad nim. W lipcu 1791 r. Komisja włączyła go w przejęcie „gabinetu różnych do historii naturalnej służących kolekcji”²⁵⁸ po zmarłym ks. Janie Wichercie, kustosz inflanckim, nauczycielu szkoły podwydziałowej

²⁵⁷ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, nr 83 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 106 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 11 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce*

(1773–1794), s. 109 i n.; A. Wałęga, *Kopczyński Andrzej, imię zakonne Onufry*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 318–319.

²⁵⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 260.

X.13. Rękopis *Gramatyki łacińskiej* Onufrego Kopczyńskiego, strona tytułowa. Biblioteka Narodowa

X.14. Rękopis *Gramatyki łacińskiej* Onufrego Kopczyńskiego, *Wstęp*. Biblioteka Narodowa

X.15. Strona tytułowa *Elementarza dla szkół parafialnych* Onufrego Kopczyńskiego. Biblioteka Narodowa

w Wilnie, na rzecz funduszu edukacyjnego i Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. 24 grudnia tego roku, wraz z innymi lekarzami warszawskimi, wystąpił o poparcie Komisji ich projektu zorganizowania w Warszawie Collegium Medicum Stanisłai Augusti i połączenia z obydwoma Szkołami Głównymi. Zmarł przed 1 kwietnia 1794 r. Zaległa pensja za okres od 1 kwietnia do 1 października 1793 r. Komisja oddała jego żonie²⁵⁹.

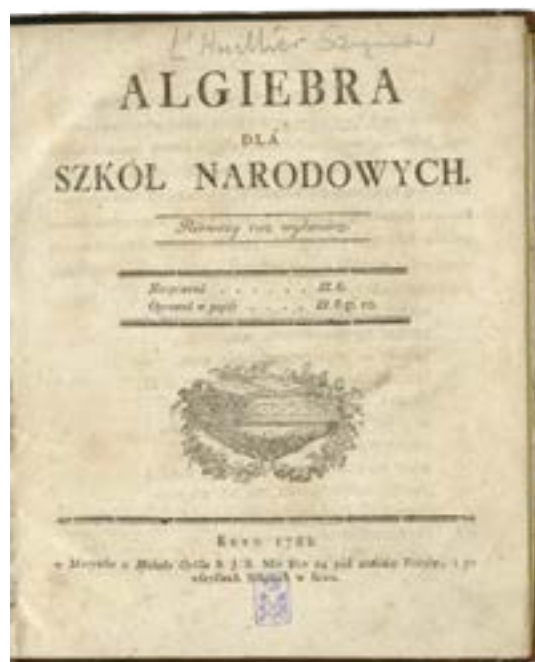
X.16. Strona tytułowa podręcznika Pawła Czempieńskiego *Zoologia czyli Zwierzętopismo dla szkół narodowych*, 1789. Biblioteka Jagiellońska

²⁵⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 116 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 80 i n.; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 36–37; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*,

s. 127 i n.; Czenpiński, *Czempieński Paweł*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, s. 380; J. Kamińska, *Czenpiński (Czempieński) Paweł*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 156–157.

Szymon (Simon Antoine Jean) L'Huilier (1750–1840), Szwajcar, matematyk, od 1782 r. profesor Akademii Genewskiej. 14 stycznia 1777 r. na posiedzeniu Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych stwierdzono: „Bilet zamknięty z imieniem autora od prezesa otwarty był; autor przyjętego prospektu jest L'Huilier, nauczyciel matematyki w Genewie i nagroda jemu przysądzona”²⁶⁰. 8 kwietnia tego roku L'Huilier dziękował listownie za nagrodę i obiecywał przygotowanie kolejnego podręcznika „in julio następującym”. W lutym 1779 r. otrzymał nagrodę 2025 zł za przygotowanie podręcznika geometrii. Napisał w sumie cztery podręczniki: *Arytmetyka dla szkół narodowych* (tłum. A. Gawroński, 1778), *Geometria dla szkół narodowych* (cz. I – 1780, cz. II – 1781), *Algebra dla szkół narodowych* (1782). Został przyjęty do Towarzystwa 19 lutego 1782 r. na miejsce Pfliderera, który opuszczał Polskę, jako zasłużony „dobrze sobie przez dzieła matematyczne, które na szkoły narodowe napisał”²⁶¹. Na posiedzeniu łoży „Katarzyna pod gwiazdą Północną” 29 kwietnia 1782 r. miał wykład o elektryczności. W marcu 1783 r. z Gawrońskim przedstawili konieczne poprawki do drugiego wydania *Geometrii*. 22 kwietnia „oddał do archiwum poprawy dwóch tomów Geometrii przygotowane na powtórne przygotowanie [sic!]”²⁶². Był aktywny na posiedzeniach Towarzystwa. 22 września 1783 r. opuścił Warszawę, a na jego miejsce wszedł konsyliarz Czemiński. 3 września Towarzystwo rozważało przygotowanie nowej edycji geometrii, pozostając z L'Huilierem w kontakcie listownym. Ostatni kontakt z nim Towarzystwa nastąpił 25 stycznia 1789 r., kiedy przesłano mu uwagi Szopowicza dotyczące podręcznika algebry. Od 1795 r. był profesorem uniwersytetu w Genewie, członkiem brytyjskiego Towarzystwa Królewskiego oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie²⁶³.

X.17. Strona tytułowa podręcznika Szymona L'Huiliera *Algebra dla szkół narodowych*, 1782. Biblioteka Jagiellońska

²⁶⁰ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, nr 21, s. 38.

²⁶¹ Tamże, s. 57, nr 248.

²⁶² Tamże, s. 65, nr 291.

²⁶³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 87 i n.; *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg*

Elementarnych 1775–1792, passim; W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, s. 123, 185; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 41–42; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 118 i n.; J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 55 i n.; A. Wałęga, *L'Huilier Szymon*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 244–245.

Franciszek Zabłocki (1750 a. 1752–1821), poeta i komediopisarz. W latach 1774–1783 protokolant KEN. 7 stycznia 1780 r. Komisja zakupiła 74 egzemplarze przetłumaczonych przez niego *Dzieł* Cesara Vicharda de Saint-Réala, opisujących życie ludzi wybitnych w czasach rzymskich, tak by do biblioteki każdej szkoły publicznej w Koronie i Litwie trafił jeden egzemplarz, „do używania profesorom i uczniom”. Na posiedzeniu 11 września 1783 r. Komisja zdecydowała, by zajął zwolnione przez Roussela miejsce w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych, a 16 września 1783 r. Towarzystwo powitało go jako „pomnażającego liczbę grona swego”²⁶⁴. 26 marca 1784 r. wraz z Gawrońskim i Hołowczycem zostali zobowiązani do przeczytania omawianej już wcześniej części podręcznika botaniki, zanim rozpocznie się czytanie kolejnych rozdziałów.

7 stycznia 1785 r. Jakukiewicz z Zabłockim przedstawili „projekt od przełożonego drukarni narodowej względem drukowania książki elementarnej botaniki”²⁶⁵. 14 października zobowiązał się do przekładu *Fizyki*. 27 października: „Proszony jest Zabłocki, aby zabierając się do tłumaczenia części Fizyki, chciał przejrzeć listy do autora tejże i od autora pisane, oraz uwagi i inne pisma w ciągu roboty około Fizyki czynione”²⁶⁶. Okazało się że miał konkurencję w osobie ks. Jana Koca, zatem 2 grudnia zrezygnował z przekładu *Mechaniki*, a zobowiązał się tłumaczenia innych działów *Fizyki*.

7 kwietnia 1786 r. zostało „zakończone czytanie części historii naturalnej o zoologii, do której przejrzania i przelania [!] wyznaczeni są i uproszeni: Hołowczyc, Czempiński i Zabłocki”²⁶⁷. Po 7 kwietnia 1786 r. w swoistym sprawozdaniu o postępie prac nad podręcznikami, z podpisem Ignacego Potockiego (bez daty), wymieniony został Zabłocki jako tłumacz części podręcznika *Fizyki*. 8 września 1787 r. wraz z Czempińskim i Hołowczycem oddali poprawiony podręcznik *Zoologii*. 26 kwietnia 1788 r. przejął obowiązki nieobecnego sekretarza Towarzystwa. Ponadto *Zoologia*, przy przekładaniu której pomagał, została przygotowana do druku, a Zabłocki miał się zająć przygotowaniem przekładu *Fizyki partykularnej* na następne sesje. W marcu 1789 r. otrzymał polecenie przygotowania projektu rezolucji Komisji w celu przesłania Szkole Głównej Koronnej.

W maju 1787 r. Komisja poleciła wypłacić „Zabłockiemu – protokoliście” pensję półroczną 1500 zł za okres od 1 kwietnia do 1 października; od 1 października 1788 do 1 kwietnia 1789 r. – 1500 zł; 16 grudnia 1788 r. – „przez wzgląd na zasługiwanie się

²⁶⁴ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 66, nr 295.

²⁶⁶ Tamże, s. 79, nr 375.

²⁶⁷ Tamże, s. 83, nr 402.

²⁶⁵ Tamże, s. 74, nr 341.

w. Franciszka Zabłockiego, nieprzerwanie przez 15 lat w kancelarii Komisji pracującego, nie mniej w nadgodę osobnych obowiązków z urzędu sekretarza w Towarzystwie Elementarnym bez pensji wyznacza onemuż na ten raz gratyfikację w sumie złp. 4000²⁶⁸. 12 lipca 1791 r. otrzymał zatwierdzenie przez Komisję podręcznika *Wymowa i poezja dla szkół narodowych* Piramowicza. 16 maja 1792 r., po tym jak złożył pełnione „przez lat 18 obowiązki protokolisty”, Komisja stwierdziła, że pierwszą nagrodą za jego prace będzie stosowny zapis w protokole oraz gratyfikacja 12 000 zł. W kwietniu 1794 r. Komisja poleciła wypłacić mu jako członkowi Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych zaległą od 1 kwietnia 1793 r. pensję w wysokości 2000 zł oraz jako subalternowi Komisji 1000 zł.

W 1791 r. był Regentem w Straży Praw. W czasie powstania kościuszkowskiego był sekretarzem Wydziału Instrukcji. Po powstaniu przyjął święcenia kapłańskie, a w 1800 r. probostwo w Końskowoli. Był znakomitym, poprzedzającym Aleksandra Fredrę, komediopisarzem – w swoich utworach stawał w obronie nowych idei. W 1780 r. otrzymał od Stanisława Augusta medal *Merentibus* za sztukę *Zabobonnik*. W czasie powstania kościuszkowskiego anonimowo opublikował wiele utworów o charakterze politycznym, w których ostro krytykował „złych obywateli”. Wspólnie z Kołłątajem i Jezierskim wykpiwali wywyższanie się szlachty nad mieszczaństwo²⁶⁹.

Szymon (Scipio) Piattoli (1749–1809), ekspijar z Modeny, sekretarz królewski od 1784 r., mason. 19 marca 1784 r. Komisja stwierdziła, że „Jmć pan Piattoli, cudzoziemiec, zalecony Komisji ze zdatności i ochoty do pracowania w Towarzystwie Elementarnym, umieszczony jest od Komisji w liczbie osób mających prawo zasiadać w Towarzystwie Elementarnym bez pensji”²⁷⁰. Następnie na sesji Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 26 marca tego roku jako „człowiek Komisji zalecony z znakomitej umiejętności swojej i z sprawowanych w kraju Modęńskim urzędów, stosujących się do edukacji publicznej w liczbę Towarzystwa, jako membrum honorarium, na tej sesji miejsce swoje zasiadł”²⁷¹. 17 lutego 1785 r. Pfleiderer, rezygnujący – w liście do Towarzystwa – z pisania „książki elementarnej historii nauk i kunsztów”²⁷², proponował, by tę pracę wykonał Piattoli. 29 kwietnia „zaleciło Towarzystwo P. Komisji ks. Piattolego do tego dzieła ułożenia”²⁷³ –

²⁶⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 163.

J. Meissner-Łozińska, *Zabłocki Franciszek Ksawery Mikołaj*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 709–710.

²⁶⁹ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, nr 158 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 121 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 77 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 74 i n.; W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, s. 339, 341, 343; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 198, 199;

²⁷⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 309.

²⁷¹ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 69.

²⁷² Tamże, s. 75.

²⁷³ Tamże, s. 78.

informował Potocki. Pomiędzy 7 kwietnia a 6 października 1786 r., w podpisanej przez Potockiego notatce w punkcie 12 stwierdza się brak wiadomości od Piattolego. W ostatniej informacji o Piattolim Komisja (pomiędzy 12 marca a 8 września 1787 r.) podsumowała tę współpracę stwierdzeniem: „nie wiedzieć dotąd, czy pracuje około tego dzieła”²⁷⁴.

W styczniu 1791 r., w dobie Sejmu Wielkiego pośredniczył w porozumieniu Stanisława Augusta z Ignacym Potockim, a jego mieszkanie na Zamku służyło do potajemnych dyskusji króla z Kołłątajem, Potockim, Małachowskim i innymi politykami nad projektem reformy konstytucyjnej. Kiedy 21 maja 1791 r. powstało Towarzystwo Przyjaciół Konstytucji, Piattoli został jego członkiem. Stanisław August w jednym z listów do zagranicznego korespondenta pisał o jego zaangażowaniu w sprawy Rzeczypospolitej²⁷⁵.

Feliks (Szczęsny) Oraczewski (1739–1799), poseł krakowski na sejm 1773 r. Jeden z grona opozycji patriotycznej. Zwracał się do króla, aby przedstawił „projekt edukacji krajowej, która [...] będzie najpewniejszym źródłem wszystkich szczęśliwości naszych: trzeba nam ludzi zrobić Polakami, a Polaków obywatelami [...]”²⁷⁶. Należał do grona posłów założycieli KEN. 6 marca 1786 r. „za reskryptem Jego Królewskiej Mości do Komisji Edukacji wyznaczony komisarz, pierwszy raz na dzisiejszej sesji zasiadł”²⁷⁷. Od 3 marca do 7 kwietnia 1786 r. (sesje 393–394, 396–402) zastępował Potockiego w prezydowaniu obradom Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Był wizytatorem Szkoły Głównej Koronnej, a w latach 1786–1789 jej rektorem. W 1787 r. bronił wraz z prymasem profesora ks. Józefa Bogucickiego po jego niefortunnym wystąpieniu – w obecności króla, prymasa, licznych dygnitarzy świeckich i duchownych – z wykładem *Uwagi nad niektórymi dziejami wieku XV*, w którym krytykował dostojników Kościoła i wykazywał dzielność Jana Husa (1370–1415) na drodze do odrodzenia Kościoła. Po tym jak prymas Michał Poniatowski opuścił Polskę, w czerwcu 1789 r. Oraczewski przejął przewodniczenie Komisji. 21 maja 1791 r. wstąpił do Towarzystwa Przyjaciół Konstytucji. W latach 1791–1792 posłował do Francji²⁷⁸.

²⁷⁴ Tamże, s. 75, nr 353.

²⁷⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 309; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 47–48; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 130 i n.; J. Meissner-Łozińska, *Piattoli Scipione*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 487.

²⁷⁶ *Mowy J. W. JMCI Pana Oraczewskiego posła województwa krakowskiego, Mowa trzecia Dnia 11 Maja [1773] miana*, k. A3v. Zob. <https://polona.pl/item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=8> i <https://polona.pl/>

[item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=9](https://polona.pl/item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=9) [dostęp: 10.02.2022]

²⁷⁷ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, s. 82, nr 393.

²⁷⁸ Tamże, nr 393, 394, 396–402; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 47–48; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 9 i n.; J. Ryś, *Oraczewski [Szczęsny] Feliks*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 464–465.

ZADANIA TOWARZYSTWA DO KSIĄG ELEMENTARNYCH

Komisja Edukacyjna oprócz rządu nad szkołami miała obowiązek dochodzenia funduszu edukacyjnego, władzę sądową w sprawach tegoż funduszu, administrację dochodową, dozór nad egzekucją swoich urządzeń. Nie mogła zatem zatrudniać się sama dziełami dla szkół narodowych uczonymi, a nawet i innymi do instrukcji ściągającymi się obiektami. I to było powodem ustanowienia Towarzystwa Elementarnego, którego członkami byli wszyscy (oprócz obcych) komisarze edukacyjni, a jeden z nich prezesem. Nie pracowało nigdy Towarzystwo, tylko z wyraźnego zlecenia Komisji, ani wydawało prace swoje, tylko za jej zezwoleniem²⁷⁹.

Do najważniejszych osiągnięć Towarzystwa należy zaliczyć:

- opracowanie nowych programów nauczania;
- przygotowanie koncepcji podręczników i przeprowadzenie międzynarodowego konkursu na podręczniki, ich ocena i akceptacja;
- wybór autorów podręczników;
- przygotowanie zbiorów praw i przepisów szkolnych – *Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* (1781), *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* (1783, 1790);
- analizę raportów wizytatorów szkół, a także innych dokumentów szkolnych;
- przygotowanie corocznych publicznych sprawozdań z prac Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, składanych Królowi w rocznicę utworzenia Komisji Edukacji Narodowej;
- opiniowanie spraw zleconych przez Komisję Edukacji Narodowej;
- nawiązywanie kontaktów naukowych z zagranicą.

²⁷⁹ *List Ignacego Potockiego do Stanisława Kostki Potockiego, 25 I 1792, AGAD, APP, rkps 279b/I, s. 1185–1188, cyt. za Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych, s. 227–228.*

ELEMĘTARZ
DLA SZKÓŁ PARAFIALNYCH
NARODOWYCH,
ZAWIERAJĄCY
I. NAUKĘ PISANIA I CZYTANIA.
II. KATECHIZM.
III. NAUKĘ OBYCZAJOWĄ.
IV. NAUKĘ RACHUNKÓW.
Pierwszy raz wydany.

Bez oprawy gr. 27.

W KRAKOWIE 1785.
w Drukarni Szkoły Głównej Koronnej.

ROZDZIAŁ XI

Podręczniki szkolne

Istotnym dorobkiem Komisji i Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych było opublikowanie ponad 30 podręczników w języku polskim²⁸⁰. Ich przygotowanie wymagało zaangażowania specjalistów wielu dyscyplin, od których członkowie Towarzystwa oczekiwali osadzenia treści w najnowszym stanie wiedzy, podania wskazówek metodycznych, a nade wszystko zastosowania polskiej terminologii naukowej. Podręczniki powstawały w drodze konkursu lub zamówień u konkretnych autorów, ewentualnie były tłumaczone z języków obcych. Zgłoszony podręcznik był poddawany recenzjom, a wyrażenie zgody na druk było poprzedzone dyskusjami na posiedzeniach Towarzystwa. Powstanie podręcznika było więc procesem dość długim, ale przemyślanym, z zachowaniem zasad obiektywizmu. W zakresie humanistyki podręczniki zawierały gramatykę, naukę moralną, dykcjonarz starożytności oraz wypisy z autorów klasycznych, słownik łacińsko-polski; w zakresie „ nauk ścisłych ” powstały podręczniki arytmetyki, matematyki, geometrii, fizyki i biologii. Przy przedmiotach ścisłych, takich jak matematyka i fizyka, zwracano się o napisanie podręczników do specjalistów z Europy²⁸¹.

W latach 1777–1792 Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych opracowało następujące podręczniki:

- 1777
 - *Tablica autorów klasycznych, z których mają być wzięte wyborne miejsca do czytania dla szkół, stosowane do nauk tymże szkołom przepisanych.*
 - *Wypisy z autorów klasycznych do nauk w szkołach narodowych stosowane na kl. I.*
- 1778
 - Onufry Kopczyński, *Gramatyka dla szkół narodowych na klasę I.*
 - Onufry Kopczyński, *Przypisy do Gramatyki.*
 - Szymon L'Huillier [tłum. Andrzej Gawroński], *Arytmetyka dla szkół narodowych.*

²⁸⁰ Statystykę podręczników szkolnych omawia m.in. Czesław Majorek, zob. tegoż, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1973, t. 16, s. 69–74.

²⁸¹ R. Dutkova, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności, wybór materiałów źródłowych*, s. 43–53;

C. Majorek, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1975; A. Wałęga, *Autorzy podręczników szkolnych Komisji Edukacji Narodowej*, s. 173–177; M. Ausz, *Wspaniała reforma. 250-lecie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 2023, s. 75–76.

XI.1. Szymon L'Huillier,
Arytmetyka dla szkół narodowych
[tłum. Andrzej Gawroński], 1778.
Gabinet Starych Druków BUW

XI.2. Szymon L'Huillier,
Geometria dla szkół narodowych,
cz. I [tłum. Andrzej Gawroński], 1780.
Gabinet Starych Druków BUW

XI.3. Józef Kajetan Skrzetuski,
Historia powszechna dla szkół
narodowych na kl. III. Gabinet Starych
Druków BUW

- Antoni Popławski, *Moralna nauka dla szkół narodowych na pierwszą i drugą klasę.*
- Antoni Popławski, *Przypisy do Moralnej nauki.*

- 1779**
- Mikołaj Furgault, *Dykcjonarz starożytności dla szkół narodowych, z franc. przez imć ks. Piramowicza [...].*
 - Jerzy Koźmiński, *Dictionarium latino-polonicum ad usum publicarum in Regno Poloniae scholarum.*

- 1780**
- Szymon L'Huillier [tłum. Andrzej Gawroński], *Geometria dla szkół narodowych, cz. I.*
 - Onufry Kopczyński, *Gramatyka dla szkół narodowych na kl. II.*
 - Onufry Kopczyński, *Przypisy do Gramatyki.*
 - *Wypisy z autorów klasycznych do nauk w szkołach narodowych stosowane na kl. II.*
 - *Wypisy z autorów klasycznych do nauk w szkołach narodowych stosowane na kl. III.*

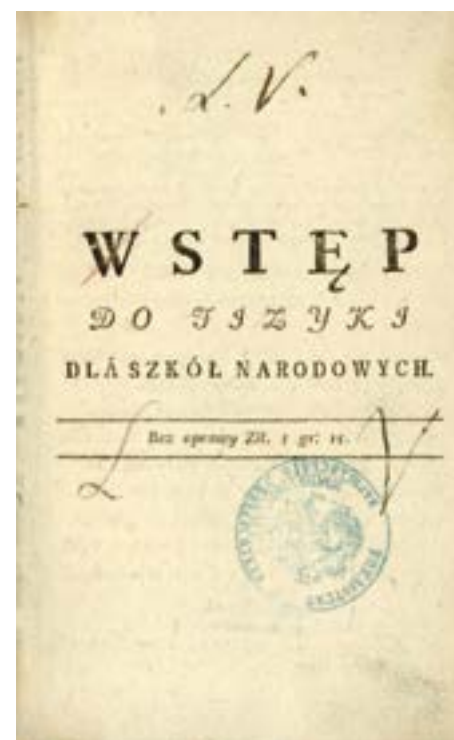
- 1781**
- Szymon L'Huillier [tłum. Andrzej Gawroński], *Geometria dla szkół narodowych*, cz. II.
 - Józef Kajetan Skrzetuski, *Historyja powszechna dla szkół narodowych na kl. III.*
- 1782**
- Nicolas Lenglet Du Fresnoy, *Geografia krótka na lekcje podzielona dla nauki młodzi przez J.P.Lenglet du Fresnoy po francusku napisana a przez J.P. Kajetana Nagurskiego [...] na język ojczysty przełożona*
 - Wypisy dawne łacińskie z przypisami o autorach z których wyjęte na kl. III.
 - Józef Kajetan Skrzetuski, *Przypisy do Historii powszechnej dla szkół narodowych na kl. III.*
 - Szymon L'Huillier, *Algebra dla szkół narodowych.*

XI.4. Józef Kajetan Skrzetuski,
Przypisy do historii powszechnej dla szkół narodowych na klasę trzecią.
Pierwszy raz wydane, 1782.
Gabinet Starych Druków BUW

XI.5. Onufry Kopczyński,
Gramatyka dla szkół narodowych na kl. III,
Drugi raz wydana, 1783.
Gabinet Starych Druków BUW

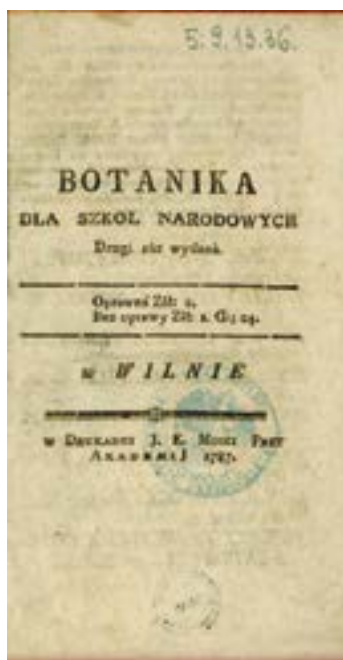

XI.6. Jan Michał Hube,
Wstęp do fizyki dla szkół narodowych
[tłum. Koc], 1783.
Gabinet Starych Druków BUW

- 1783**
- Onufry Kopczyński, *Gramatyka dla szkół narodowych na kl. III.*
 - Onufry Kopczyński, *Przypisy do Gramatyki na klasę pierwszą.*
 - Jan Michał Hube [tłum. Koc], *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych na kl. III.*
 - *Gramatyka języka niemieckiego dla młodzieży polskiej w szkołach Akademii wileńskiej* [wcześniej wyd. 1774].
- 1784**
- *Dykcjonarz historyczny i geograficzny dla zrozumienia autorów tak łacińskich, jako też z łacińskiego na polski tłumaczonych, osobliwie zaś klasycznych i sławnych naszego wieku poetów służący [...] na polski język przetłóżony.*
- 1785**
- Onufry Kopczyński, *Układ gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągniony.*
 - *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych zawierający: I Naukę pisanie i czytania, II Katechizm, III Naukę obyczajową, IV Naukę rachunków.*
 - Krzysztof Kluk, *Botanika dla szkół narodowych.*

XI.7. *Dykcjonarz historyczny i geograficzny* [...], 1784. Gabinet Starych Druków BUW

XI.8. Krzysztof Kluk, *Botanika dla szkół narodowych*, 1787. Gabinet Starych Druków BUW

XI.9. Jan Michał Hube, *Fizyka dla szkół narodowych, cz. I*, Kraków 1792. Gabinet Starych Druków BUW

- 1786 – Wincenty Skrzetuski, *Historia powszechna dla szkół narodowych na kl. IV, dzieje greckie zawierająca.*
- 1787 – Antoni Popławski, *Moralna nauka dla szkół narodowych na III kl.*
 – Ignacy Zaborowski, *Logarytmy dla szkół narodowych.*
 – Grzegorz Piramowicz, *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych, i sposoby ich dopełnienia. Dzieło użyteczne pasterzom, panom i ich namieśnikom [!] o dobro ludu troskliwym, rodzicom i wszystkim edukacją bawiącym się.*
- 1789 – Krzysztof Kluk, *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych.*
- 1792 – Jan Michał Hube, *Fizyka dla szkół narodowych, cz. I.*
 – Grzegorz Piramowicz, *Wymowa i poezja dla szkół narodowych pierwszy raz wydana.*

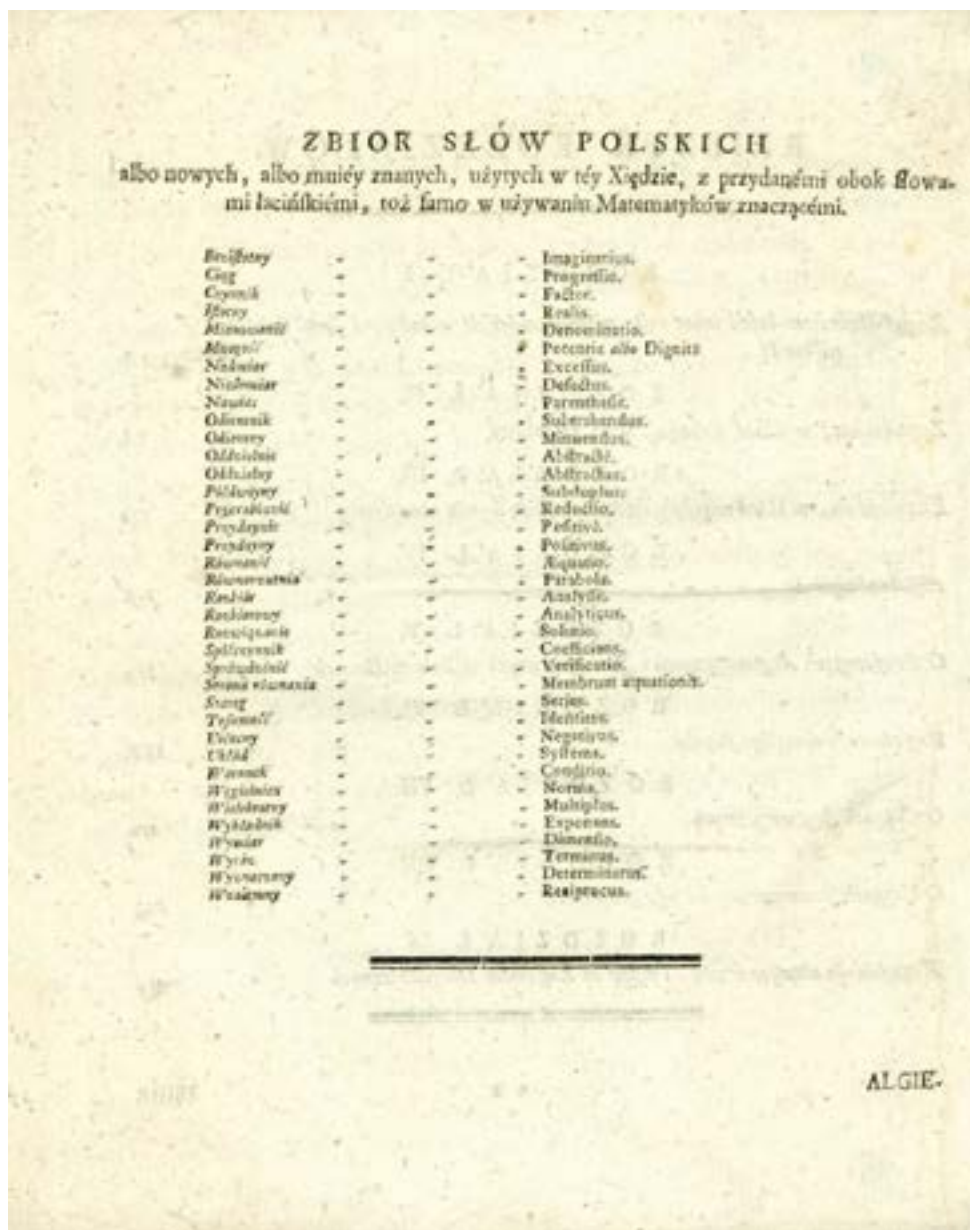

XI.10. Grzegorz Piramowicz, *Wymowa i poezja dla szkół narodowych pierwszy raz wydana* [1792].
 Gabinet Starych Druków BUW

Podręczniki były ważną pomocą dydaktyczną w pracy uczniów i nauczycieli szkół Komisji Edukacji Narodowej. Przekazywały wiedzę w języku polskim, zgodną z ówczesnym stanem badań. Włączały treści narodowe i patriotyczne, co było niezwykle istotne w wychowaniu nowego człowieka i nowego obywatela. Podręczniki skłaniały uczniów do samodzielnego i twórczego myślenia. Członkowie Towarzystwa zwracali uwagę, aby podręcznik był dostosowany do wieku ucznia i jego możliwości, a jego treści stanowiły zwartą całość. Uczeń miał być prowadzony od treści łatwych do coraz trudniejszych i miał widzieć związek poznawanych treści z innymi naukami. Jak słusznie wskazała Janina Lubieniecka, „Nie dość jest przedstawić oczom ucznia świat rzeczy metodą analityczną i pogładową, trzeba go ukazać w takim porządku, aby wszystkie w nim zjawiska stanowiły ogniwa jednego łańcucha, by nie powstawały między nimi luki, aby w całości wiedza stanowiła ścisły związek, w którym każdy następny szczebel jest logicznym wynikiem poprzedniego, aby zrozumiałe było miejsce każdej szczególnej rzeczy w ogólnym gmachu zdobytej przez ucznia wiedzy”²⁸².

²⁸² J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 69.

Należy także podkreślić troskę KEN o wprowadzenie jednolitych podręczników do wszystkich szkół na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był to niewątpliwie krok w kierunku ich upowszechnienia.

XI.11. *Słownik polskiej terminologii matematycznej.*
Gabinet Starych Druków BUW

USTAWY
KOMMISSYI EDUKACYI NARODOWEY
DLA
STANU AKADEMICKIEGO
I NA SZKOLY
W KRAIACH RZECZYPOSPOLITEY
PRZEPISANE

*Biblioteka Szkoły Powszechnej
Warszawy 1813.*

*Sekretom Pačkim
Wydanie Warszawskie
z Hologramu*

W WARSZAWIE
ROKU 1813.

E. XXIV, 314

N. 18.

Strona tytułowa
Ustaw Komisji
Edukacji Narodowej...
1783.
Gabinet Starych
Druków BUW

ROZDZIAŁ XII

Struktura systemu szkolnego według *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych (1783)*

W 1783 r., po zatwierdzeniu *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych*, Komisja ustaliła ostateczną organizację szkolną. Wydzieliła dwa obszary szkolne: Koronny i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na każdym obszarze najwyższe miejsce zajmowała szkoła główna, czyli uniwersytet (dawne akademie: Akademia Krakowska i Akademia Wileńska przekształcone w szkoły główne). Szkoły główne sprawowały opiekę nad wszystkimi szkołami na swoich obszarach: wydziałowymi, podwydziałowymi i parafialnymi. KEN ustaliła też strukturę hierarchiczną, zgodnie z którą szkoły główne opiekowały się bezpośrednio szkołami wydziałowymi, szkoły wydziałowe – podwydziałowymi, a podwydziałowe – parafialnymi.

19 kwietnia 1783 r. Komisja zatwierdziła strukturę szkolną w Koronie, a 3 maja 1783 r. – na Litwie. W Koronie powstało sześć wydziałów szkolnych: małopolski, wielkopolski, mazowiecki, ukraiński, wołyński i pijarski, w Wielkim Księstwie Litewskim – cztery: litewski, nowogródzki, poleski i żmudzki²⁸³.

²⁸³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 236–239, 252–254. Monografie poszczególnych wydziałów ukazały się w 2018 r., w serii: *Komisji Edukacji Narodowej model szkoły i obywatela – koncepcje, doświadczenia i inspiracje*; t. 4: D. Żołądź-Strzelczyk, M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wielkopolskim*; t. 5: K. Bartnicka, K. Dormus, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Mazowieckim*; t. 6: A. Meissner, R. Ślęczka, M. Pękowska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Małopolskim*; t. 7 i 8: A. Massalski, E. Kula, *Komisja Edukacji Narodowej*

1773–1794. Szkoły w Wydziale Wołyńskim i Ukraińskim; t. 9: M. Ausz, K. Puchowski, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Pijarskim*; t. 10: I. Szybiak, K. Buczek, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Żmudzkim*; t. 11: J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Litewskim*; t. 12: W. Jamrozek, J. Szablicka-Żak, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Nowogródzkim*; t. 13: S. Walasek, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Poleskim*.

SZKOLNICTWO W KORONIE

Wydział Wielkopolski

Poznań – wydziałowa
Kalisz
Wschowa
Trzemeszno
Toruń
Międzyrzec

Wydział Małopolski

Lublin – wydziałowa
Kraków
Kielce
Pińczów
Sandomierz
Krasnystaw
Stężyca

Wydział Mazowiecki

Warszawa – wydziałowa
Płock
Pułtusk
Węgrów
Łęczyca
Rawa

Wydział Wołyński

Krzemieniec – wydziałowa
Łuck
Kamieniec Podolski
Bar
Ołyta
Ostróg
Szarogród
Włodzimierz

Wydział Ukraiński

Winnica – wydziałowa
Żytomierz
Humań
Kaniów
Lubar
Owrucz

Wydział Pijarski

Chełm
Drohiczyn
Góra Kalwaria
Łuków
Łomża
Łowicz
Międzyrzecz Korecki
Piotrków Trybunalski
Radom
Radziejów
Rawa
Szczuczyn Mazowiecki
Warszawa
Wieluń

SZKOLNICTWO W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

Wydział Litewski

Grodno – wydziałowa
Wilno
Białystok
Lida
Merecz
Postawy
Szcuczyn Litewski
Widze
Wiszniew
Wołkowysk

Wydział Nowogródzki

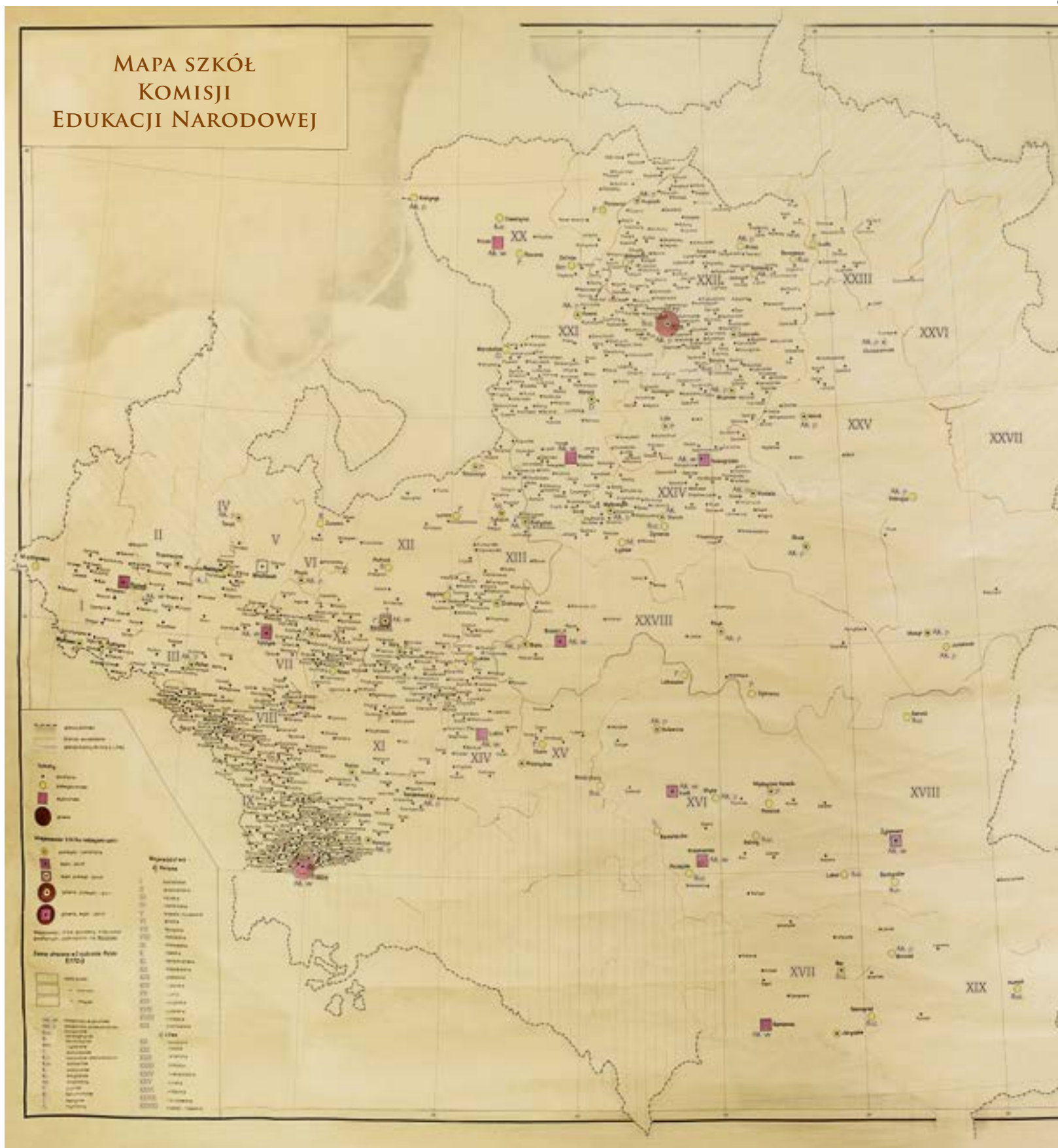
Nowogródek – wydziałowa
Bobrujsk
Chołopienicze
Jurowicze
Mińsk
Mozyrz
Nieśwież
Słuck
Łużki
Berezwech
Dzisna
Uszcz

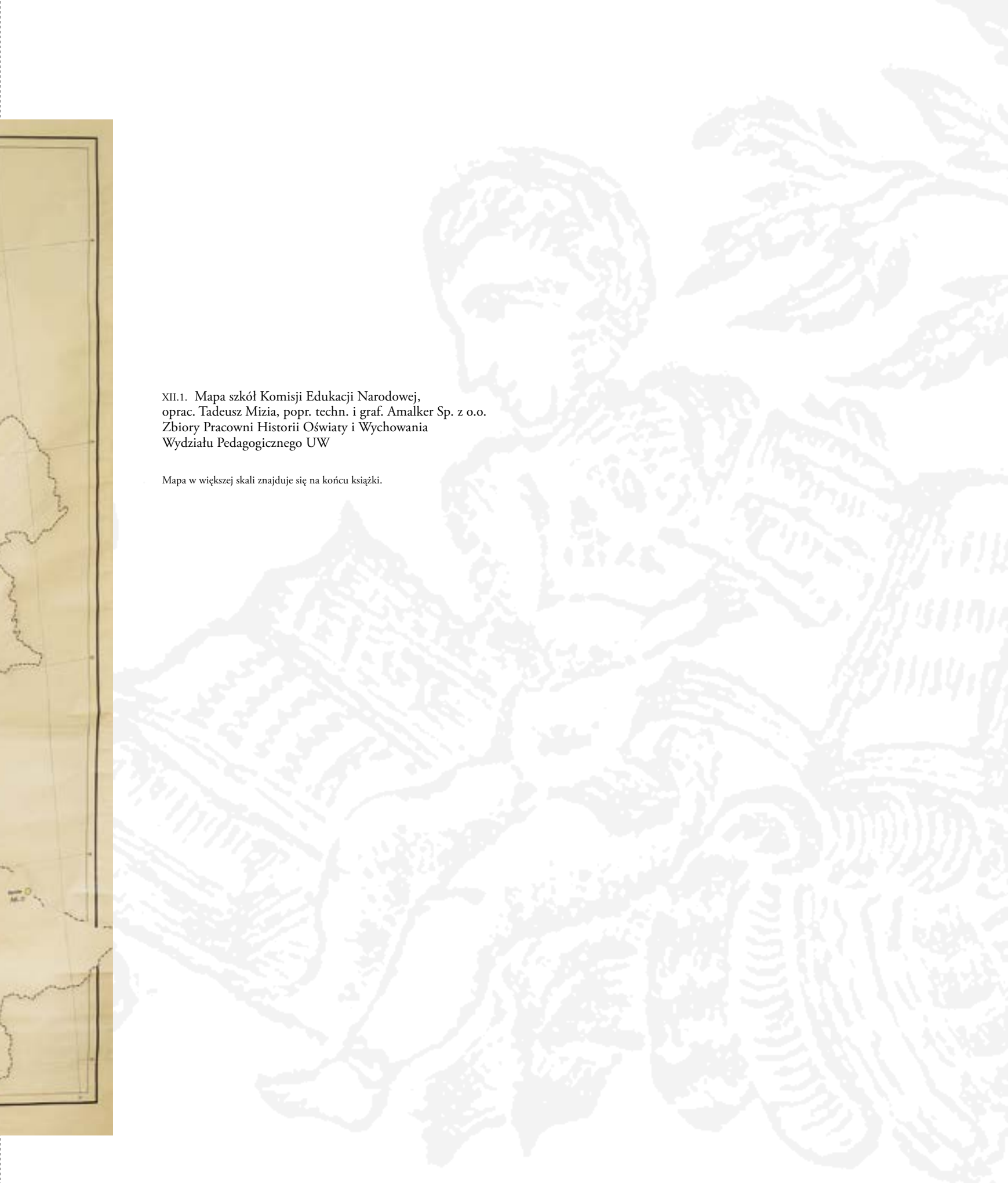
Wydział Poleski

Brześć – wydziałowa
Pińsk
Biała
Lubieszów
Dąbrowica
Żyrowice

Wydział Żmudzki

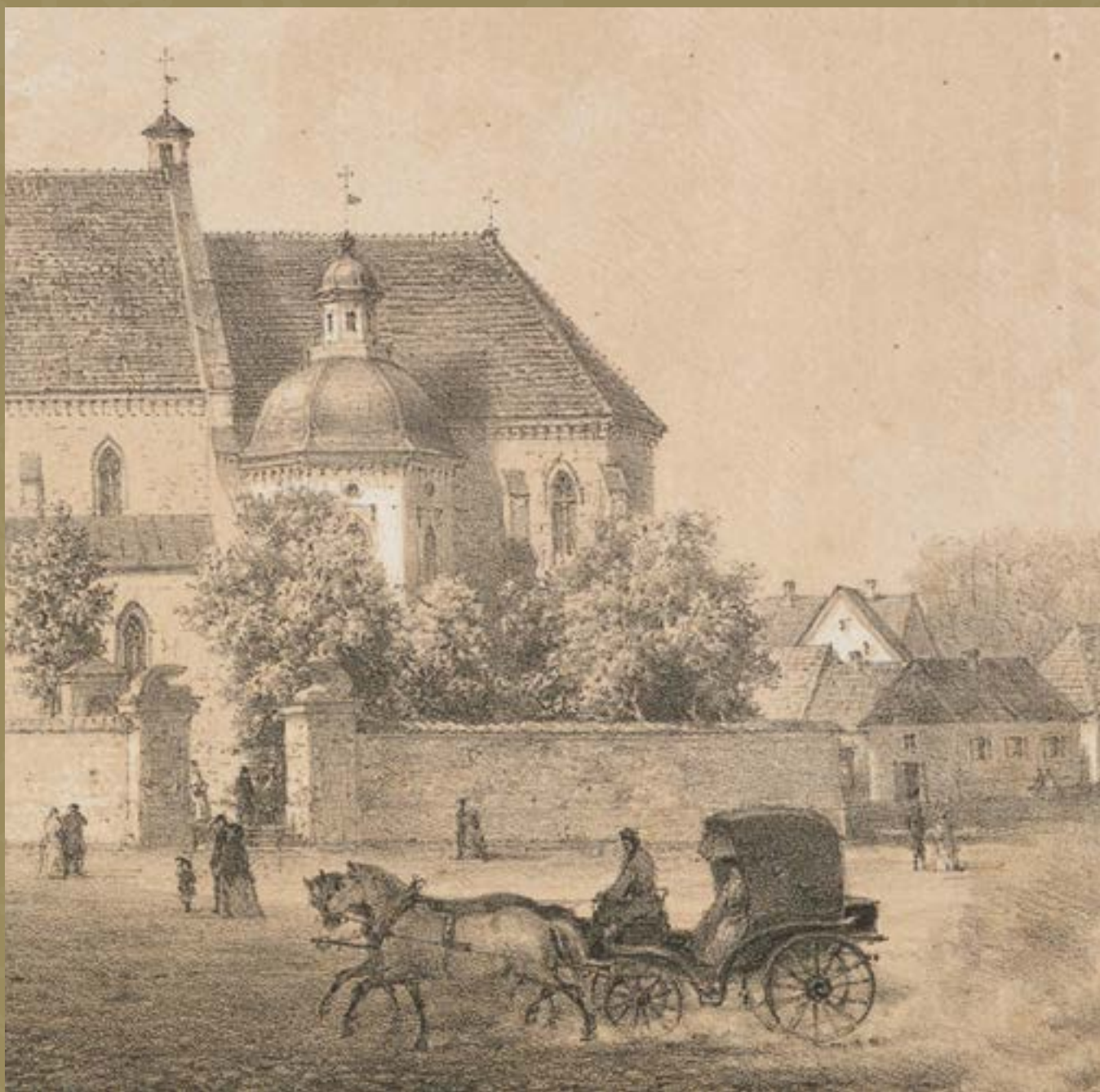
Kroże – wydziałowa
Kretynga
Kowno
Poniewież
Rosienie
Wierbołów
Wiłkomierz

XII.1. Mapa szkół Komisji Edukacji Narodowej,
oprac. Tadeusz Mizia, popr. techn. i graf. Amalker Sp. z o.o.
Zbiory Pracowni Historii Oświaty i Wychowania
Wydziału Pedagogicznego UW

Mapa w większej skali znajduje się na końcu książki.

Podróż, fragment ryciny z:
Napoleon Orda, *Album widoków
gubernij grodzieńskiej, wileńskiej,
mińskiej, kowieńskiej...*
Biblioteka Narodowa

ROZDZIAŁ XIII

Wizytatorzy generalni i wizytacje szkół

Wszystkie szkoły na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego były poddawane kontroli, czyli wizytacjom. Procedura wizytacyjna została zapisana w rozdziałach IV i VIII *Ustaw*, wskazując dwa rodzaje wizytacji szkół: w pierwszym półroczu jako obowiązek wizytowania szkół podwydziałowych przez rektora danego wydziału szkolnego, z końcem roku szkolnego zaś kontrola należała do wizytatorów generalnych – dwóch w Koronie i dwóch w Wielkim Księstwie Litewskim – wybieranych przez szkoły główne. Ich prawa i obowiązki zostały zapisane w *Ustawach*²⁸⁴.

W marcu 1781 r. Komisja powołała wizytatorów spośród profesury uniwersyteckiej: ze zreformowanej Szkoły Głównej Koronnej – księży profesorów Józefa Bogucickiego i Franciszka Kolendowicza do Małopolski, eksjezuitę ks. Adama Jakukiewicza, członka Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych do Wielkopolski; do szkół litewskich Komisja wydelegowała kanonika warszawskiego ks. Szczepana Hołowczyca, nauczyciela łaciny i języka francuskiego w Szkole Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz eksjezuitę ks. Grzegorza Piramowicza, sekretarza Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Od 1783 r. organizacja wizytacji i powołanie wizytatorów oraz analiza wyników należały do kompetencji szkół głównych, zgodnie z procedurą wizytacyjną zapisaną w rozdziale IV *Ustaw*.

WIZYTATORZY GENERALNI SZKÓŁ KORONNYCH

Ks. Franciszek Stanisław Kolendowicz (Kolędowicz) (1738–1813) był absolwentem Akademii Krakowskiej, doktorem filozofii, dziekanem Wydziału Filozoficznego w Akademii. W Szkole Głównej Koronnej w latach 1780–1797 był profesorem teologii moralnej. W rozprawie *Dissertatio critica de criterio veritatis* z 1774 r. pisał, że prawdy wiary i prawdy naukowe są odrębnymi dziedzinami. Kształcił kleryków z Seminarium Diecezjalnego i uczestniczył w edukacji kandydatów do stanu akademickiego (nauczycielskiego). W roku 1797 zrezygnował z katedry. Był wizytatorem w 1781, 1782 i 1783 r.

²⁸⁴ *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*, [Rozdział IV], s. 84–89.

Wizyta Szkół Węgrowskich Wydziału Warszawskiego.

Zagaienie uczęszczało do dnia trzeciego Marca w
pragmatyce z dnia 25. Marca 1782, który zawierał treści klasy Ma-
uzytelem, dwóch Nauczycieli, to jest pierwszą i drugą klasę, po-
cztany był Instrument dany mi od P. Kommissji na wizytowanie.

Szkoly te, są w komuniściu wchodzą, mają trzy klasy dwuletnie,
podług przepisu na szkoły mury, co.

Wizyta uczęszczała z wyznaczenia Szkoły, są to: 1. Szkoła
Pierwsza, ten parafialny jest szkoła utrzymywania Szkół, które zwązł co
miejscu, utrzymują i examinować, na trzaskach rank, i lubi są niemi
zabudować.

2. Szkoła Szkoła, Szkoła i Nauczyciel klasy trzeciej kon-
czy uczenia się w domu. Szkoła jest od ustanowienia trzech klas w 1780.
Ten także pomysł komissji, myślenie z rozprawianiem uczniów koniem poznania
celownika, i z obywateli uczniów, jest bardzo ważnym, pilnym i starannym odobro
Instrukcji, chętna są do tych rzeczy znać, co jest ich własnością, i do tego po-
stępują, i do tego, które dają, i do tego, co są wymagane, o prawnie polity-
cznym, historyi i geografii. Dyrektorowi pilnie, utrzymuje domy, przepis i
porządek czasu w komissji na tablicach, i w porządku. Szkoła od Dyrektora
odbywa, które w dziedzinie, ponieważ jest to.

3. Szkoła Szkoła, Nauczyciel klasy drugiej, który lat temu, stara się być nie-
odłącznym od przepisów komissji w naukach i języku Łacińskim i Moralnym
i w języku Niemieckim dwoma przedziałami. Szkoła podług przepisu
Nauczyciel Szkoły, Nauczyciel klasy pierwszej, który jest pierwszy,
daje w obydwu klasach Angielski, pilny w powołaniu uczniów.

4. Szkoła ten jest pierwszy rok wprowadzającego porządku do szkoły, która
długość, dopiero Szkoła, która, do sporządzenia ystosowania.

Nauczyciel

XIII.1. Raport
Grzegorza Piramowicza
z wizytacji szkoły
węgrowskiej w 1782 r.
Vilniaus Universiteto
Biblioteka

Od 2 marca 1781 r. rozpoczęła się jego wizytatorska podróż do szkół małopolskich. Ponownie został wydelegowany 23 marca 1782 r., a szczegółowy szlak podróży od Krakowa do Warszawy Komisja określiła 5 kwietnia. Pensja wizytatorska wyniosła wówczas 3000 zł. „Po dwuletniej kadencji [...] bronił się energicznie przed podjęciem tego obowiązku raz jeszcze w 1783 r. Ostatecznie wizytację przeprowadził”²⁸⁵. 4 kwietnia 1783 r. – mimo protestu w liście do Hugona Kołłątaja – został powołany przez Komisję ponownie do wizytowania tym razem szkół południowo-wschodnich: od Nowego Miasta i Sandomierza po Krzemieniec i Ostrów. W tym roku Komisja wyznaczyła po 4000 zł gratyfikacji dla wizytatorów koronnych²⁸⁶.

Ks. Grzegorz Piramowicz (1735–1801), eksjezuita, sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. W 1782 r. wizytował – po drodze na Litwę – szkołę w Węgrowie wydziału mazowieckiego oraz szkołę pijarów koronnych w Drohiczyźnie. Z okolicznych trzech szkół parafialnych nie odwiedził szkoły w Siemiatyczach, natomiast zwięźle scharakteryzował jej program nauczania, zwracając uwagę na potrzebę wejrzenia w nauczanie w tej szkole łaciny. Wystawił dobrą ocenę szkółce w Ciechanowcu i nauczycielowi na podstawie opinii ks. Krzysztofa Kluka. W Mordach nie uzyskał informacji, kto utrzymywał tamtejszą szkołkę. Kolejne etapy trasy wizytatora obejmowały wydziały litewski i żmudzki w Wielkim Księstwie Litewskim²⁸⁷.

Ks. Szczepan Hołowczyc (1742–1823), eksjezuita, kształcił się w Warszawie, Słucku i Nieświeżu w zakresie filozofii i teologii. W latach 1768–1770 był profesorem w jezuickim Collegium Nobilium w Warszawie. Przed kasatą zakonu był prywatnym sekretarzem i współpracownikiem Michała Poniatowskiego. W jego zastępstwie wizytował szkoły, przekonywał szlachtę do prac Komisji, był członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych oraz wizytatorem szkół koronnych w latach 1776 i 1782. W 1788 r. Komisja doceniła jego zaangażowanie w sprawę edukacji i wypłaciła ze swej kasy 800 zł – „chcąc mu nadgrodzić ekspens poczty w interesach tejże edukacji”²⁸⁸. W protokole posiedzeń Komisji z 3 kwietnia 1794 r. był wymieniony na liście zaległych wypłat Komisji członkom Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych

²⁸⁵ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 48.

²⁸⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 155 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 103 i n.; *Listy z prowincji*, s. 7, 19–25; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 48 i n.

²⁸⁷ *Raporty wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, oprac.

K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1974, s. 31–96; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 35 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 106 i n.

²⁸⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 162.

w kwocie 2000 zł. W 1819 r. został arcybiskupem metropolitą warszawskim oraz prymasem Królestwa Polskiego²⁸⁹.

Ks. Adam Jakukiewicz

(1742 – po 1793), eksjezuista, kustosz warszawski. Kształcił się u jezuitów w Nieświeżu. Był nauczycielem w jezuickim Collegium Nobilium w Warszawie oraz w Szkole Rycerskiej Stanisława Augusta. W 1774 r. Komisja zaproponowała mu urząd prefekta w szkole powiatowej na Starym Mieście. 6 marca 1775 r. został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych „z rekomendacji księcia jmcu generała ziem podolskich [Czartoryskiego]”²⁹⁰. Popierał dążenia do wprowadzenia historii narodowej do programu szkolnego. Pierwsze wizytacje szkół z ramienia Czartoryskich

go odbył w 1774 r. w województwach ruskich. 2 marca 1781 r. Komisja powołała go na wizytatora szkół Wydziału Wielkopolskiego, a w 1782 r. wizytował szkoły w Wydziałach Wielkopolskim i Mazowieckim. „Bardzo sumienny, najściślej współpracował z Hołowczycem, z którym też ułożył rozdziały administracyjne i gospodarcze *Ustaw KEN*. Służył Komisji radą we wszystkich sprawach dotyczących szkół położonych na terenie województw wschodnich”²⁹¹. W 1783 r. został rektorem Wydziału Mazowieckiego. W marcu 1786 r. z Kasy Generalnej otrzymał kwotę 360 zł na zakup „zbioru kruszców krajowych i map rysowanych, wyrażających położenie sztyków i warstw kruszczowych, solnych i ziemnych”²⁹². W sierpniu 1787 r. Komisja potwierdziła go na urzędzie rektora Wydziału Mazowieckiego. W 1788 r. został wskazany w gronie osób ze „zgromadzeń akademickich”, które były „szczególniej zalecone do wymienienia w instrukcji teraźniejszym wizytatorom”²⁹³. 9 marca 1789 r. po analizie raportów wizytatorów Komisja zamieściła jego nazwisko w gronie nauczycieli wytypowanych do nagrody. Raz jeszcze pełnił funkcję wizytatora, co poświadcza raport z 27 marca 1794 r. „o szkołach parafialnych czyli pensjach w Warszawie będących, przez j. ks. Jakukiewicza podany”²⁹⁴.

XIII.2. Szczepan Hołowczyc, eksjezuista,
autor portretu Walenty Śliwicki.
Biblioteka Narodowa

²⁸⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, passim; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; *Listy z prowincji*, s. 19 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 269; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 81–82; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, passim; I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 39 i n.; A.P. Bieś, *Hołowczyc [Hołowczyc] Szczepan*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 240.

²⁹⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 48–49.

²⁹¹ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 268.

²⁹² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12.

²⁹³ Tamże, s. 135.

²⁹⁴ Tamże, s. 374.

Franciszek Bieńkowski (1730–po 1792), eksjezuita. W 1783 r. w drodze na wizytację szkół litewskich odwiedził podlegające Szkole Głównej Koronnej szkoły księży komunistów w Węgrowie (Wydział Mazowiecki) oraz pijarów koronnych w Drohiczynie (Wydział Małopolski). Obydwu trzyklasowym szkołom (klasy dwuletnie) wystawił pozytywną opinię. W szkole węgrowskiej uczyło się 120 chłopców. Stwierdził, że uczniowie są zdrowi, a stancje „wygodne i ochędźne”. W trzech klasach szkoły w Drohiczynie znalazł 160 chłopców, w szkole parafialnej zaś 103. „Biblioteka – odnotował – jako za księży jezuitów była szczupłą, tak i teraz żadnej nie masz”. Wizytator informował również o chorobie „zawleczonej przez Żyda”²⁹⁵, podkreślał staranie prefekta, by chłopcy mieli lekarstwa i opiekę cyrulika²⁹⁶.

Ks. Bonifacy Garycki (1742–1822), absolwent Akademii Krakowskiej, nauczyciel w Szkołach Nowodworskich. Profesor prawa natury, narodów i politycznego w latach 1778–1780 w Akademii. W 1780 r. był wiceprofesorem, od 1782 r. – profesorem prawa rzymskiego w Szkole Głównej Koronnej. Był także prefektem seminarium kandydatów stanu akademickiego oraz wizytatorem „najsumienniejszym i najlepiej przygotowanym do wypełnienia obowiązków”²⁹⁷. Wizytatorem był w 1783, 1784, 1786 i 1787 r. Trafnie oceniał zwierzchników wizytowanych szkół i nauczycieli. W 1787 r. po wizytacji szkół stwierdził zaniedbanie w szkołach łaciny, zwłaszcza w zakresie posługiwania się nią w mowie: „żaden uczeń nie jest w stanie rozmówić się po łacinie, stąd największe obywatelów narzekania i niesmak w teraźniejszej edukacji”²⁹⁸. Tego roku również trafił na konflikt pomiędzy prorektorem szkoły w Łucku a młodym nauczycielem, który wypowiadał się przeciw religii w obecności kolegów i uczniów. Rozwiązał sprawę, dymisjonując i nauczyciela, i kaznodzieję szkolnego, któremu zarzucił, że nie naprowadził młodego człowieka na „prostą drogę”. W latach 1790–1798 był prezesem Kolegium Moralnego Szkoły Głównej Koronnej²⁹⁹.

Ks. Józef Jan Kanty Nepomucen Bogucicki (1747–1798), pochodził ze spolszczonej rodziny żydowskiej, która przeszła na katolicyzm. Kształcił się w Szkołach Nowodworskich w Krakowie oraz w Seminarium Akademicko-Diecezjalnym. W Akade-

²⁹⁵ *Raporty wizytatorów generalnych*, s. 100.

²⁹⁶ Tamże, s. 97–100; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 271; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 130 i n.

²⁹⁷ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 100.

²⁹⁸ *Raporty Szkoły Głównej Koronnej o generalnych wizytach szkół Komisji Edukacji Narodowej 1787–1793*, wybrała

i wstępem poprzedziła K. Mrozowska, przypisy i indeksy oprac. A. Zielińska, Wrocław 1981, s. 47.

²⁹⁹ *Listy z prowincji*, s. 8 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 278–279; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 100 i n.; J. Ryś, *Garycki Bonifacy*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 203.

mii został doktorem filozofii i bakałarzem praw. W 1773 r. Akademia zezwoliła mu na studiowanie języka greckiego w Rzymie. 28 kwietnia 1775 r. uzyskał doktorat z teologii, po czym odbył długą podróż po Europie (Włochy, Niemcy, Francja, Anglia), wzbogacając znajomość języków obcych i wiedzę o literaturze europejskiej. Do Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych wprowadził go w grudniu 1777 r. Hugo Kołłątaj, który „wyznaczoną sobie w tymże Towarzystwie pensją cz. zł. 100 rocznie [...] odstąpił, sobie zaś zachował miejsce i uczestnictwo wszelkich robót w tym Towarzystwie, z zupełną Komisji aprobacją”³⁰⁰. Następnie powierzył mu rektorstwo szkoły wojewódzkiej w Krakowie, a w 1780 r. wprowadził go na Katedrę Historii Kościoła w Szkole Głównej. W latach 1780–1782 Bogucicki był sekretarzem Szkoły. Wykładał po łacinie – Kołłątaj pisał o nim, że był jednym „z najlepszych pisarzy w języku łacińskim, którymi wiek nasz mógł się szczycić”³⁰¹. Wizytatorem był dwukrotnie. W 1784 r. kontrolował szkoły w Wydziale Wielkopolskim, a w 1785 r. w części południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Swoje obowiązki wykonywał niezbyt starannie, z opóźnieniem, a raporty były dość lakoniczne.

W czasie powstania kościuszkowskiego był członkiem Komisji Policji województwa krakowskiego. W 1797 r. zrezygnował z katedry w Szkole Głównej; wkrótce potem zmarł na probostwie w Igołomii³⁰².

Ks. Franciszek Salezy Jezierski

(1740–1791), ze zgromadzenia księży misjonarzy, doktor filozofii, pisarz polityczny, publicysta. W latach 1781–1785 był rektorem Wydziału Małopolskiego. Obrany w 1785 r. przez Szkołę Główną wizytatorem generalnym szkół koronnych, naraził się szlachcie łęczyckiej, co spowodowało jej skargę do Szkoły Głównej Koronnej. W jego obronie stanął wówczas rektor ks. Hugo Kołłątaj. W roku akademickim 1785/1786 zastępował Jacka Przybylskiego, którego

XIII.3. Strona tytułowa podręcznika ks. Franciszka Salezego Jezierskiego *Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane...*, 1792. Biblioteka Jagiellońska

³⁰⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 95.

³⁰¹ Cyt. za: A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 154.

³⁰² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, passim; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 53–54 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 279–280; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 153–156; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 46 i n.

uczelnia wysłała na trzyletnie studia starożytnicze. W 1788 r. przeniósł się do Warszawy. W dobie Sejmu Czteroletniego współpracował z Kuźnicą Kołłątajowską. Był autorem *Uwag nad stanem nieszlacheckim w Polsce* (1790) oraz innych tekstów politycznych³⁰³.

Ks. Walerian Bogdanowicz (?–1819). Podobnie jak Bogucicki bez zapału odbywał wizytacje, ale wypełniał je należycie i sumiennie. Funkcję wizytatora pełnił w latach 1786 i 1787. W 1786 r. w ciągu trzech miesięcy odwiedził siedemnaście szkół, a w ocenach był dość surowy, ale sprawiedliwy. Jego relacje z wizytowania szkół i kontaktów z ich zwierzchnikami i nauczycielami były rzeczowe i zwięzłe – na przykład 9 czerwca 1786 r. pisał: „Przy zgromadzeniu wschowskim, zastawszy konwikt bez wiedzy P. Komisji podniesiony, nakazałam rektorowi tamecznemu, aby na rok przyszedł szkolny wyjednał pozwolenie na otwarcie konwiktu, inaczej za zniesiony deklarowałam”³⁰⁴. Listy pisane przez niego do rektora Szkoły Głównej, a przede wszystkim do sekretarza Szkoły, dawały dobrą charakterystykę zarówno rektorów i prorektorów, jak i nauczycieli wizytowanych przez niego szkół oraz sytuacji materialnej budynków szkolnych, w większości wymagających naprawy³⁰⁵.

Kontrolę szkół z trudem łączył z obowiązkami profesorskimi w Szkole Głównej, a także chęcią przygotowania publikacji *Zbiór prawa kanonicznego polskiego*³⁰⁶. Wyrażał wręcz niechęć do prac wizytatorskich i ubiegał się o uwolnienie. Wizytatorem był do 1787 r.³⁰⁷

Ks. Wincenty Treffler (przed 1750 [1755]–po 1804), prefekt szkoły lubelskiej, nauczyciel, kanonik katedralny chełmski, kustosz kolegiaty Wszystkich Świętych w Krakowie³⁰⁸. Trzyletnie studia odbył w Rzymie. Do roku szkolnego 1783/1784 był prefektem w szkole wydziałowej lubelskiej, a w latach 1784–1790 rektorem szkoły lubelskiej i Wydziału Małopolskiego. W 1790 r. wizytował szkoły w Wydziale Wołyńskim i Wydziale Ukraińskim. Komisja w uznaniu jego mądrości wizytatorskiej zaleciła go Szkole Głównej Koronnej, „aby w elekcji

³⁰³ *Listy z prowincji*, s. 8; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 285–287; K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich*, s. 335; też, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 99 i n.; Jezierski Franciszek Salezy, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 2004, s. 154; A. Meissner, *Jezierski Franciszek Salezy h. Nowina*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 269–270.

³⁰⁴ *List Ks. Waleriana Bogdanowicza do sekretarza Szkoły Głównej z 9 czerwca 1786*, z *Poznania*, [w:] *Listy z prowincji*, s. 36.

³⁰⁵ *Listy z prowincji*, s. 35 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, passim; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 280–281; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 48 i n.

³⁰⁶ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 48.

³⁰⁷ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 281.

³⁰⁸ B. Szady, *Pralatury i kanonie kolegiaty Wszystkich Świętych w Krakowie w II połowie XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2006, nr 86, s. 349.

na wizytatorów miała najpierwsze względy na j. ks. Trefflera³⁰⁹. W 1793 r. wizytował jeszcze szkoły pijarskie, warszawskie akademickie, pułtuskie, węgrowskie, pińczowskie, kieleckie i stężyckie³¹⁰. Treffler sumiennie sporządzał raporty, które były szczegółowe. Po złożeniu jednego z raportów Komisja 10 lutego 1794 r. „oddała [raport –JK] do rewizji j. w. Stroynowskiemu z prośbą przyniesienia opinii”³¹¹. W marcu tego roku Komisja obrała go ponownie wizytatorem szkół w Koronie³¹².

Ks. Józef Muszyński (1750–1793), absolwent Akademii Krakowskiej, magister sztuk wyzwolonych, od 1781 r. – doktor teologii. W latach 1769–1773 uczył w Kolegium Lubrańskiego w Poznaniu. Jego uczniem był wówczas Jan Śniadecki. Od 1774 r. uczył w Szkołach Nowodworskich. Współpracował z Kołłątajem i dzięki niemu w 1784 r. został profesorem wymowy łacińskiej w Szkole Głównej Koronnej. W latach 1783–1786 wykładał literaturę polską i łacińską jako zastępca profesora. Nie odznaczał się talentem profesorskim. Od 1790 r. kierował Katedrą Teologii Dogmatycznej. Wizytował szkoły koronne w 1788 i 1789 r. w Wydziale Wielkopolskim, ale nie do wszystkich dotarł³¹³.

Jan Kanty Krusiński (1760–1794), absolwent Akademii Krakowskiej, należał do nauczycieli świeckich, którzy edukację uniwersytecką odbyli na zreformowanym Wydziale Filozoficznym. Po studiach, od roku 1781/1782 najpierw uczył prawa i nauki moralnej w szkole wydziałowej poznańskiej, następnie w krakowskiej. Od roku 1783 w Szkole Głównej Koronnej zastępował profesora matematyki Feliksa Radwańskiego, korzystając z jego oraz Jana Śniadeckiego podręczników. W 1787 r. został wiceprofesorem, a w 1790 r. – profesorem matematyki elementarnej w Szkole Matematycznej. Prowadził także wykłady mechaniki i hydrauliki dla rzemieślników – Komisja dodała mu 2000 zł do pensji. Jego zaangażowanie w sprawy uczelni ilustruje także udział w pracach komisji badającej postępy w porządkowaniu ogrodu botanicznego. Cenili go Hugo Kołłątaj i Jan Śniadecki. Wizytatorem był w 1788, 1789, 1790, 1791 i 1792 r. Należał do surowych w ocenach, co było przyczyną licznych skarg kierowanych przez rektorów szkół do Komisji.

³⁰⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 318.

³¹⁰ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 287–288; M. Ausz, K. Puchowski, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Pijarskim*, Warszawa 2018, s. 128; A. Meissner, *Treffler Wincenty*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 657–658.

³¹¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 360.

³¹² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 290 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji*

Narodowej 1786–1794, s. 17 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 287–288; K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich*, s. 122 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 128–129; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 152 i n.; K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław 1980, s. 43, 188.

³¹³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 226 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; *Listy z prowincji*, s. 8 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 281; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, passim.

Zwracał uwagę na szczegóły funkcjonowania szkół, odnotowywał dobre strony pracy i niedociągnięcia. W czerwcu 1788 r. rozpoczął wizytę generalną – 13 października tego roku pisał do sekretarza Szkoły Głównej: „Posyłam [...] katalog uczniów po szkołach mojego wydziału destynowanych do wzięcia książek elementarnych gratis i razem upraszam W.W.M. Pana Dobr. abyś [...] raczył także przypomnieć uchwalenie drukowania kalendarzyka podług obietnicy, którą Szkoła Główna kazała wszystkim szkołom narodowym uczynić”³¹⁴. Zwracał też uwagę na pozyskanie zdolnych uczniów, którzy w przyszłości zostaną nauczycielami. 1 lipca 1791 r. zanotował: „W Szkołach Humańskich prezentowało się dwóch kandydatów do stanu akademickiego, którzy są zapisani w akcie wizyty”³¹⁵.

REKTORZY WYDZIAŁÓW PEŁNIĄCY FUNKCJE WIZYTATORSKIE

Ks. Jan Wrzeszcz, subdelegat wizytatora, sumiennie wywiązał się z zadania. 27 marca 1790 r. przesłał z Winnicy do sekretarza Szkoły Głównej raport z wizyty szkół Wydziału Ukraińskiego³¹⁶.

Ks. Łukasz Świebocki, delegowany przez wizytatora generalnego na wizytę szkół w Międzyrzeczu i Ostrogu, w Wydziale Wołyńskim³¹⁷.

Ks. Józef Przyłuski (1733–1810), eksjezuita, studiował filozofię w Ostrogu, uczył w wielu kolegiach jezuickich. W chwili kasaty zakonu był prefektem i profesorem teologii moralnej w Kaliszu. 3 lipca 1783 r. jeszcze w Kaliszu „odebrał patent z tabelą na rektoryją [!] wydziału poznańskiego”³¹⁸. W tym roku także został doktorem teologii. W latach 1789 i 1790 pełnił funkcję wizytatorską w Wydziale Wielkopolskim. Po rozbiorach krytycznie ocenił Komisję³¹⁹.

³¹⁴ Jan Krusiński do sekretarza Szkoły Głównej 13 października 1788, [w:] *Listy z prowincji*, s. 51.

³¹⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n., 30 i n.; *Listy z prowincji*, s. 49–51 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 277–278; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 38 i n.

³¹⁶ *Listy z prowincji*, s. 279, list 299; A. Massalski, E. Kula, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wołyńskim i Ukraińskim*, passim.

³¹⁷ *Raport delegowanych o urządzeniu przyszłej wizyty szkół tudzież ułożonych instrukcjach (23 III 1790)*, [w:] *Listy z prowincji*, s. 194.

³¹⁸ *List Ks. Bonifacego Gryckiego do H. Kollątaja, 3 lipca 1783 z Poznania*, [w:] *Listy z prowincji*, s. 25.

³¹⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 16 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 288; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 109 i n.

XIII.4. Jan Śniadecki, profesor matematyki i astronomii Szkoły Głównej Koronnej. Muzeum Narodowe w Krakowie

XIII.5. Strona tytułowa pracy Antoniego Popławskiego *Moralna nauka dla szkół narodowych*. Biblioteka Jagiellońska

Jan Śniadecki (1756–1830), wybitny uczony; gruntownie wykształcony w kraju (Kolegium Lubrańskiego w Poznaniu, od 1772 r. studia w Akademii Krakowskiej, w 1775 r. magisterium) i za granicą (m.in. Getynga, Paryż) matematyk, astronom, fizyk; profesor Szkoły Głównej Koronnej, założyciel i dyrektor obserwatorium astronomicznego, sekretarz Kolegium Fizycznego. W 1790 r. wizytował szkoły w Krakowie, Kielcach i Pińczowie. Po rozbiorach, w latach 1807–1815, był rektorem Uniwersytetu Wileńskiego³²⁰.

Antoni Popławski (1739–1799), pijar. Kształcił się w seminariach pijarskich w Rzeczypospolitej, a także w Paryżu i w Rzymie. Był profesorem retoryki i prawa w warszawskim Collegium Nobilium. Od 7 marca 1775 r. do 1780 r. był aktywnym członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. 25 marca 1777 r. uczestniczył w ocenie jednego rozdziału podręcznika fizyki Michała Jana Hubego z Torunia, absolwenta uniwersytetu w Getyndze. Sam Popławski pisał podręczniki do nauki moralnej, które prezentował na posiedzeniach Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Komisja powierzyła mu Katedrę Prawa Natury, Politycznego, Ekonomicznego i Narodów w Akademii Krakowskiej. W tymże roku został doktorem obojga praw. 17 czerwca 1780 r.

³²⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 8 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 5 i n.; *Listy z prowincji*, s. 8 i n.;

K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 109 i n.

„Komisja dała patent J. ks. Popławskiemu, jako rektorowi Seminarium Kandydatów Akademickich oraz profesorowi prawa w Szkole Królestwa w Krakowie”³²¹. 19 listopada 1780 r. pisał z Krakowa do Kołłątaja z prośbą, by uzyskał u księcia biskupa pozwolenie na zmianę ubioru – cywilnego zamiast sukni zakonnej. 11 października 1783 r. z okazji obchodów stulecia zwycięstwa pod Wiedniem czytał pochwałę Jana III Sobieskiego. Pozostał w Szkole Głównej do końca Rzeczypospolitej³²². W 1791 r. wizytował szkołę krakowską.

Marcin Fijałkowski (Fiałkowski) (ok. 1754–1820), absolwent Akademii Krakowskiej, nauczyciel świecki w szkole podwydziałowej krakowskiej, od 1789 r. zastępca profesora literatury w Szkole Głównej Koronnej, a od 1790 r. profesor – do 1802 r., kiedy to przeniesiono go na emeryturę. Wizytował szkoły w Koronie, w Wydziale Małopolskim, w roku 1793. Ożenił się przed 1793 r. W dobie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego przyłączył się do grona dawnych „ludzi Komisji” i ich starań o zachowanie polskiej szkoły³²³.

WIZYTATORZY GENERALNI SZKÓŁ W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

Ks. Grzegorz Piramowicz (1735–1801), eksjezuita, sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, współpracownik komisarza Ignacego Potockiego, prezesa Towarzystwa. Oprócz organizacji prac Towarzystwa na różnych polach szkolnictwa Komisji Edukacji Narodowej uczestniczył w redakcji *Ustaw*, zwłaszcza w zakresie artykułów odnoszących się do Akademii, ponadto „inne artykuły różnym Towarzystwa osobom do wypracowania rozdano, a Piramowicz na sesjach materie w jedno dzieło zebrał”³²⁴. Wizytował szkoły w Wielkim Księstwie Litewskim w 1782 r., w czasie kiedy do szkół docierał powoli projekt *Ustaw*. Odwiedzał także szkoły nielegalne, działające bez zgody Komisji, często z liczniejszymi grupami uczniów niż szkoły legalne. Podał projekt organizacji wydziałów szkolnych, a także zaproponował otwarcie szkoły sześcioklasowej w miejsce trzyklasowej, zaspokajając „obywatelów Księstwa Żmudzkiego żądania – pisał w raporcie – aby szkoły większe, jakich nie masz na Żmudzi, były w Krożach”³²⁵. Raport przedstawił obszerny, szczegółowo charakteryzujący stronę dydaktyczną szkół, jak i oceniający pracę

³²¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 135.

³²² Tamże, s. 13 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 7 i n.; *Listy z prowincji*, s. 9 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 7 i n.

³²³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n., 33 i n.; *Listy z prowincji*, s. 9 i n.;

H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 281–282; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 53 i n.

³²⁴ T. Mizia, *Wstęp*, w: G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela*, Warszawa 1988, s. 19.

³²⁵ *Raporty generalnych wizytatorów szkół*, s. 79.

nauczycieli oraz wyposażenie domu i ogrodu szkolnego. „Pomocy do dobrego stanu szkół kroskich – podsumowywał – *są*: *Primo*. Zdarność terażniejszych nauczycieli. *Secundo*. Znaczniejsza niż w innych szkołach liczba uczniów [...]. *Tertio*. Dobre w dzieciach dowcipy”³²⁶.

Ks. Franciszek Bieńkowski (1730–?), eksjezuita, proboszcz dywiński, wicerektor Kolegium Jezuickiego w Warszawie, autor *Myśli o rozmowach w posiedzeniu* i *Myśli o grzeczności* opublikowanych w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych” w 1771 r. Przed kasatą zakonu był profesorem prawa cywilnego w Kolegium Jezuickim w Warszawie, a następnie jego rektorem. W latach 1777, 1781/1782, 1783, 1785 i 1786 wizytował szkoły litewskie. W 1786 r. chwalił dominikanów za stosowanie przepisów *Ustaw*, za dobry poziom matematyki – widział w zgromadzeniu doskonałych kandydatów do szkół akademickich. We wszystkich szkołach zalecał nauczycielom, by więcej wysiłku wkładali w praktyczne nauczanie łaciny. W liście do Poczebota pisał, że nauczyciel wymowy sprawił, iż uczniowie „odwykli od krasomówstwa, mianowicie łacińskiego”³²⁷, a to szkodziło opinii szkoły wśród szlachty. W raporcie z wizytacji szkoły w Brześciu Litewskim w 1786 r. pisał, że rozwojowi szkoły przeszkadzała trudność w znalezieniu dla uczniów stancji, zajętych przez wojsko. Raport dopełnił informacją o szkole parafialnej, prowadzonej przez bazylianów na koszt miasta dla dzieci miejskich: „samiych uczą początków, a potem do klas posyłają”³²⁸. W Kosowie były szkoły dla dziewcząt – z mistrzynią i dla chłopców – z dyrektorem; ponadto w Kobryniu i Berezie. Poinformował o zamiarach księży kartuzów, by szkołę w Berezie rozwinąć „na klasy”³²⁹. Raporty Bieńkowskiego z reguły zawierały opisy sytuacji w poszczególnych szkołach, zwięzłe uwagi o sytuacji materialnej danej placówki, walorach nauczycieli, kontaktach szkół z rodzicami chłopców i osobistościami z okolicy³³⁰.

Ks. Dawid Pilchowski (1735–1803), eksjezuita. Przed kasatą zakonu był prefektem i nauczycielem w jezuickim Collegium Nobilium w Wilnie. Pod rządami Komisji Edukacji Narodowej w zreformowanej Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego był prezesem Kolegium Moralnego i profesorem literatury. Inaczej niż rektor Poczebota, opowiadał się za wykładami w języku ojczystym – polskim. Był także jedynym profesorem „o duszy naprawdę kapłańskiej”, a także patriotą, przekazującym studentom wiedzę o cnotach obywatelskich. Według

³²⁶ Tamże, s. 31; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 268–269; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, passim; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 35 i n.

³²⁷ *List Franciszka Bieńkowskiego do Marcina Poczebota z 5 czerwca 1786 r.*, VUB, rkps. F2 DC 103.

³²⁸ *Raporty generalnych wizytatorów*, s. 158.

³²⁹ Tamże.

³³⁰ Tamże, s. 6 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 10 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 248–249 i n.

XIII.6. Ogłoszenie o wyborach rektora Szkoły Głównej Litewskiej 27 czerwca 1799 r. z Dawidem Pilchowskim jako przewodniczącym elekcji. Rankraščių skyrius Vilniaus Universiteto Biblioteka

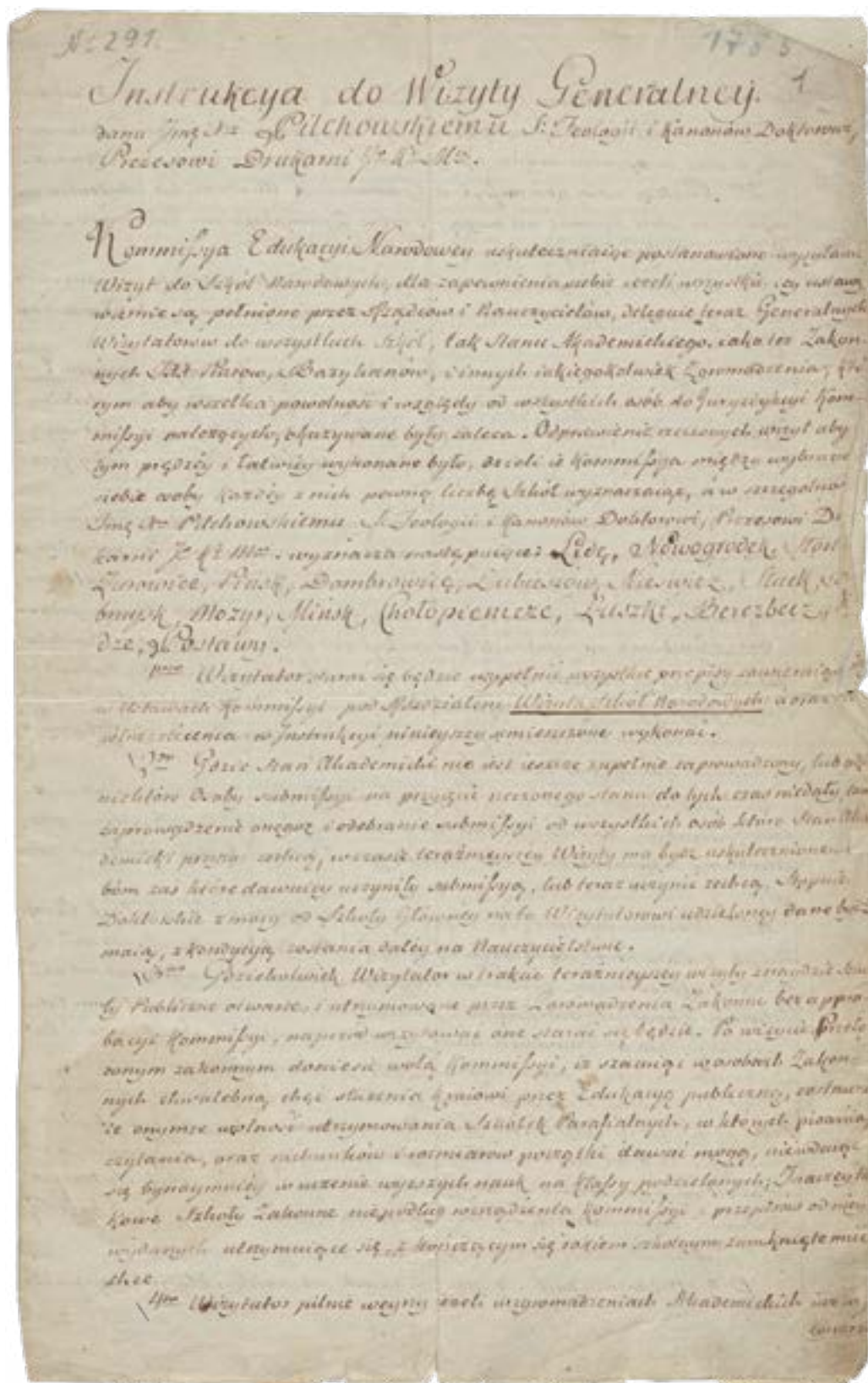
niego każdy nauczyciel powinien czytać ówczesne gazety i umieć ich treść przekazać uczniom. Znajdował się także w gronie obrońców chłopów. Wizytatorem był w 1783, 1786, 1787 r. Raporty z wizyt przygotowywał zwięzłe, informując głównie o poziomie stosowania przez personel szkolny rozporządzeń Komisji. W 1786 r. wizytował szkołę dysydencką w Słucku, w której uczyli się chłopcy wyznań katolickiego, dyzunickiego, luterńskiego, „a najwięcej kalwińskich”. Wyliczył przedmioty nauczania, określił jako dobry poziom edukacji chłopców i zakończył stwierdzeniem charakterystycznym dla jego talentu pedagogicznego: „Nauczyciele nie mieli śmiałości podania osnowy swych nauk i lekcji, a uczniowie, zatrwożeni na początku, słabo odpowiadali. Dana niektórym pochwała od wizytatora jednych orzeźwiła, i tych i innych do odpowiedzi ośmieliła”³³¹. Był jednym z tych wizytatorów, którzy obiektywnie oceniali ten typ szkoły. Zamieszczał także informacje o szkołach parafialnych, np. w Bobrujsku: „Szkoła parafialna przy plebanii wizytowana [...] uczniów 14. Egzaminowani z czytania, pisania, katechizmu i początków liczby. Postępek pokazał się przyzwoity wiekowi”³³².

W 1799 r., po rezygnacji Marcina Poczobuta z funkcji rektora Szkoły Głównej Wileńskiej przewodniczył wyborom nowego rektora.

³³¹ *Raporty generalnych wizytatorów* [Pilchowski, 1786], s. 190.

³³² Tamże [Pilchowski, 1786, szkoły bobrujskie], s. 191; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; *Raporty generalnych wizytatorów szkół*,

s. 119 i n., 175 i n., 254 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 272–274; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 36 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 158 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 15 i n.

XIII.7. Instrukcja
do przeprowadzania
wizytacji generalnej
przekazana
Dawidowi Pilchowskiemu,
wizytatorowi szkół
na Litwie w 1783 r.
Instrukcję podpisali
ks. Michał Poniatowski –
prezes KEN i Joachim
Gintowt-Dziewiałowski
– sekretarz KEN.
Vilniaus Universiteto
Biblioteka

Ks. Franciszek Ksawery Michał Bohusz (1746–1820), eksjezuita, w latach 1763–1766 studiował filozofię i teologię w Wilnie i w Grodnie; w latach 1777–1778 z podkanclerzym litewskim Antonim Tyzenhauzem odbył podróż po Europie. Rezultatem był *Dziennik z podróży*. W 1780 r. został prezydentem Trybunału Cywilnego, a w 1781 – prałatem kapituły wileńskiej. W 1784 r., dzięki poparciu biskupa Massalskiego, został wybrany przez litewską Szkołę Główną na wizytatora generalnego w miejsce chorego profesora Bernarda Sirucia. Poczobut spodziewał się, że Bohusz jako dostojnik Kościoła „upoważy urząd wizytatorski, a obywatelom wrazi szlachetną ideę hierarchii szkolnej”³³³. Raport wizytacyjny nie zachował się, ale pozostało kilka listów z podróży, świadczących o jego krytycyzmie, np. 25 lipca 1784 r. pisał: „sami ProRektorowie (!) jeszcze się z statutem nie poznali; mało go bardzo czytali, mniej jeszcze zrozumieli. [...] Rekomendowano mi za kandydatów po niektórych miejscach czystych durniów, i to z drugiej klasy. Dość naśmiałem się z profesorów dając im czytać Rozdz[iał] Stat[utu] o kandydatach”³³⁴. Z podróży wizytacyjnej pisał o słabym zainteresowaniu synów szlacheckich zawodem nauczyciela. Zachęcał do tego, „pokazując dla ubogiej a ćwiczącej się szlachty uczciwy sposób do życia i łaskę Komisji, nowy w kraju naszym stan formującej; słuchano [...] z ciekawością ludzi pierwszy raz słyszających i z ukontentowaniem. Zaleciłem przeto osobliwie w wydziałach (gdzie nb. prócz Wieliczki znalazłem rektorów podejrzliwych i w przesądzie, że te komisyjne Ustawy trwać długo nie będą), ażeby często o tym z młodzieżą gadano”³³⁵. W listach do Poczobuta polecał jednego z uczniów szkoły w Białej, Jacka Rosińskiego, jako bardzo zdolnego w zakresie matematyki, aby przyjęto go na studia w Szkole Głównej Księstwa. W latach 1794–1795 był więziony za udział w spisku generała Jakuba Jasińskiego przygotowującego powstanie. Po rozbiorach, od 1803 r. był wizytatorem szkół litewskich. Rok później został członkiem Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Opublikował przełożony na język polski *Kodeks Napoleona*, a także własne rozprawy naukowe³³⁶.

XIII.8. Franciszek Ksawery Bohusz, eksjezuita, doktor filozofii

³³³ Cyt. za: I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 122.

³³⁴ Cyt. za: tamże, s. 167.

³³⁵ Tamże.

³³⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; *Raporty generalnych wizytatorów*, s. 7; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 271; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 122, 186; też,

Nauczyciele szkół średnich, s. 167; Bohusz Franciszek Ksawery Michał, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, s. 724; L. Grzebień, *Bohusz Franciszek Ksawery Michał*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 107–108. Zob. też: F.K. Bohusz, *Dzienniki podróży*, wstęp i opracowanie F. Wolański, Kraków–Wrocław 2014; A. Prašmantaitė, *Szkoły średnie w 1803 roku na obszarach Wileńskiego Okręgu Szkolnego zlecone do inspekcji Franciszkowi Ksaweremu Michałowi Bohuszowi (1746–1820)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2021, nr 3–4, s. 8–29.

Ks. Władysław Tautkiewicz (1732–po 1790), ekszezu-
ita. Przed kasatą wykładał przez cztery lata filozofię oraz dwa lata teologię w Akademii Wileńskiej, w latach 1766–1768 był profesorem teologii w Grodnie, po czym wrócił do Akademii. W 1768 r. uzyskał doktorat z teologii. Znał język litewski. Po kasacie zakonu jezuitów do 1781 r. wykładał teologię. W zreformowanej Szkole Głównej był członkiem Kolegium Moralnego. W 1784 r., gdy odbyły się pierwsze w tej uczelni wybory wizytatorów generalnych – jednym z nich został ks. Tautkiewicz. Ponownie został wybrany w 1785 r. Raporty z jego podróży wizytacyjnych nie zachowały się, ale kilka jego listów do rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, ks. Marcina Poczubuta, obrazuje jego wizytatorskie obserwacje. W czerwcu 1784 r., na przykład, pisał do Poczubuta: „na dniu 18 currentis [t.j. bieżącego miesiąca] zjechawszy do Jurewicz z Prorektorem Mozyrskim, znalazłem (!) tam szkoły bez sensu, bez ładu, bo pod jednym brodatym profesorem wszystkie, nie wiedząc czego uczącym”³³⁷. W 1785 r. chorego Tautkiewicza zastąpił ks. Dawid Pilchowski³³⁸.

Ks. Wincenty Treffler (przed 1750 [1755]–po 1804), od 1784 r. rektor szkoły lubelskiej i Wydziału Małopolskiego w Koronie. Na posiedzeniu 23 grudnia 1785 r. Komisja powołała go na wizytatora nadzwyczajnego „Wydziału Brzeskiego szkół prowincji W. Ks. Litewskiego [...] a to końcem zapewnienia sobie, jeśli w tej mierze jej *Ustawy* [...] wiernie się tamże zachowują” oraz w siedmiu punktach instrukcji zawarła zadania wizytatora³³⁹. Na posiedzeniu 3 kwietnia 1786 r. Komisja wyznaczyła Trefflerowi „na ekspensa podróży” 1900 zł. Jego ekstraordynaryjna wizytacja szkoły wydziałowej w Brześciu Litewskim odbyła się przed 17 maja, a szkoły pijarskiej w Lubieszowie – w początkach czerwca 1786 r. Natomiast w maju 1786 r. Komisja powierzyła mu wizytację Wydziału Poleskiego, zalecając, by jako wizytator nadzwyczajny sprawdził, czy skargi nauczycieli na nieporządki są rzeczywiste, czy nauczyciele kierują się przepisami *Ustaw*, czy nie zajmowali się handlem lekarstwami lub tytoniem, czy nagradzani uczniowie rzeczywiście uczyli się dobrze. Treffler zwizytował szkoły w Brześciu, Pińsku i Lubieszowie – do szkoły w Dąbrowicy nie dotarł z powodu wylewów rzek i rozmytych dróg. Wyniki wizytacji były pozytywne – nie znalazł nic, co wymagałoby interwencji Komisji, a nawet pochwalił i nauczycieli, i uczniów w szkole brzeskiej. Wizytator generalny ekszezuista ks. Franciszek Bienkowski, po wizytacji Trefflera, pisał z Brześcia: „Zastano w księgach domowych zalecenie wielkie i dla osób zgromadzenia, i dla uczniów postępuku

³³⁷ Władysław Tautkiewicz *wizytator do Marcina Poczubuta*, 20 VI 1784 r., Dział Rękopisów BUWil., rkps F 2 DC 9 k. 1.

³³⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej 1774–1794*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. XI, 45 i n.;

H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 271; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 91 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 122; *Nauczyciele szkół średnich*, s. 132–133.

³³⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 460–461.

dane od wizytatora ekstraordynaryjnego. Zaleceń żadnych nie zostawił, jako nie mający mocy od Komisji większej nad raportowanie do niej³⁴⁰. Treffler wizytował także szkołę parafialną w Janowie, po czym zalecił prorektorowi szkoły podwydziałowej pińskiej, by często tę szkołę odwiedzał i dopilnował, żeby nauczyciele uczyli z nowego elementarza, zaprzestali nauczania łaciny, a także, by postępowali stosownie do *Ustaw*³⁴¹.

Ks. Jan Erdman (1729–prawdopodobnie 1791), eksjezuita, studiował przedmioty matematyczno-przyrodnicze w Akademii Wileńskiej, a teologię w Braniewie. Po kasacie uczył w szkole wileńskiej. Jako rektor szkoły wydziałowej, potem podwydziałowej w Wilnie utrudniał realizację przepisów Komisji, podtrzymując tradycyjną funkcję nauczyciela klasy zamiast nauczyciela danego przedmiotu. Stanisław Jundziłł, profesor Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, w pamiętniku pisał o nim, że „fanatyzmem jezuickim, dumą, grubiaństwem, nieznanomością nauk i ludzi, jawną ku nowym ustawom i księgom nienawiścią, słowem zupełną niezdatnością, zaznaczył swe urzędowanie”³⁴². Był natomiast bardzo starannym wizytatorem, co potwierdzają protokoły wizyt z lat 1787, 1788, 1789 i 1790. Przestrzegał danych mu instrukcji i zwracał uwagę na proces kształcenia i warunki, w jakich odbywa się nauczanie. W 1788 r. zapowiedział nadzór nad szkołą w Krożach nawet po zakończeniu wizyty, która trwała ponad tydzień. Rozwiązywał konflikty między nauczycielami i badał ich stosunek do uczniów. Nauczycielowi, który często wymierzał uczniom kary fizyczne, zapowiedział oddalenie od stanu nauczycielskiego, jeśli nie zmieni postępowania. Należał do tych wizytatorów, którzy zgodnie z literą *Ustaw Komisji* postulowali, że uczniów „uczyć trzeba na rozum a nie na pamięć”³⁴³.

Ks. Jakub Jaksa (Jaxa) (1743–po 1792), eksjezuita. Będąc w zakonie, studiował filozofię w Nieświeżu i teologię w Pińsku. Po kasacie zakonu uczył w Pińsku, a następnie był nauczycielem literatury łacińskiej i polskiej w szkole wileńskiej oraz bibliotekarzem

³⁴⁰ *Raporty generalnych wizytatorów szkół*, s. 157.

³⁴¹ Tamże, s. 157–159. I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 128–130, 237; A. Meissner, *Treffler Wincenty*, s. 657–658.

³⁴² *Pamiętniki ks. Stanisława Jundziłła profesora uniw. wileńskiego*, wydał A.M. Kurpiel, Kraków 1905, s. 13.

³⁴³ *Ustawy Kommissyi Edukacyi Narodowej* [rozdz. XVIII, pkt. 11], s. 134. Por. *Raporty generalnych wizytatorów* [Erdman, 1788, szkoły mereckie], s. 319–320.

Na temat Jana Erdmana zob. jeszcze: H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s.274; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 350, 370–371; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 46 i n.; też, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 70–71 i n.; J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, t. 11: *Szkoły w Wydziale Litewskim*, passim; B. Topij-Stempińska, *Erdman [Ertman, Ertmann] Jan*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 187–188.

w Wilnie. Wizytatorem był w latach 1788, 1789, 1790. Jako wizytator krytykował złe zachowania nauczycieli, np. w 1790 r. postulował przeniesienie do innej szkoły nauczyciela – pijaka. W roku następnym interweniował w sprawie zatrudnienia w szkole mińskiej Bonawentury Jaworskiego, któremu po studiach kandydackich w Szkole Głównej w Wilnie powierzono lekcje wymowy zamiast lekcji fizyki, do której wykazał uzdolnienie. Jego listy z podróży wizytatorskiej dość szczegółowo informowały Poczobuta o nauczycielach i zwierzchnikach szkół. W okresie Sejmu Wielkiego, w 1790 r. w obszernym liście do Poczobuta pisał o próbach przejścia przez szlachtę nadzoru nad szkołą pińską:

Przed moim wyjazdem z Pińska miałem honor być zaproszonym na obiad od [...] Prezydenta Komisji Cywilno-Wojskowej, na którym chociaż prywatnie, ale wyraźnie, obwieszczony zostałem od tejże Komisji, że na mocy zapadłego Prawa chce wniknąć w wewnętrzny stan nauk szkół pińskich i nowe jakieś poczynić rozrządzenia; oparłem się temu silnie, przekładając, że nie jest ani być może taka myśl prawa, choćby go przyszło tłumaczyć w sensie bądź gramatycznym [...], bądź cywilnym; na koniec oświadczyłem się, że szkoły narodowe publiczne, zawsze chcą mieć poświadczenie powszechności [...], do których przyjść wolno każdemu, ale w sposobie gościa [...]. Jakoż napisałem wraz do JW. Podkanclerzego: ale już to tydzień trzeci jak żadnej nie odbieram rezolucji. Tymczasem zaleciłem J. ks. ks. Profesorom, ażeby pod żadnym pretekstem do wizytowania szkół osoby Komisji [Cywilno-Wojskowej] nie dopuścili in praeiudicium [bez wyroku] powagi Prześw. K. E-nej i Szkoły Głównej³⁴⁴.

Ks. Michał Piotrowski (1740–po 1792), eksjezuita, nauczyciel poetyki i retoryki w Grodnie i Nowogródku, asystent w Akademii Wileńskiej. Po kasacie zakonu jezuitów kierował niewielką szkołą w miejscowości Widze. W czasie wizytacji w 1782 r. Piramowicz uznał, że szkoła nie miała szans rozwoju i należałoby ją zlikwidować. O prefekcie Piotrowskim pisał, że „jest na tym miejscu rok ósmy, od założenia tychże szkół; zdaje mi się człowiek czynny, starowny i wielce obrotny”³⁴⁵. W następnym roku Dawid Pilchowski, wizytator, informował o likwidacji szkoły, a rok później Piotrowski został prorektorem szkoły wileńskiej. W 1786 r. pochwalił go wizytator Pilchowski. W roku 1787 wizytator Jan Erdman zamiast pochwały wytknął prorektorowi wiele niewykonanych obowiązków, a w 1788 wizytator Jakub Jaksza sporządził podobnie krytyczną ocenę. Dopiero w 1789 r. wizytator Jan Erdman wydał pozytywną opinię o pracy szkoły wileńskiej i jej prorektora. W 1790 r. Piotrowski został emerytem, ale w latach 1791–1792

³⁴⁴ *List Jakuba Jaxy do Marcina Poczobuta, 20 XI 1790 z Pińska*, VUB, rkps. F 2 DC 119. Na temat Jakuba Jaksy zob. też *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 12 i n.; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 275–276; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji*

Edukacji Narodowej, s. 123 i n.; tamże, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 112 i n.

³⁴⁵ *Raporty generalnych wizytatorów* [Piramowicz, 1782, szkoły widskie], s. 68.

był wizytatorem generalnym. Jako wizytator niechętny był nauczycielom, którzy nie honorowali łaciny. 8 maja 1791 r. pisał do Poczobuta, że na popisie uczniowskim trzeba było „słuchać mowę gorszącą przeciwko łacinie, przeciwko Alwarowi, przeciwko dawniejszemu sposobowi nauczania”³⁴⁶, nauczyciel zaś – pisał w raporcie powizytacyjnym – więcej uwagi poświęcał językowi polskiemu niż obcemu. W czerwcu 1792 r. wizytował szkołę w Brześciu Litewskim z pochwałą ks. rektora Ignacego Buchowieckiego i nauczycieli³⁴⁷.

Ks. Antoni Obrąpalski (1739–po 1792), eksjezuita, kanonik inflancki, doktor teologii, prefekt szkoły w Brześciu Litewskim. Wizytator Bieńkowski pisał o nim w 1783 r.: „pilny i przywiązany do przepisów, mający polor w naukach, a wzięcie obywatelskie; człowiek niespracowany, kolegom miły, lecz miernego zdrowia”³⁴⁸; w 1786 – „pilny w swym urzędzie”³⁴⁹; w 1787 pozytywnie ocenił całe brzesko-litewskie zgromadzenie akademickie wizytator Dawid Pilchowski. Wspólnie wizytowali tamtejszą szkołę parafialną, prowadzoną przez księży bazylianów. Z końcem 1790 r. Obrąpalski został emerytem, a w 1791 i 1792 pełnił obowiązki wizytatora generalnego. W 1791 r. wizytował szkoły wydziałowe: w Grodnie, Brześciu i Krożach, podwydziałowe akademickie: w Wilnie, Wołkowysku, Białej, Białymstoku, Kretyndzie i Kownie; podwydziałowe zakonne: w Mereczu, Wierzbołowie i Żyrowicach; w 1792 – drugą część szkół w Wielkim Księstwie Litewskim: szkołę wydziałową w Nowogródku, podwydziałowe akademickie w: Postawach, Chołopieniczach, Mińsku, Słucku, Bobrujsku, Mozyrzu, Pińsku, Nieświeżu, Wiszniewie; podwydziałowe zakonne w Berezwechu i Uszaczu. Odnotowywał w sprawozdaniu również szkoły parafialne, np. w czasie pierwszej wizyty zwiedził „szkołę parafialną brzeską, kosztem miasta pod dozorem j.j. ks.ks. bazylianów pożytecznie utrzymywaną. Znajduje się w niej uczniów do 20, w której stosownie do *Ustaw* na szkołę parafialną przepisanych wszystko się wykonywa”³⁵⁰.

Ks. Tadeusz Lang, prowincjał pijarów litewskich. Wizytował szkoły prowadzone przez jego zakon, po tym jak w wyniku starań prowincji litewskiej pijarów, popartych przez pijara ks. Hieronima Stroynowskiego, profesora Szkoły Głównej Wielkiego

³⁴⁶ *List Romanowskiego do Marcina Poczobuta z 8 maja 1786 r.*, VUB, rkps. F 2 DC 103.

³⁴⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 265 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 46 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 123 i n.; też, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 122–123 i n.

³⁴⁸ *Raporty generalnych wizytatorów* [Bieńkowski, 1783], s. 102.

³⁴⁹ Tamże [Bieńkowski, 1786], s. 157.

³⁵⁰ Tamże [Obrąpalski, 1791], s. 528. Na temat Antoniego Obrąpalskiego zob. jeszcze: tamże [Obrąpalski, 1791, 1792], s. 522–549, 551–556; J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 285–286; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 123, 207; J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, t. 11: *Szkoły w Wydziale Litewskim*, passim; B. Topij-Stempińska, *Obrąpalski Antoni*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 454.

Księstwa Litewskiego, Komisja zgodziła się, by dozór wizytatorski znalazł się w rękach zakonników. Ks. Lang pełnił funkcję wizytatora w 1791 i 1792 r. Z obowiązków wywiązywał się sumiennie, należał do ludzi światłych, którzy już w pierwszych latach akceptowali prace Komisji. Kierował *collegium* pijarskim i konwiktem w Wilnie. Zaslugi Langa w kierowaniu szkołami i nauczycielami pijarskimi, w wysyłaniu młodych zakonników na studia uniwersyteckie, a także w stosowaniu nowych programów nauczania wskazał Piramowicz już w 1782 r. w swoim raporcie: „Po stronie młodych pijarów, którzy w Szkole Głównej szukali elementów wiedzy o zjawiskach przyrodniczych, stanęli sekretarz prowincji ks. Tupalski i rektor konwikt wileńskiego pijarów ks. T. Lang”³⁵¹. W latach następnych sytuacja w szkołach pijarów litewskich pogorszyła się wraz z koniecznością stosowania przepisów Komisji. Dopiero w 1789 r. w komentarzu do sprawozdań z wizyt generalnych Komisja stwierdziła, „iż szkoły ks. ks. pijarów większą w tym roku niż w przeszłych latach odbierają zaletę”³⁵².

Grono wizytatorów tworzyli w większości eksjezuici, ale także pijarzy i osoby świeckie. Ważną ich cechą był profesjonalizm. Warto bowiem podkreślić, że były to osoby związane ze szkołą (nauczyciele, profesorowie Szkół Głównych), zorientowane w pracy organizacyjnej i dydaktycznej. Ich praca polegała na kontroli działalności szkół Komisji Edukacji Narodowej oraz wskazywaniu rektorom i prorektorom konieczności wprowadzenia zmian, zgodnych z celami Komisji, a także z literą *Ustaw*.

³⁵¹ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 96.

³⁵² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 192. Na temat Tadeusza Langa zob. też: *Raporty generalnych wizytatorów*, s. 58 i n.; A. Jobert,

Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794), s. 106; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 96, 140; M. Ausz, *Lang Tadeusz*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 359.

Każdzenie jedne z Stanu Akademickiego i Emerytury. Pierwszym obiektem takowego Zgromadzenia będzie Elekcya Urzędników: to jest: Rektora i Prorektorów Wydziału, ważną jest rzeczą, aby Osoby Stanu Akademickiego na obrady Zgromadzone używając pierwszy raz prawa Elekcji, stały się godnemi tego zaufania, które Przewietna Kommissya i Szkoła Główna w ich sprawiedliwości, roztropności i gotowości o Dobro Stanu pokłada, stały się zaś godnemi przez wybieranie na Przełożenstwo Mężów, znajomością rzeczy, rzetelną zasługą, sprawiedliwością, łagodnością, zgoda potrzebnymi dla Rządzącego przymiotami zaleconych. Drugim obiektem takowych Wydziałowych Obrad będzie Rząd, karnosc tak Szkolna jak domowa, wykonanie Ustaw i obowiązków Stanu Akademickiego, tudzież każdego z osobna Urzędu, i że w tej mierze tak nypożyteczniejsze mogły wypasdz zaradzenia, zaleca Szkoła Główna, aby Zgromadzenia Akademickie za odebraniem teraźniejszego obwieszczenia złożyły obrady domowe do przygotowania myśli i projektów pod rozstrząsanie i decyzją obrady Wydziałowej poddać się mających i cokolwiek na takowych domowych obradach w sposobie przygotowania ułożą, to nie tylko Zgromadzeniom innym swego Wydziału, ale też i Wydziałom innym komunikować będą. Po skończonych obradach Wydziałowych Rapport tego wszystkiego, co iednomyślnością lub większością głosów uchwalone zostanie, przez wypisy z Aktów obrad ręką Prezydującego i Osób zasiadających podpisane, ma być natychmiast do Szkoły Głównej na ręce jej Sekretarza odesłany. Dan w Krakowie Dnia 5. 6. 1790. Roku.

X. Józef Szabel. S. T. D. Szkoły Głównej Koronnej Rektor.

msp

*Józef Januszewski
Sekretarz S. T. D.
msp*

Pieczęć Szkoły
Głównej Koronnej. AGAD

ROZDZIAŁ XIV

Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna

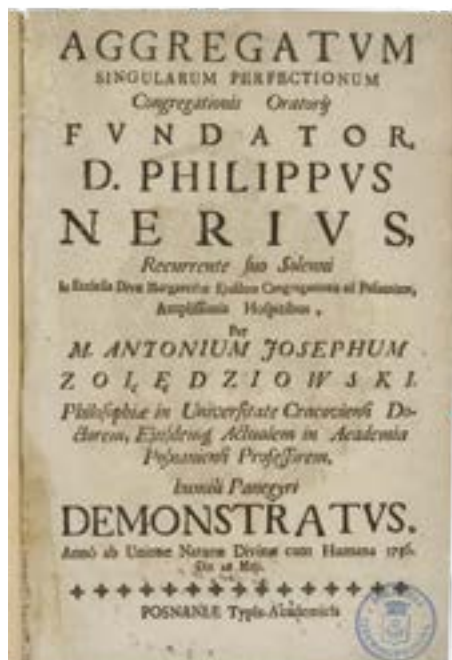
Uczelnia krakowska korzeniami sięgała czasów króla Kazimierza Wielkiego, który 12 maja 1364 r. wydał dyplom fundacyjny. Dokument ten obwieszczał, że na wzór uniwersytetów bolońskiego i padewskiego ma być uczelnią państwową, wychowującą „mężów, dojrzałością rady znakomitych”. Zgodnie z tradycją Akademia aż do reformy przeprowadzonej przez młodego ks. Hugona Kołłątaja związana była z duchowieństwem świeckim. Po reformie uczelni krakowską w 1781 r. nazwano Szkołą Główną Koronną. Podstawą tej nowej organizacji były *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, najpierw w postaci projektu, a od 1783 r. – obowiązującego już prawa. Do zadań uczelni należały badania naukowe, praca ze studentami, w tym kształcenie kandydatów do stanu nauczycielskiego, nadzór nad szkołami średnimi wydziałowymi i podwydziałowymi, dostarczanie podręczników.

REKTORZY AKADEMII KRAKOWSKIEJ – SZKOŁY GŁÓWNEJ KORONNEJ

Ks. Antoni Żołędziowski (1711–1783), doktor filozofii, profesor teologii, kanonik katedralny krakowski. Kształcił się w Kolegium Nowodworskim i w Akademii Krakowskiej, wykładał filozofię w Kolegium Lubrańskiego w Poznaniu. Następnie przez 16 lat przebywał w Rzymie. Jan Śniadecki wspominał: „powrócił do Krakowa w R-u 1768 i zaczął być w istotniejszych rzeczach Akademii pomocnym”³⁵³. W latach 1768–1770 i 1777–1782 był rektorem Akademii. W 1777 r. dał Janowi Śniadeckiemu 100 czerwonych złotych na podróż naukową, a w 1779 – przesłał mu 50 zł. Za jego urzędowania, od 1780 do 17 lipca 1782 r., nastąpiła reforma uniwersytetu – Akademia Krakowska przekształcona została w Szkołę Główną Koronną. Przed

³⁵³ *Krótki zbiór życia i zasług j.ks. Antoniego Żołędziowskiego czytany przed Stanem Akademickim po odprawionych publicznych egzaminach dnia 8go czerwca 1784 przez Jana Śniadeckiego Szkoły Głównej sekretarza*, VUB, rkps. F19-12, k. 189. Zob. też druk: J. Śniadecki, *Krótki*

zbiór życia i rzeczy j.ks. Antoniego Żołędziowskiego, [w:] tegoż, *Pisma pedagogiczne*, wstępem i komentarzem opatrzył J. Hulewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 209.

XIV.1. Strona tytułowa rozprawy
ks. Antoniego Żołędziowskiego
Aggregatum Singularum Perfectionum...
Biblioteka Narodowa

XIV.2. Hugo Kołłątaj, ksiądz, prawnik,
wizytator Akademii Krakowskiej,
rektor Szkoły Głównej Koronnej w latach 1783–1786.
Muzeum Narodowe w Krakowie

śmiercią zapisał Szkole Głównej 40 000 zł. Jan Śniadecki cenił jego stosunek do studentów – podkreślał, że „przez zalecanie im nauk matematycznych, utrzymywanie swą przychylnością i łaskami tych, którzy w naukach z większą pracowali usilnością, przez podawanie im książek reflektujących umysł – albo nad nikczemnością filozofii szkolnej, albo nad wadami wymowy”³⁵⁴.

Ks. Hugo Kołłątaj (1757–1812), gruntownie wykształcony w Akademii Krakowskiej, a także w Wiedniu i Rzymie, doktor filozofii, prawa i teologii. W latach 1776–1786 był członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Od 1 kwietnia 1777 do 1783 r. był wizytatorem i reformatorem Akademii Krakowskiej i Szkół Nowodworskich. 26 stycznia 1778 r. na posiedzeniu Komisji Edukacji Narodowej rozpoczął czytanie raportu ze swej działalności w Krakowie, kontynuował je 6 marca tego roku: „Komisja, tak chwalebna pracą chcąc zaszczycić przyzwoitym zawdzięceniem, postanowiła rekomendować go [Kołłątaja] J.K. Mości podczas publicznego

³⁵⁴ Tamże, s. 189. Więcej na temat Antoniego Żołędziowskiego zob.: *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, passim; *Listy z prowincji*, s. 19–20 – list 1, 2;

s. 133 – list 116; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 76 i n.; K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, s. 34 i n.

popisu Towarzystwa Elementarnego, do którego tenże j. ks. kanonik należąc, publicznie zasług swoich od Komisji odbierze zaświadczenie”³⁵⁵. 14 kwietnia 1780 r. przedstawił Komisji sprawozdanie z postępów reformy Akademii, a także zorganizowane przy Akademii seminarium dla profesorów. 12 i 27 maja 1782 r. Komisja poinformowała o kontynuacji przez Kołłątaja „wizyty i reformy Szkoły Głównej Królestwa”. W lipcu 1782 r. Szkoła Główna Królewska (jak zapisano w protokole posiedzeń Komisji) wybrała go na rektora. 28 marca 1785 r. składał na posiedzeniu raport podsumowujący jego pracę od 1 października 1780 do 31 lipca 1784, doktor Jaśkiewicz zaś z polecenia Szkoły zdawał sprawę o stanie szpitala przy kościele św. Barbary. Urząd rektora sprawował Kołłątaj do 1 października 1786 r. 28 marca 1789 r. KEN „w. instygatorowi swojemu zaleca, aby przed aktami grodzkimi warszawskimi wielbnego ks. Hugona Kołłątaja, referendarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, z wypłaconej na potrzeby gabinetu historii naturalnej dla Szkoły Głównej Koronnej sumy złp. 10 000 imieniem funduszu edukacyjnego zakwitował”³⁵⁶. Po rozbiorach wspierał Tadeusza Czackiego przy organizacji polskich szkół na Podolu i Ukrainie³⁵⁷.

Feliks Oraczewski (1739–1799), poseł na sejm, działacz polityczny, ukończył Kolegium Nowodworskiego w Krakowie i Szkołę Rycerską Stanisława Leszczyńskiego w Lunéville. 4 września 1779 r. został członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. W latach 1781 i 1784 z ramienia Komisji wizytował Szkołę Główną Koronną. 3 września 1784 r. Komisja zleciła jemu i Hołowczycowi załatwić „sprawy między Szkołą Główną Koronną i j. ks. Marxenem [...] przesłłym jej prokuratorem, o administracją kasy i kalkulacją czteroletnich rachunków [...], dokładną w zakończeniu tego interesu [...] podziękowanie za podjęte w tej mierze prace delegowanym oświadczyć postanowiła”³⁵⁸. Po zakończeniu kadencji ks. Hugona Kołłątaja był rektorem Szkoły w latach 1786–1790. W tym czasie był także członkiem Komisji. Zakończył urzędowanie m.in. na skutek skarg profesorów Szkoły. Został potem posłem królewskim „u Dworu

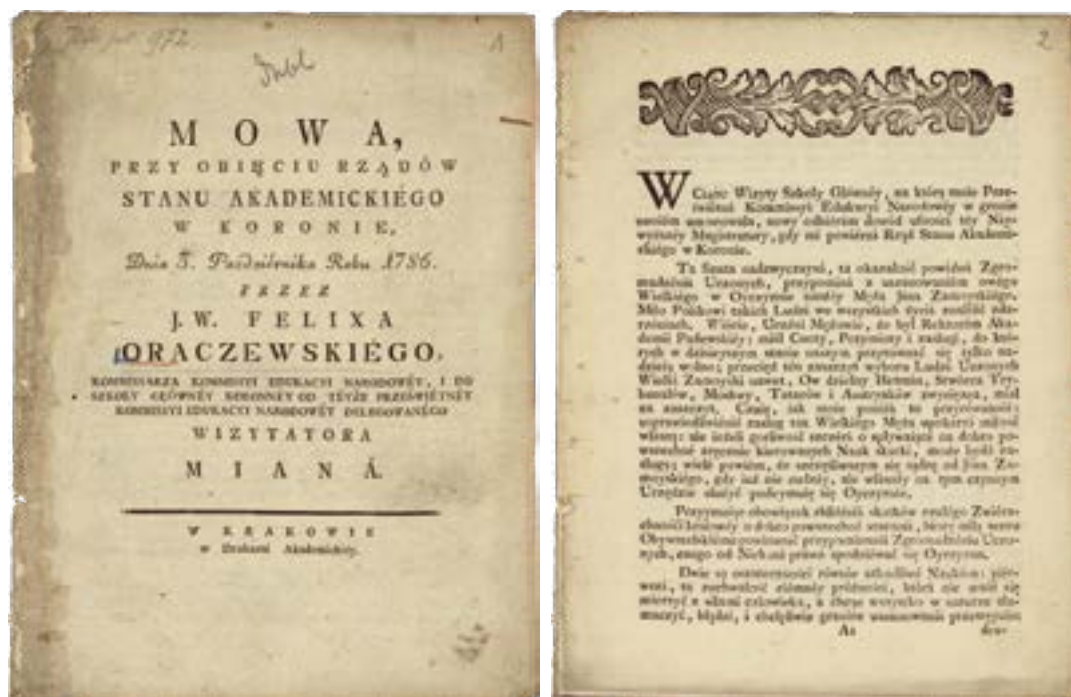
³⁵⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 100.

³⁵⁶ Tamże, s. 195.

³⁵⁷ Tamże, s. 69 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 4 i n.; *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*,

nr 28 i n.; *Listy z prowincji*, s. 5 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 11 i n.; K. Buczek, *Hugo Kołłątaj i edukacja*, Warszawa 2007, s. 164–166; też, *Zbiory dydaktyczne Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu (1805–1833)*, Warszawa 2016, s. 49–62.

³⁵⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 337–338.

XIV.3. Feliks (Szczyński) Oraczewski, rektor Szkoły Głównej Koronnej 1786–1790, *Mowa przy objęciu rządów Stanu Akademickiego w Koronie dnia 3 października 1786.* Biblioteka Narodowa

Francuskiego”. Komisja zwracała się do niego, gdy trzeba było załatwić kłopoty finansowe jednego z przyszłych chirurgów³⁵⁹.

Ks. Józef Tomasz Szabel (1735–1805), profesor teologii dogmatycznej, przyjaciel Hugona Kołłątaja. W 1765 r. został członkiem Kolegium Mniejszego, a w 1774 – Kolegium Większego. W latach 1778–1782 był prefektem Szkół Nowodworskich. W 1780 r. objął Katedrę Teologii Dogmatycznej, do 1785 r. był prezesem Kolegium Moralnego. 29 marca 1785 r. Komisja postanowiła, że Szabel, jak i inni dawni profesorowie, którzy „wiele lat in corpore Universitatis przed reformą przepędzili [...] szczególniejsze chcąc [im – JK] okazać względy, przeciąg lat szesnastu w Ustawach do emerytury przepisanych dla nich tylko do lat ośmiu zawiera”³⁶⁰.

³⁵⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 7 i n.; *Listy z prowincji*, s. 12 i n.; M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna na terenie Korony w latach 1786–1795*, Wrocław 1959; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 9 i n.; K. Mrozowska,

Funkcjonowanie systemu szkolnego, s. 33 i n.; J. Ryś, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna*, Warszawa 2018, s. 103–104

³⁶⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 411.

21 września 1789 r. Komisja powierzyła Szablowi kierowanie Szkołą Główną Koronną w celu uspokojenia wewnętrznych sporów. On sam nie miał żadnych konfliktów z Oraczewskim ani z innymi profesorami. Decyzję Komisji potwierdził wybór Szabla na rektora Szkoły Głównej Koronnej 7 czerwca 1790 r. W sprawowaniu funkcji rektorskiej miał duże wsparcie ze strony Jana Śniadeckiego. Cieszył się ogólnym szacunkiem³⁶¹.

KOLEGIUM MORALNE

Prezesi

Ks. Józef Alojzy Putanowicz (1737–1788), kanonik płocki, doktor teologii, profesor filozofii eklektycznej, prefekt biblioteki, prezes Kolegium Moralnego i Teologicznego w latach 1782–1785. Na posiedzeniu Komisji Edukacji Narodowej, 2 lutego 1774 r., wraz profesorem Andrzejem Lipiewiczem „przedstawili drukowane «Memoriały i noty Akademii Krakowskiej» 1774, w których opierając się na przywilejach królewskich ofiarowali swoje usługi w pracy kształcenia nauczycieli [...]”³⁶². W 1774 r. opublikował *Stan zewnętrzny i wewnętrzny Akademii Krakowskiej*. Przed reformą Akademii wykładał nowszą filozofię. W 1782 r. był prefektem biblioteki Szkoły Głównej Koronnej oraz prezesem Collegium Theologicum. 10 października 1783 r. Komisja przedłużyła jego pracę o rok, tym razem jako prezesa Kolegium Moralnego „z przyczyny, że urzędy prezesów są czteroletnie, a j. ks. Putanowicz już lat trzy swojego urzędowania zakończył”³⁶³. 20 stycznia 1785 r. był jednym z profesorów Szkoły, którzy podpisali tekst umowy z kardynałem Tommaso Anticim w sprawie opactwa miechowskiego. W sprawozdaniu Szkoły Koronnej za okres 1780–1784 wymieniony został wśród osób zasłużonych, ale wciąż pracujących, jako bibliotekarz, w marcu 1785 r. ustąpił miejsca Jackowi Idziemu Przybyłskiemu (1756–1819). Putanowicz „iść ma do liczby emerytów, a na jego miejsce obejmuje urząd bibliotekarza j. p. Przybyłski, jeżeli na to otrzyma od Komisji patent”³⁶⁴. 12 kwietnia tego roku został wymieniony jako emeryt i prezes Kolegium Moralnego. 23 grudnia „Komisja zważając trzydziestoletnie zasługi [...]”

³⁶¹ Tamże, s. 212 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 7 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 48 i n.; J. Ryś, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna*, s. 104.

³⁶² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 17.

³⁶³ Tamże, s. 266.

³⁶⁴ Tamże, s. 390.

j. ks. Putanowicza [...], jego prace profesorskie i gorliwość o dobro tejże Akademii [...] tudzież jego powołność Ustawom i rozrządzeniom Komisji Edukacji Narodowej [postanawia] uznać go za emeryta Szkoły Głównej Koronnej”³⁶⁵.

Ks. Józef Tomasz Szabel (1735–1805), profesor teologii dogmatycznej. 31 maja 1785 r. Komisja Edukacji Narodowej powołała go na wakujący urząd prezesa Kolegium Moralnego Szkoły Głównej Koronnej na lat cztery – był nim do 1790 r. Na skutek konfliktów rektora Oraczewskiego z profesorami Komisja przekazała mu 21 września 1789 r. „rząd wewnętrzny Szkoły Głównej”, a w 1790 r. wybrała go na urząd rektora, który pełnił do 1795 r.

Ks. Bonifacy Garycki (1742–1822), magister sztuk wyzwolonych w Akademii Krakowskiej w 1764 r.; od 1768 do 1774 r. był nauczycielem w Szkołach Nowodworskich. W 1776 r. był inkorporowany do Kolegium Mniejszego. W 1780 r. został wiceprofesorem, w 1782 – profesorem prawa natury. Po reformie w Kolegium Moralnym Szkoły Głównej Koronnej został profesorem prawa rzymskiego. Był wnikliwym wizytatorem generalnym szkół w Koronie w latach 1783, 1784, 1786, 1787, a także opiekunem kandydatów na nauczycieli. W latach 1790–1798 był prezesem Kolegium Moralnego Szkoły Głównej Koronnej.

Po upadku Rzeczypospolitej, w latach 1809–1814, po krótkiej przerwie emerytalnej, został dziekanem Wydziału Prawa Uniwersytetu Krakowskiego. Był także członkiem Towarzystwa Naukowego w Krakowie³⁶⁶.

SZKOŁA TEOLOGICZNA

Katedra Teologii Dogmatycznej – ks. Józef Tomasz Szabel (zob. Prezesa Kolegium Moralnego)

Katedra Pisma Świętego – ks. Krzysztof Idatte (1744–1792), pochodził z Nancy (Lotaryngia, Francja), „wznowił w Krakowie studia hellenistyczne [...]

³⁶⁵ Tamże, s. 458. Więcej na temat Józefa Alojzego Putanowicza zob.: *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 6 i n.; I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 32 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 73; J. Ryś, *Putanowicz Józef Alojzy*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 532–533.

³⁶⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 201 i n.; *Listy z prowincji*, s. 8 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 77 i n.; J. Ryś, *Garycki Bonifacy*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 203; tenże, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna*, passim.

wykwintny uczony, o miłym i łagodnym usposobieniu, zdobył sobie powszechny szacunek”³⁶⁷. Przybył do Polski jako wychowawca, zatrudniony przez rodzinę Poniatowskich. Zyskał i wsparcie prezesa Komisji, i zaufanie Kołłątaja. Wykładał Pismo św., a także grekę, nawet po przejściu na emeryturę. W roku 1783 otrzymał Katedrę Języka Greckiego. W latach 1787–1790 uczył kandydatów do stanu nauczycielskiego religii, na prośbę Oraczewskiego, który przewodniczył Departamentowi Regencji Kandydatów. Należał do Kolegium Teologicznego, gdzie był profesorem biblistyki. Popierał go Michał Poniatowski³⁶⁸. (Zob. też Szkoła Literatury).

Katedra Historii Kościoła – ks. Józef Kanty Nepomucen

Bogucicki [Bogucki] (1747–1798), studia odbył w Rzymie. Pochodził z rodziny żydowskiej, która przyjęła katolicyzm. Ta sytuacja utrudniała mu karierę profesorską, owocując zgorszeniem przedstawicieli Kościoła, gdy Bogucicki krytycznie odniósł się do obyczajów w nim panujących. W 1775 r. został w Akademii Krakowskiej profesorem historii Kościoła, w 1778 – członkiem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, w 1780 – stanął na czele Katedry Historii Kościoła. Do 1782 r. był także sekretarzem Szkoły Głównej, w latach 1784 i 1785 – wizytatorem generalnym szkół w Koronie³⁶⁹.

SZKOŁA PRAWNA

Katedra Prawa Rzymskiego i Historii Praw Dawnych –

ks. Bonifacy Garycki (zob. Prezesa Kolegium Moralnego)

Katedra Kanonów (Procesu i całej praktyki prawa duchownego)

Ks. Stanisław Minocki (1734–1805), komisarz generalny kanoników regularnych św. Ducha de Saxia. W Szkole Głównej Koronnej od 1780 r. wykładał prawo kanoniczne; napisał podręcznik, który jednak nie został opublikowany. W 1785/1786 r. miał „kanonią krakowską” i „plebanią w Luborzycy” – nie otrzymał pensji ani z budżetu Komisji, ani Akademii, podobnie w roku 1786/1787. W Szkole Prawa był profesorem „Procesu i całej praktyki prawa duchownego”. 16 sierpnia 1790 r. Komisja zdecydowała, iż Minocki otrzyma emeryturę

³⁶⁷ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 84.

³⁶⁸ Tamże, s. 84 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 54 i n.; J. Ryś, *Idatte Krzysztof*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 247–248.

³⁶⁹ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 76 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 46 i n.

przy kanonii krakowskiej, od 1 października 1791 r. zaś jego miejsce zajmie ks. Sebastian Czochron. W roku akademickim 1791/1792 był już wymieniony w gronie emerytów. W 1793 r. został podkanclerzym Szkoły Głównej. Jego wykłady nie cieszyły się zainteresowaniem. Po rozbiorach, w latach 1797–1805, był rektorem Uniwersytetu³⁷⁰.

Ks. Jan Kanty Toryani (1733–1783), wiceprofesor, absolwent Akademii Krakowskiej, nauczyciel w szkołach – koloniach akademickich w Poznaniu i Tarnowie. Ukończył studia w Rzymie ze stopniem doktora teologii. Od roku 1780 – jako profesor Szkoły Głównej Koronnej i członek Collegium Theologicum – wykładał prawo kanoniczne. Opublikował kilka rozpraw. W latach 1775–1781 kierował drukarnią akademicką.

Hugo Kołłątaj „cenił zasługi starego profesora”. Ks. Franciszek Kolendowicz pisał do Kołłątaja 9 kwietnia 1783 r.: „J.ks. Toryani wczoraj z rana zarażony paraliżem dziś z rana po godzinie 6 z tym światem się pożegnał”³⁷¹. W sprawozdaniu Szkoły Głównej dla Komisji w 1785 r. pisano o nim: „w dawnej Akademii wysoko zasłużony”³⁷².

Ks. Walerian Bogdanowicz (?–1819), studia odbył w Wiedniu. W 1783 r. został wiceprofesorem prawa, następnie profesorem w Szkoły Głównej Koronnej. Jako wiceprofesor objął Katedrę Prawa Kanonicznego po zmarłym Toryaninie „i trzecią część prawa kanonicznego de actione za zmarłego w roku 1784 dokończył, w którym roku prawo kanoniczne sposobem od siebie ułożonym rozpoczął”³⁷³, czyli wykład „Prawa duchownego, powszechnego i krajowego”. Hugo Kołłątaj cenił jego pracę i w sprawozdaniu Szkoły Głównej Koronnej podkreślił pracowitość Bogdanowicza; oprócz programu „swej nauki [...] nadto kilka rozdziałów zrobionego przez siebie dzieła podał, żeby przy raporcie P. Komisji okazane być mogło. [...] Od czasu, w którym do Szkoły Głównej zebrał całe corpus prawa duchownego polskiego z konstytucji i dyplomatów krajowych, z synodów prowincji gnieźnieńskiej, z bulli papieskich dla Królestwa Polskiego wydanych i innych pism, mających powagę prawa w kraju naszym”³⁷⁴. Uczestniczył także

³⁷⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 226 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 6 i n.; *Listy z prowincji*, s. 220–222, nr 220; A. Żeleńska-Chełkowska, Minocki Stanisław, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, s. 310–311; J. Ryś, Minocki Stanisław, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 419; tenże, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna*, passim.

³⁷¹ *List ks. Franciszka Kolendowicza do H. Kołłątaja*, 9 kwietnia 1783 z Krakowa, [w:] *Listy z prowincji*, s. 21.

³⁷² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 371. Więcej na temat Jana Kantego Toryaninie zob.: A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 84; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 48; J. Ryś, *Toryani Jan Kanty*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 656–657.

³⁷³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 389.

³⁷⁴ Tamże. Więcej na temat Waleriana Bogdanowicza zob.: tamże, s. 226 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 7 i n.; *Listy z prowincji*, s. 35 i n.

w pracach nad „Kodeksem Stanisława Augusta”. W latach 1786–1787 był wizytatorem generalnym szkół Komisji w Koronie. W tabeli wydatków Szkoły na rok 1785/1786 zanotowano kwotę 2000 zł na „ekspensa podróżne dla przejrzenia archiwów”. Jako badacz rękopisów i źródeł drukowanych opracował *Corpus Juris ecclesiastici polonici (O kościelnym prawie krajowym)*. Po rozbiorach był jednym z pierwszych członków Krakowskiego Towarzystwa Naukowego³⁷⁵.

SZKOŁA LITERURY

Ks. Krzysztof Idatte (1744–1792), kanonik płocki, od 1785 r. kanonik krakowski; doktor teologii, profesor biblistyki i języka greckiego w Akademii Krakowskiej. Od 1780 do 1783 r. wykładał Pismo św. w języku łacińskim: „lekcja ta [...] mogła się była nazwać wzorem dobrego gustu w literaturze łacińskiej, której kursu [...] nie dokończył”³⁷⁶. Od 1783 r. wykładał podstawy języka greckiego, zgodnie z programem Szkoły Literury: „przysposobiwszy w przeszłym roku uczniów przez reguły gramatyczne do znajomości tego języka w roku terażniejszym niektóre wyborne z Ezopa bajki i Mowę Isokratesa [...] z greckiego na łaciński język tłumacząc, ten zachowuje sposób, że się wprzód słowo w słowo, potem *ładszym* stylem [...] przekłada”³⁷⁷. Był także jednym z grona elektorów, którzy w lipcu 1782 r. wybrali Hugona Kołłątaja na urząd rektora. 29 kwietnia 1783 r. otrzymał patent „na lekcję języka greckiego”. 29 marca 1785 r. w raporcie dla Komisji Edukacji Narodowej był wymieniony jako jedna z sześciu „osób dawnego zgromadzenia”; jako zasłużony profesor teologii „otrzymał kanonią krakowską”. 12 kwietnia tego roku zapisany w Kolegium Moralnym Szkoły Głównej Koronnej jako dający „lekcję elementarną języka greckiego”. W roku 1786/1787 oprócz języka greckiego wprowadził wykład literatury łacińskiej i polskiej – z pensją 4000 zł. Kontynuował w roku następnym tylko wykład języka greckiego. Decyzją Komisji 19 października Szkoła Główna Koronna, „uwalniając j. ks. Garyckiego od zbytniego ciężaru”, wyznaczyła z Kolegium Moralnego m.in. księdza Idatte regensem kandydatów. W tabeli wydatków Szkoły Głównej w roku 1788/1789 został wymieniony jako profesor języka greckiego z pensją 2000 zł. 17 września 1791 r. Komisja uwolniła „j. ks. Idatte od uczonych obowiązków, z upewnieniem pamięci i względów jako dla zasłużonego w edukacji”³⁷⁸, a Katedrę Języka Greckiego przejął Jacek Przybylski. 14 marca 1792 r. w „wydatku rocznym na Szkołę Główną Koronną” wymieniony był ks. Idatte, jeden z emerytów, który miał „kanonią krakowską”

³⁷⁵ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 84 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 48 i n.

³⁷⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 388.

³⁷⁷ Tamże, s. 390.

³⁷⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 262.

z dodatkiem 1000 zł, oraz: „Tenże pro cancellar. universitatis”³⁷⁹ z wynagrodzeniem 3000 zł. Dalsze jego losy nie są znane³⁸⁰.

KOLEGIUM FIZYCZNE

Prezesi Kolegium Fizycznego

Jan Jaśkiewicz (1749–1809), doktor filozofii i medycyny, przyrodnik, profesor chemii i mineralogii, prezes Kolegium w latach 1782–1786. Pochodził z rodziny mieszczańskiej we Lwowie, był absolwentem Uniwersytetu Wiedeńskiego. Swoją rozprawę dedykował Marii Teresie, licząc – bez skutku – na otrzymanie katedry w Uniwersytecie Lwowskim. 28 kwietnia 1780 r. w protokole Komisji zapisano, że „Otrzyma katedrę historii naturalnej i botaniki”, ale najpierw „odbyć musi wjazd do Włoch i Francji”³⁸¹ – podróż naukową (wrzesień 1780–1781) – dzięki stypendium uzyskanemu od Komisji Edukacji Narodowej. 2 września tego roku Komisja przesłała mu 3600 zł. W paryskiej Akademii Nauk zreferował badania mineralogiczne, które przeprowadził w różnych krajach Europy, co stało się podstawą przyznania mu tytułu członka korespondenta. 1 października 1783 r. został profesorem nauk przyrodniczych i prezesem Kolegium Fizycznego Szkoły Głównej. Uruchomił pracownię chemiczną, gabinet historii naturalnej (przyrodniczy) i ogród botaniczny. Był uważany za „pioniera nowoczesnej chemii”. W czasie insurekcji kościuszkowskiej był członkiem Rady Najwyższej Narodowej. Do Warszawy nie dotarł, gdyż Prusacy zajęli Kraków³⁸².

Andrzej Badurski (1740–1789), syn złotnika, profesor medycyny. Po studiach uczył gramatyki i retoryki w Szkołach Nowodworskich, następnie odbył studia medyczne w Uniwersytecie Bolońskim. 24 czerwca 1775 r. dostał w dożywocie ogród w Krakowie z opłatą 500 zł czynszu rocznie. W roku 1785/1786 otrzymał Katedrę Patologii. Zapoczątkował reformę Wydziału Lekarskiego Szkoły Głównej Koronnej. Wykładał po łacinie. W latach 1786–1788

³⁷⁹ Tamże, s. 301.

³⁸⁰ Na temat Krzysztofa Idatte zob.: *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 197 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 6 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 54 i n.; J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej a reforma uniwersytetów*, „XVIII amžiaus studijos” 2015, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Valstybė. Kultūra. Edukacija*, s. 78.

³⁸¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 127.

³⁸² Tamże, s. 12 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 8 i n.; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 31 i n.; J. Ryś, *Jaśkiewicz Jan Dominik*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 265–266.

był Prezesem Kolegium W 1780 r. prowadził zajęcia także dla kobiet zajmujących się położnictwem oraz dla uczniów z cechu chirurgów. Zrezygnował z tego stanowiska z powodu choroby. 20 marca 1789 r. rektor Szkoły Głównej poinformował Komisję Edukacji Narodowej o jego śmierci³⁸³.

Ks. Andrzej Trzciniński (1749–1823), absolwent Akademii Krakowskiej, profesor fizyki, prezes Kolegium w latach 1788–1790. W 1771 r. został magistrem na Wydziale Filozoficznym, w następnym roku profesorem *extraneus* tego Wydziału. W 1777 r. Kołłątaj mianował go profesorem klasy V Szkół Nowodworskich. 4 kwietnia 1778 r., jako stypendysta Komisji, „otrzymał wyznaczenie Komisji na lat trzy wojażowania swego pensją po zł. 2000”. 5 listopada 1779 r. Komisja dodała mu „cz. zł 100 na każdy rok, to jest na terażniejszy tylko i przyszły, do wyjścia trzech lat wojażu [...] rachując od dnia [...]”³⁸⁴. 23 listopada Komisja poleciła warszawskiej Kasie Generalnej wypłacić Trzcinińskiemu, wysłanemu „na nauki za granicę kosztem Komisji, tymczasem pensją półroczną za rok terażniejszy”³⁸⁵. Studiował w Getyndze i Strasburgu, gdzie uzyskał doktorat z medycyny. 28 kwietnia 1780 r. Komisja stwierdziła, że Trzciniński „obejmie katedrę fizyki, którą aż za rok dawać będzie”, po powrocie z „wojażu nakładem Komisji odbywanego”³⁸⁶. 7 marca 1782 r. Komisja przekazała mu 3800 zł pensji, „wojażującemu kosztem Komisji, którą mu jeszcze na ten rok czwarty a die 1 octobris 1781 zaczętej kontynuuje, zaleciła, ażeby z tejże pensji zastąpił ekspens ośmiuset liwrow wydanych już przez niego za książki, sam zaś, aby [...] powracał do kraju w ostatnich dniach września”³⁸⁷, by objąć Katedrę Fizyki w Szkole Głównej. 12 listopada 1782 r. zanotowano w protokołach posiedzeń Komisji, że Trzciniński otrzymał patent profesora fizyki. 29 marca 1785 r. w sprawozdaniu Szkoły Głównej Koronnej zapisano, że fizykę dawał w języku łacińskim, bez koniecznych narzędzi, a także „nie podał do raportu prospektu nauki swojej, lekcji nie dyktuje, tylko seksterny do przepisywania daje uczniom”³⁸⁸. Na corocznym posiedzeniu publicznym 29 września 1785 r. „w dzień otwarcia publicznych lekcji w Szkole Głównej” ks. Trzciniński czytał o zabezpieczeniu domów od piorunów za pomocą „konduktorów”. Na posiedzeniu 13 października 1787 r. Komisja zdecydowała, że Trzciniński ma przejąć z rąk Garyckiego opiekę nad grupą kandydatów do stanu nauczycielskiego z Kolegium Fizycznego, z pensją 1000 zł. Jeden z nich, Sebastian Błaszczykiewicz, pisał do niego 4 czerwca 1788 r. z Sandomierza z prośbą, by polecił go na lekcje matematyki w szkole sandomierskiej, po tym jak zwolni się dotychczasowy nauczyciel.

³⁸³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 12 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 8 i n.; K. Mrozowska, *Listy z prowincji*, s. 128; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 78 i n.

³⁸⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 116.

³⁸⁵ Tamże, s. 117.

³⁸⁶ Tamże, s. 128.

³⁸⁷ Tamże, s. 191–192.

³⁸⁸ Tamże, s. 377–378.

W latach 1788/1789–1793/1794 był profesorem fizyki z pensją 6000 zł rocznie, a także prezesem Kolegium Fizycznego.

W dobie Sejmu Czteroletniego opowiadał się za prawem chłopów do wolności, zarówno zbiegom, jak i tym, którzy pozostali „wierni ziemi ojczystej”. Do 1804 r. wykładał na Uniwersytecie Krakowskim³⁸⁹.

Jan Śniadecki (1756–1830), brat Jędrzeja, profesora w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, profesor filozofii i astronomii, wybitny przedstawiciel nauki w dobie Oświecenia. Studiował w Krakowie, po czym na koszt Komisji Edukacji Narodowej odbył studia za granicą. 28 kwietnia 1780 r. Komisja zdecydowała, że „Jmć Śniadecki otrzyma katedrę matematyczną, którą także aż za rok rozpocznie”³⁹⁰, a na podróż do Anglii i Włoch „wyznacza się cz. zł. trzysta”³⁹¹. 18 listopada tego roku Komisja poleciła kasie wysłanie stosownej kwoty. Od 1781 r. w Szkole Głównej Koronnej był profesorem matematyki wyższej i astronomii oraz organizatorem Obserwatorium Astronomicznego. 27 maja 1782 r. był wymieniony wśród profesorów w instrukcji dla ks. Kołłątaja, „delegowanemu do kontynuacji wizyty i reformy Szkoły Głównej”. 6 grudnia 1782 r. był wymieniony jako sekretarz Szkoły Głównej Koronnej oraz profesor matematyki wyższej i astronomii. W 1783 r. opublikował w Krakowie podręcznik *Rachunku algebraicznego teoria z przystosowaniem do geometrii linii krzywych* [...]. 29 kwietnia tego roku został wydelegowany przez Komisję do Poznania, by ocenił wartość instrumentów matematycznych i fizycznych dla tamtejszej szkoły, „resztę nad potrzebę zbywającą dla opatrzenia innych miejsc”. W 1785 r., w marcu Trzeciński oskarżył Śniadeckiego, że „nie przestrzega porządku na aktach publicznych” – obronił go rektor Kołłątaj. W latach 1786–1787 nadal był sekretarzem Szkoły Głównej Koronnej i Kolegium Fizycznego, następnie od 1790 do 1794 r. prezesem Kolegium oraz profesorem matematyki wyższej i astronomii. Po rozbiorach, w latach 1806–1825, pracował w Uniwersytecie Wileńskim, a także kierował tamtejszym obserwatorium astronomicznym. W latach 1807–1815 był także rektorem uczelni wileńskiej. Od 1801 r. był członkiem Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, a od 1808 – Petersburskiej Akademii Nauk³⁹².

³⁸⁹ Tamże, s. 102 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 9 i n.; *Listy z prowincji*, s. 74, 164–165; A.K. Wróblewski, *Ks. Prof. Andrzej Trzeciński – próba rehabilitacji*, „Prace Komisji Historii Nauki PAU” 2005, t. 22, s. 5–39; J. Ryś, *Trzeciński Andrzej*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 660; tenże, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna*, passim.

³⁹⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 127.

³⁹¹ Tamże, s. 127–128.

³⁹² Tamże, s. 37 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 8 i n.; *Listy z prowincji*, s. 74, 164–165; K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*; J. Ryś, *Śniadecki Jan*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 643–644.

SZKOŁA LEKARSKA

Rafał Czerwiakowski (1743–1816), pijar, profesor anatomii, chirurgii i położnictwa. W roku 1771 studiował w Rzymie, tam też uzyskał doktorat z medycyny. Następnie odbył podróż po Półwyspie Apenińskim, zwiedzając miasta o historii sięgającej starożytności – Neapol, Bolonię, Florencję i Turyn, a następnie pojechał do Wiednia. Stamtąd ruszył do Paryża, gdzie w słynnej szkole chirurgicznej St. Come doskonalił umiejętności i wiedzę. Po powrocie do kraju razem z Wincentym Szastrem pomagał Kołłątajowi w organizacji Szkoły Lekarskiej. Otrzymał patent profesora anatomii i fizjologii, „stał się z czasem najciekawszą i najbardziej znaczącą postacią w szkole lekarskiej. Cieszył się ogromną sympatią kolegów, którzy jak mogli wspierali go [...] najpierw w staraniach o zwolnienie go ze ślubów zakonnych (był pijarem), [...] gdy zakochał się w urodziwej ponoć pacjentce, co ostatecznie zakończyło się szczęśliwym małżeństwem”³⁹³. Był uznanym i cenionym lekarzem i nauczycielem tej sztuki. Uzyskał przydomek „ojca chirurgii polskiej”. Razem z Andrzejem Badurskim i Kołłątajem rozpoczęli starania o powstanie kliniki i prosektorium, niezbędnych do pracy ze studentami³⁹⁴.

XIV.4. Rafał Czerwiakowski, doktor filozofii i medycyny, profesor chirurgii i położnictwa. Biblioteka Narodowa

Jan Szaster (1741–1793), stryjeczny brat Wincentego. Studia we Wrocławiu i Erfurcie ukończył ze stopniem doktora medycyny. W 1783 r. otrzymał od Komisji patent profesora farmacji i materii medycznej. Był właścicielem apteki „Pod Słońcem” w Krakowie. 29 marca 1785 r. Kołłątaj zanotował w sprawozdaniu, że wraz z ks. Walerianem Bogdanowiczem, „w roku 1783 za patentami P. Komisji do zgromadzenia Szkoły Głównej weszli”³⁹⁵.

³⁹³ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 40.

³⁹⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 228 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 9 i n.; J. Ryś, *Czerwiakowski [Czerwiekowski] Rafał Józef*, [w:] *KEN. Słownik*

biograficzny, s. 157–158; tenże, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna*, passim.

³⁹⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 371.

Pracował nad rozprawą *Dispensatorium czyli farmakopea* – nie została wydana. Wspólnie z Janem Jaśkiewiczem, Janem Śniadeckim i Franciszkiem Scheidtem, nauczycielem fizyki „w szkole przyglównej”, wykonali „kilkakrotne doświadczenia publiczne z banią powierzchnią³⁹⁶ [...] tak dla pożytku uczących się, gdy cały ten wynalazek był im tłumaczony, jako też dla żądania i satysfakcji powszechności. [...] Życzyliby i sobie nauczyciele w celu pożyteczniejszym [...] gdyby znaczne na to koszta były [...] opatrzone”³⁹⁷.

Według *Tabeli wydatków* za lata 1784/1785 12 kwietnia należał do Szkoły Lekarskiej – wykładał farmację i materię medyczną. 31 maja 1786 r. Komisja zezwoliła mu na wyjazd „dla poratowania zdrowia swojego jest w koniecznej potrzebie oddalenia się [...] do wód zagranicznych na kilka miesięcy...”, pod warunkiem, że po powrocie będzie „starał się w osobnych od lekcji godzinach nadgrodzić uczniom swoim to, cokolwiek opuszczonym być może w teraźniejszym tegoż profesora oddaleniu się”³⁹⁸.

24 lutego 1794 r. jest wymieniony w *Tabeli wydatku Szkoły Głównej w Krakowie* na rok 1793/1794 z określoną jak zwykle pensją wysokości 8000 zł. Zmarł z końcem 1793 r.³⁹⁹

XIV.5.1–2. Program nauczania anatomii Wincentego Szastera na rok akademicki 1792/1793 zawarty w *Prospectus lectionum*... Instytut Badań Literackich PAN

³⁹⁶ Jak podała Mieczysława Mitera-Dobrowolska, powinno być „banią powietrzną”. W oryginale pomyłka kopisty. Zob. *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, przypis 121, s. 383.

³⁹⁷ Tamże, s. 383–384.

³⁹⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 23.

³⁹⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 247 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 303, 366.

Wincenty Szaster (Schaster) (1757–1816), doktor medycyny, profesor anatomii i fizjologii; szwagier Badurskiego i jego student. Stopień doktorski uzyskał w Akademii Krakowskiej, po czym studiował medycynę w Bolonii – w 1778 r. uzyskał doktorat. Był stypendystą fundacji Słowikowskiego na studia w uniwersytetach włoskich. Następnie uczył się w Paryżu. Tam spotkał Śniadeckiego i Jaśkiewicza, którzy zaproponowali Kołłątajowi, by wprowadził go do Kolegium Lekarskiego. Był świetnym lekarzem, ale gorszym wykładowcą, mało angażującym się w prace Szkoły Głównej. 11 stycznia 1782 r. „Komisja zaleciła Kasie Generalnej warszawskiej wypłacić [...] na ekspens podróży złp. dwa tysiące pięćset jedenaście groszy siedemnaście i pół”⁴⁰⁰. Po powrocie do Krakowa kierował Katedrą Anatomii i Fizjologii. Decyzją Komisji Edukacji Narodowej 27 maja tego roku znalazł się w gronie profesorów uczelni krakowskiej wyznaczonych do pomocy wizytującego Akademię ks. Hugona Kołłątaja. 11 sierpnia biskup płocki ks. Michał Poniatowski wydał Szastrowi patent „doktora i profesora medycyny w Akademii Krakowskiej”. 6 grudnia w tabeli pensji i wydatków został zapisany jako profesor anatomii i fizjologii, otrzymał w sumie 8000 zł. Pracował nad książką o anatomii i fizjologii – ale bez efektu. 29 marca 1785 r. jest wymieniony jako jeden z trzech profesorów „inkorporowanych”. W *Tabeli wydatku na Szkołę Główną Królestwa* w Krakowie na rok 1785/1786 jego zajęcia z anatomii i fizjologii zostały zapisane z pensją w sumie 8000 zł. Drugą taką samą kwotę zapisano przy wykładzie farmacji i materii medycznej również Szastra (bez imienia). W styczniu 1786 r. nadal prowadził cztery wykłady: anatomii, fizjologii, farmacji i materii medycznej z pensją 16 000 zł. W roku 1788/1789 prowadził jak wcześniej anatomię i fizjologię z pensją 8000 zł.

Antoni Popławski 20 grudnia 1790 r. pisał z Krakowa do Ignacego Potockiego, że „Jan i Wincenty Szastrowie [...] zabiegają o katedrę patologii dla Antoniego Szastra, bliskiego ich krewnego. Zabiegi te poparł J. Śniadecki, upatrując w tym osobisty interes. Popławski natomiast ostrzegał przed «strasznym monopolium» Szastrow”⁴⁰¹. W latach 1791/2–1793/4 Wincenty Szaster nadal pracował w Szkole Lekarskiej z pensją 8000 zł⁴⁰².

Andrzej Badurski (zob. Prezesa Kolegium Fizycznego)

⁴⁰⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 189.

⁴⁰¹ A. Popławski do I Potockiego z Krakowa 20 XII 1790, [w:] *Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych*, s. 216–217.

⁴⁰² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 189 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 9 i n.

XIV.6. Andrzej Badurski,
doktor filozofii i medycyny,
profesor patologii i praktyki lekarskiej.
Biblioteka Narodowa

XIV.7. Jan Śniadecki, matematyk i astronom,
sekretarz Szkoły Głównej, autor podręcznika
*Rachunku algebricznego teoria z przystosowaniem
do geometrii linii krzywych* (1783),
autor portretu Alfred Römer. Ze zbiorów Muzeum
Uniwersytetu Jagiellońskiego

SZKOŁA MATEMATYCZNA

Jan Śniadecki (zob. Prezesi Kolegium Fizycznego)

Feliks Radwański (1756–1826), doktor filozofii; od 1776 r. – profesor architektury w Akademii Krakowskiej; wykładał mechanikę i hydraulikę na Wydziale Filozoficznym w latach 1779–1781, a od roku akademickim 1780/1781 – matematykę elementarną i mechanikę w Szkole Głównej Koronnej. 27 maja 1782 r. Komisja Edukacji Narodowej „mając sobie przełożone, iż j. p. Radwański [...] nie tylko pożytecznie około dawania [...] pracuje, ale też książki dla uczniów sobie powierzonych starannie układa, za rok teraźniejszy nadgrody [!] osobnej dwa tysiące złp. wypłacić mu nakazuje i onego na czas dalszy co do pensji z innymi profesorami Collegii Physici porównanego mieć chce”⁴⁰³. W lipcu 1782 r. odbyła się elekcja pod przewodnictwem

⁴⁰³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 199.

Radwańskiego – rektorem Szkoły Głównej mianowany został Hugo Kołłątaj. 11 sierpnia biskup płocki, książę Michał Poniatowski wydał patent dla Radwańskiego, jego ręką podpisany i pieczęcią Komisji stwierdzony. 6 grudnia 1782 r. za wykłady matematyki elementarnej i mechaniki otrzymał w sumie 6000 zł.

W latach 1783–1786 we Francji i Włoszech uzupełniał wiedzę w zakresie architektury cywilnej i wojskowej, jak również sztuki artyleryjskiej, po to by objąć stosowną katedrę, której jednak nie zorganizowano. KEN zwolniła go z prowadzenia kursu matematyki elementarnej, natomiast wykładał mechanikę, statykę, hydraulikę oraz mechanikę praktyczną. 19 października 1787 r. powierzono mu nową Katedrę Mechaniki i Hydrauliki, „według dawniej podanego projektu j. księcia jmci prymasa”⁴⁰⁴. 27 listopada 1787 r. Komisja Edukacji Narodowej wprowadziła „katedrę nową mechaniki i hydrauliki [...] i tę powierza j. p. profesorowi Radwańskiemu, któremu tym końcem będzie wydany z kancelarii Komisji patent przez j. o. księcia jmci prezesa podpisany”⁴⁰⁵. 12 września 1788 r. książę Michał Poniatowski wyznaczył „dla jmc pana Radwańskiego, dozorczy fabryki Szkoły Głównej Koronnej, gratyfikacji czerwonych złotych 100”⁴⁰⁶. W 1788 r. Radwański jak wcześniej był profesorem mechaniki i hydrauliki oraz mechaniki praktycznej dla rzemieślników. Jego pensja wynosiła nadal 8000 zł – zarówno w 1791/1792, jak i w 1793/1794 roku – zawsze w szkole matematycznej.

Był także sekretarzem Kolegium Fizycznego. Opracował projekt budynku Collegium Physicum i Obserwatorium Astronomicznego. Na jesieni 1790 r. Jan Śniadecki przy jego pomocy opracował projekt mapy Polski. W dobie powstania kościuszkowskiego był członkiem Komisji Policji województwa krakowskiego, wraz z innymi profesorami. Należał do grona tych profesorów, którym ufał Kościuszko. Po rozbiorach „odgrywał poważną rolę w Krakowie w początkach XIX w.”⁴⁰⁷. Wówczas opublikował rozprawy za zakresu architektury i budownictwa oraz poprawy bytu społeczności wiejskiej⁴⁰⁸.

⁴⁰⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 98.

⁴⁰⁵ Tamże, s. 102.

⁴⁰⁶ Tamże, s. 145.

⁴⁰⁷ *Radwański Feliks*, [w:] *Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych*, s. 143. Więcej na temat Feliksa Radwańskiego zob.: *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 198 i n.; *Protokoły posiedzeń*

Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794, s. 8 i n.; J. Ryś, *Radwański Feliks*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 535.

⁴⁰⁸ Były to m.in.: *Prospekt Dziennika Gospodarskiego Krakowskiego* [...], Kraków 1806; *Mysli Felixa Radwańskiego dotyczące się punktów ku wyprowadzeniu ludu wiejskiego ze stanu podległości* [...], Kraków 1815; *Rozprawa o trytwach czyli drogach publicznych tak starożytnych jak naukowych*, Kraków 1823.

SZKOŁA FIZYCZNA

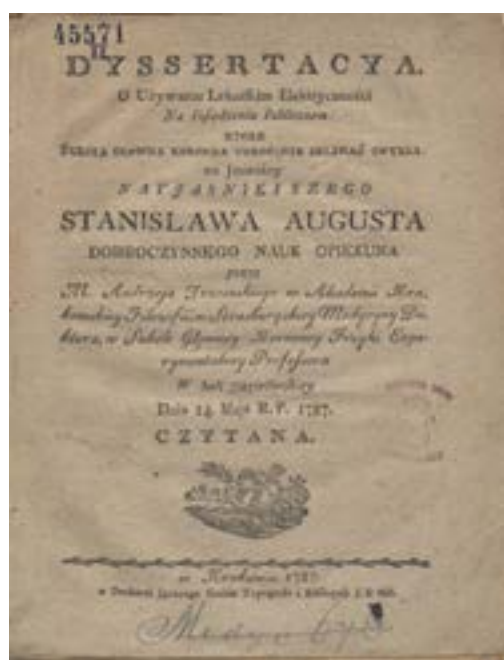
Ks. Andrzej Trzeciński (zob. Prezesa Kolegium Fizycznego)

Jan Jaśkiewicz (zob. Prezesa Kolegium Fizycznego)

Franciszek Scheidt (1759–1807), doktor filozofii, profesor historii naturalnej i chemii. W latach 1780–1783 był nauczycielem w szkole w Lublinie. W styczniu 1782 r. informował Komisję, „iż na instrumenta i niektóre maszyny należące do lekcji fizycznych wyłożył sumę cz. zł. trzydzieści”. W odpowiedzi Komisja zapewniła „powrót ekspensy”, ale jednocześnie zalecała, by „w podobnych wydatków czynieniu otrzymał wprzód zezwolenie na to Komisji”⁴⁰⁹. Wizytujący szkołę lubelską Kolendowicz dobrze ocenił tamtejszych nauczycieli.

XIV.8. Strona tytułowa rozprawy Andrzeja Trzecińskiego *Opisanie przyczyn fizycznych trzęsienia ziemi...*
Biblioteka Jagiellońska

XIV.9. Strona tytułowa mowy Andrzeja Trzecińskiego *Dysertacja o używaniu lekarskim elektryczności na posiedzeniu publicznem...*, 1787.
Biblioteka Jagiellońska

⁴⁰⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 190.

W roku szkolnym 1783/1784 w Szkole Głównej Koronnej uczył fizyki rok trzeci. 14 stycznia 1785 r. Komisja informowała, że „mając sobie zaleconą [jego] zdatność i aplikacją [...] wyznacza onegoż na wiceprofesora w klasie fizycznej w Szkole Głównej Koronnej z obowiązkiem zastępowania powinności profesorów w potrzebie oraz wspólnego z nimi pracowania około doświadczeń fizycznych i należytego do nich przygotowania”⁴¹⁰. 29 marca tego roku w raporcie rektora, ks. Kołłątaja, zanotowano, że umieszczony był w Kolegium Fizycznym Szkoły Głównej, w którym dotąd „żadna szkoła [...] nie miała swojego wiceprofesora”⁴¹¹. Uczyli się w nim kandydaci do stanu akademickiego, przyszli chirurdzy przysłani na naukę z miast oraz młodzież, do żadnej z poprzednich grup nienależąca, ale „która do medycyny [...] przykłada się”. W następnym roku akademickim, 1785/1786, był nadal wiceprofesorem i opiekunem gabinetu chemii i mineralogii. W latach 1787/1788 i 1788/1789 – po odejściu Jaśkiewicza – był sekretarzem Kolegium Fizycznego z pensją 1000 zł, profesorem historii naturalnej, chemii i botaniki z pensją 6000 zł rocznie. Do wykładów w 1787 r. wprowadził teorię Lavoisiera. 11 września 1787 r. zastąpił na Katedrze Historii Naturalnej Jaśkiewicza, po jego odejściu ze Szkoły. Profesorem został w 1790 r. W roku 1793/1794 nadal uczył historii naturalnej i chemii oraz botaniki z pensją 8000 zł.

Uczestniczył w publicznych doświadczeniach, m.in. z „banią powietrzną”⁴¹². Razem z Janem Szastrem opiekował się ogrodem botanicznym. W okresie powstania kościuszkowskiego był członkiem Sądu Kryminalnego, którego zadaniem było karanie zdrajców – wydali jeden wyrok śmierci. Od 1805 r. uczył w Liceum Krzemienieckim⁴¹³.

Przy Szkole Głównej Koronnej powstały szpital kliniczny, niewielkie prosektorium, ogród botaniczny, obserwatorium astronomiczne i gabinet fizyczny. Uporządkowane zostały archiwum uniwersyteckie i biblioteka. Tu także rozpoczęło się pierwsze kształcenie przyszłych nauczycieli oraz organizowane były wykłady dla położnych. Miasta królewskie wysyłały do Krakowa stypendystów na studia medyczne.

⁴¹⁰ Tamże, s. 349.

⁴¹¹ Tamże, s. 375.

⁴¹² Tamże, s. 383.

⁴¹³ Tamże, s. 190 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 9 i n.; Scheidt Franciszek, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 7, s. 457;

K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, s. 140.

XIV.10. Widok ogrodu botanicznego w Krakowie, który został założony w czasach Szkoły Głównej Koronnej. Biblioteka Narodowa

XIV.11. Gmach Collegium Maius Szkoły Głównej Koronnej. Biblioteka Narodowa

XIV.12. Jacek Przybylski, prefekt biblioteki Szkoły Głównej Koronnej, autor portretu Michał Stachowicz. Muzeum Narodowe w Krakowie

XIV.13. Świadectwo dające uprawnienia geometry dla Mateusza Truszczyńskiego podpisane przez rektora Feliksa Oraczewskiego. AGAD

484. 286.

III

Audytorem Matematyki Fizyki i Mechaniki

Sebastyan Blaszykiewicz

Stanisław Łazarski

Józef Obmiński

Marian Krowiec

Adam Kopyński

Maksymilian Krowiec

Marek Kubiś

Sebastyan Jorda

Wacław Krowiec

Jacek Krowiec

Tomasz Dobrowolski

Józef Markowski

Jakob Chodacki

Andrzej Bielecki

Szymon Andrzejewski

Sebastyan Łęski

Marek Kubiś

Wacław Krowiec

Józef Wierchowicki

A. Feliks Smolankowski

A. Adam Krowiec

A. Józef Łęski

A. Chryzostom Kubiś

A. Paweł Przybylski

A. Paweł Przybylski

A. Sebastian Bielecki

A. Wacław Krowiec

A. Mateusz Dobrowolski

Michał Krowiec

Jan Radziwiłł

Sebastyan Łęski

Sebastyan Blaszykiewicz

Marian Krowiec

Kazimierz Jędrzejewski

Jan Wierchowicki

Wacław Krowiec

Andrzej Markowski

Marian Krowiec

Antoni Krowiec

Jan Sierpiński

Wacław Krowiec

Stanisław Krowiec

Michał Borkowski

Antoni Krowiec

Franciszek Wierchowicki

Wacław Krowiec

Wacław Krowiec

Antoni Krowiec

Lista Audytora Fizyki Matematyki 47.

Sebastyan Blaszykiewicz

Marian Krowiec

Józef Obmiński

Adam Kopyński

Maksymilian Krowiec

Wacław Krowiec

Marek Kubiś

Jacek Krowiec

Tomasz Dobrowolski

Józef Markowski

Jakob Chodacki

Andrzej Bielecki

Szymon Andrzejewski

Sebastyan

Łęski

XIV.14. Lista uczniów uczęszczających na wykłady w Kolegium Fizycznym. AGAD

Pieczczę Szkoły Głównej
Wielkiego Księstwa Litewskiego.
Rankraščių skyrius Vilniaus
Universiteto Biblioteka

ROZDZIAŁ XV

Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego

Akademia Wileńska miała rodowód jezuicki. Powstała w 1579 r. z przekształcenia kolegium jezuickiego, które do rangi akademii podniósł król Stefan Batory. Wówczas otrzymała takie same przywileje, jakie miała Akademia Krakowska.

W chwili kasaty zakonu jezuitów i powołaniu Komisji Edukacji Narodowej nie było jeszcze pewności, jaka będzie przyszłość Akademii Wileńskiej. Jej reforma rozpoczęła się dopiero w 1780 r., gdy zaczęły się prace nad ustawodawstwem KEN. Podstawą nowej organizacji uczelni, podobnie jak Akademii Krakowskiej, stały się *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*. Akademia Wileńska została nazwana Szkołą Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej zadaniami były: kształcenie, w tym kształcenie nauczycieli, badania naukowe, nadzór nad szkołami wydziałowymi i podwydziałowymi, dostarczenie podręczników, tak jak w Szkole Głównej Koronnej.

Obie szkoły główne, zgodnie z ówczesnym podziałem nauk, miały w swej strukturze dwa kolegia: fizyczne i moralne. Uczelnie stawały się nowoczesnymi szkołami wyższymi, przyciągającymi studentów z Rzeczypospolitej i krajów Europy. W *Ustawach* znalazł się zapis: „Pieczęć Szkoły Głównej w Litwie będzie takąż sama [jak w Koronie], z różnicą, iż na miejscu orła Pogonia być powinna i napis dokoła: Schola Princeps Magni Ducatus Lithuaniae”⁴¹⁴.

REKTORZY AKADEMII WILEŃSKIEJ

Ks. Antoni Skorulski (1715–1777), eksjezuita, rektor Akademii Wileńskiej do jesieni 1774 r. Urodził się na Żmudzi. Gdy miał 15 lat, wstąpił do zakonu. Odbił nowicjat i zdobył przygotowanie nauczycielskie, a następnie od 1732 do 1736 r. odbył studia filozoficzne. Przez dwa kolejne lata był nauczycielem gramatyki, następnie w latach 1738–1743 studiował teologię: najpierw w Akademii Wileńskiej (1738–1741), potem w Warszawie (1741–1743). Po studiach,

⁴¹⁴ *Ustawy*, Rozdz. II, 13-tio.

w latach 1743–1746 uczył poetyki i wymowy, a następnie przez cztery lata „pracował na ambonie”. W latach 1750–1754 objął Katedrę Filozofii w Wilnie, po czym wrócił do pracy nauczycielskiej i wychowawczej w szkołach i w seminarium duchownym. W 1755 wydał w Wilnie *Commentariolum philosophiae...*⁴¹⁵.

W Akademii Wileńskiej uzyskał stopień doktora filozofii i nauk wyzwolonych (1752), teologii (1759) oraz prawa kanonicznego (1774). W latach 1759–1760 był dziekanem Wydziału Filozoficznego oraz profesorem teologii dogmatycznej i pozytywnej⁴¹⁶.

Od końca lipca 1760 r. był rektorem najpierw w szkole w Nowogródku do 1764 r., następnie w szkole kowieńskiej. W marcu 1766 r. został przełożonym prowincji litewskiej i funkcję tę pełnił do roku 1772. W latach 1773–1774 był rektorem Akademii Wileńskiej. Po kasacie zakonu „pozostał na stanowisku rektora i utrzymał szkołę oraz profesorów przy pracy we wszystkich zakładach”⁴¹⁷. Wykazywał troskę o przyszłość swoich współpracowników. Chcąc im pomóc w uzyskaniu lepszej pracy lub wyższej pensji, nadał wielu osobom tytuły naukowe, nawet bez przedłożonych rozpraw i tez. Podobno wykładał wówczas nauki przyrodnicze⁴¹⁸.

XV.1. Dziedziniec Piotra Skargi
Szkoly Głównej Wielkiego Księstwa Wileńskiego.
Biblioteka Narodowa

⁴¹⁵ *Commentariolum philosophiae, logicae scilicet, metaphysicae, physicae generalis et particularis* [...], Typis S. R. M. Academicis, Wilno 1755. Był to komentarz do filozofii, logiki, metafizyki, fizyki ogólnej i szczegółowej, spisany z wykładów przez Michała Kołyszko, licencjata filozofii.

⁴¹⁶ Nowsze badania Beaty Topij-Stempińskiej wskazują na inne lata uzyskania stopni. Zob. też, *Skorulski Antoni*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 583. Por. J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 348–349; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 30.

⁴¹⁷ J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 349.

⁴¹⁸ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 25 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 324 i n.; L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4, passim; J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, passim; B. Topij-Stempińska, *Skorulski Antoni*, s. 583.

Ks. Ignacy Żaba (1713–1780), eksjezuita, rektor od jesieni 1774 r. do 1 marca 1779 r. Wstąpił do zakonu 1 września 1729 r. Po odbyciu w nowicjacie studiów teologicznych w 1734 r. oraz po roku uczenia w klasie gramatyki ukończył studia teologiczne w latach 1735–1739 w Akademii Wileńskiej. W 1752 r. został doktorem teologii, a w latach 1753–1754 był profesorem teologii. Wykazywał znaczne zdolności administracyjne, które sprawiły, że pełnił ważne funkcje w zakonie. W okresie sprawowania funkcji rektora Akademii Wileńskiej dbał o pozyskanie środków finansowych i dokumentację uniwersytetu. Podobno Józef Wybicki wizytujący Akademię w 1777 r. oddał hołd jego zasługom⁴¹⁹.

Ks. Jan Chevalier de Beaulieu (1732–1780), Francuz, eksjezuita, rektor od 1 marca 1779 r. do śmierci w 1780 r. Pochodził z rodziny osiadłych w Warszawie emigrantów z Francji. Urodził się prawdopodobnie w Warszawie 23 czerwca 1732 r. W kolegium jezuickim uzyskał wykształcenie średnie i filozoficzne, po czym otrzymał stopień bakałarza filozofii i nauk wyzwolonych. Poza językiem polskim i łaciną znał francuski, niemiecki i włoski. W sierpniu 1749 r. wstąpił do zakonu w Warszawie. Nowicjat odbył w Wilnie. Następnie przez cztery lata był nauczycielem w Grodnie i przez rok wychowawcą w konwikcie szlacheckim w Wilnie. W 1770 r. został doktorem teologii. W latach 1759–1773 pełnił kolejno różne funkcje w Akademii: poczynając od wychowawcy i nauczyciela języka francuskiego w konwikcie do funkcji profesora filozofii w Akademii, następnie – prawa kanonicznego i teologii polemicznej oraz dziekana wydziału filozoficznego, kierownika drukarni, profesora teologii scholastycznej i pozytywnej. W latach 1773–1774 był dziekanem Wydziału Teologicznego. Po kasacie zakonu Joachim Chreptowicz podkanclerzy litewski sprowadził go do Warszawy – był doradcą Komisji w latach 1774–1779. 12 stycznia 1779 r. został mianowany rektorem Akademii Wileńskiej. O jego aktywności na tym stanowisku nie zachowały się żadne informacje, poza tym, że pracę rektora zaczął 1 marca 1779 r. We wrześniu 1780 r. zachorował podczas pobytu u rodziny w Warszawie i zmarł. Po jego śmierci, 24 października 1780 r. Komisja nominowała rektorem Akademii Wileńskiej ks. Marcina Poczobuta-Odlanickiego⁴²⁰.

⁴¹⁹ J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 357; J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, s. 71–72.

⁴²⁰ J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 324, 327–348, 360 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 10 i n.; J. Kamińska, *Komisja Edukacji*

Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska, s. 82 i n. Marcin Poczobut-Odlanicki podpisywał się zwykle „Marcin Poczobut” lub „Marcin Poczobut O”. W literaturze przedmiotu spotykamy zapis jego nazwiska jako Marcin Poczobut-Odlanicki lub Marcin Poczobutt.

REKTOR SZKOŁY GŁÓWNEJ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Ks. Marcin Poczubut-Odlanicki (1728–1810), eks-jezuita, mianowany astronomem królewskim przez Stanisława Augusta w 1767 r. Odbывał liczne podróże naukowe po Europie Zachodniej i Wyspach Brytyjskich. Był inicjatorem przebudowy Obserwatorium Astronomicznego w Akademii. Jako profesor w Akademii Wileńskiej w 1764 r. objął wykłady matematyki czystej i astronomii. Był członkiem-korespondentem Royal Society w Londynie i Académie des Sciences w Paryżu. W 1773 r. jako doktor teologii był członkiem Rady Wydziału Teologicznego. Urząd rektora Akademii objął po śmierci Jana Chevaliera na wniosek komisarza edukacyjnego, Joachima Chreptowicza. Przez pięć tygodni spędzonych w Warszawie zapoznawał się z planami i programami KEN oraz z obowiązkami rektora uniwersytetu – Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rektorem został w pierwszych dniach listopada 1780 r. W mowie wygłoszonej podczas inauguracji roku akademickiego 1781/1782 opowiedział się za edukacją publiczną: „Sądzę, że wychowanie młodzieży nie może być dobre, jeśli nie jest publiczne; publicznym zaś tylko wtedy można je nazwać, kiedy stosuje się do przepisów i pozostaje pod zarządkiem najwyższej jakiejś władzy powołanej przez Rzptą.”⁴²¹. Od października 1782 r. do maja 1783 r. przebywał w Warszawie, by bronić uczelni przed likwidacją, a także uczestniczył w pracy nad ostatecznym kształtem *Ustaw* KEN, opublikowanych w 1783 r. Dawną jezuicką Akademię Wileńską przekształcił w nowoczesną uczelnię, Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od 1783 r. składała się ona z dwóch kolegiów: Kolegium Moralnego i Kolegium Fizycznego, w ramach których działały katedry.

XV.2. Ks. Marcin Poczubut-Odlanicki, eksjezuita, profesor astronomii, rektor Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1780–1799, autor portretu Józef Oleszkiewicz

⁴²¹ *Oratio in studiorum instauratione habita a Martino Poczubut = Mowa wygłoszona z okazji odnowienia siedziby nauk przez Marcina Poczubuta*, tłum. A. Stachowicz,

tekst w zbiorach Pracowni Historii Oświaty i Wychowania Wydziału Pedagogicznego UW.

Po tym jak Targowica podzieliła KEN na część koronną i litewską, Poczobut wraz z Janem Śniadeckim na sejmie grodzieńskim obronili jedność Komisji, dzięki poparciu króla i pomocy ambasadora rosyjskiego. „Król w nagrodę tylu prac i kłopotów do orderu św. Stanisława danego w r. 1785, przydał na sejmie grodzieńskim ku ozdobie Poczobuta order Orła Białego” – pisał Jan Śniadecki⁴²². W czasie powstania kościuszkowskiego Poczobut był członkiem Rady Najwyższej Litewskiej. Po klęsce powstania Litwa znalazła się w zaborze rosyjskim. Wraz z ks. Andrzejem Strzeckim jeździł do króla i Repnina, przebywających w Grodnie, by potwierdzić trwałość Szkoły Głównej „i nietykalność funduszu edukacyjnego”⁴²³. Ciosem dla Poczobuta była śmierć Strzeckiego w lutym 1797 r. Przekonywał Jana Śniadeckiego, by przybył do Wilna i kierował obserwatorium astronomicznym.

Po utracie niepodległości nadal kierował Szkołą Główną, która w 1797 r. została nazwana Szkołą Główną Wileńską. Marcin Poczobut funkcję rektora sprawował do 1799 r., a jego następcą został Hieronim Stroynowski, profesor prawa natury⁴²⁴.

SEKRETARZ

Kazimierz Naruszewicz SI (1730–1803) był stryjecznym bratem poety i historyka Adama Stanisława Naruszewicza. 30 listopada 1745 r., po ukończeniu klasy wymowy, wstąpił do zakonu jezuitów. W nowicjacie przebywał dwa lata. W zakonie uzyskał przygotowanie nauczycielskie, a następnie trzy lata studiował filozofię. W latach 1751–1754 był nauczycielem w konwiktie szlacheckim w Wilnie. Następnie – wraz z Poczobutem – odbył w Pradze dwuletnie studia matematyczno-fizyczne, po czym przez rok uczył matematyki, historii i geografii w konwiktie szlacheckim w Warszawie. W latach 1757–1759 studiował teologię w Warszawie oraz w Akademii Wileńskiej. W 1761 r. uzyskał magisterium z filozofii i stopień doktorski z teologii.

W latach 1762–1764 odbył studia matematyczne we Francji, gdzie przebywał wraz z Marcinem Poczobutem. Kasata zakonu zastała go na stanowisku rektora jezuickiego Collegium Nobilium w Wilnie. Po kasacie pozostał na stanowisku, zapewne pod wpływem listu okólnego Stanisława Augusta do jezuitów, by nie opuszczali swoich kolegów i nie

⁴²² J. Śniadecki, *Żywot uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczobuta czytany na publicznym posiedzeniu Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu przy zamknięciu rocznego biegu nauk dnia 30 czerwca 1810 r.*, Wilno 1810, s. 33.

⁴²³ Tamże, s. 34.

⁴²⁴ J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 7 i n.; tamże, *Universitas Vilnensis 1793–1803*, s. 76 i n.; tamże, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, s. 82–84; A.P. Bieś, *Poczobutt [Odlanicki] Marcin*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 501–503.

przerywali pracy nauczycielskiej. Król wysyłał także osobiste apele, m.in. pisał do Naruszewicza, aby nadal opiekował się kolegium wileńskim należycie i oczekiwał decyzji KEN:

Los zakonu waszmościów z wielu miar chrześcijaństwu żaloszny przenika tym bardziej serce nasze królewskie, iż w jego upadku znaczniejszą nad inne Ojczyzna ta, rządowi naszemu powierzona, szkodę w edukacji młodzi ponosi [...]. Wola nasza jest, abyś Waszmość, czekając dalszych dyspozycji, w tychże samych jako i przedtem dom ten utrzymywał. Bierzymy go w protekcję naszą królewską, i ażeby uniknąć przeszkody i pokrzywdzenia nie miał, skutecznie zaradzić staramy się⁴²⁵.

Od 1780 r. do śmierci 4 kwietnia 1803 r. był sekretarzem Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie oraz kanonikiem scholastykiem smoleńskim i proboszczem w Onińsku⁴²⁶.

KOLEGIUM MORALNE

Prezes

Ks. Dawid Pilchowski (1735–1803), eksjezuita, profesor literatury i wymowy oraz wizytator szkół. Do zakonu wstąpił 3 września 1752 r. Jego miastem było Wilno, począwszy od nowicjatu do życia zakonnego i profesorskiego. W latach 1754–1757 studiował filozofię w Akademii Wileńskiej, po czym przez dwa lata uczył w klasach niższych, a także dwa lata uczył poetyki. W latach 1761–1765 studiował teologię, następnie został kapłanem. W 1776 r. uzyskał doktorat. W wileńskim konwiktzie szlacheckim przez rok był wychowawcą, a następnie prefektem studiów i nauczycielem wymowy. Od 1773 r. był prefektem konwiktów Szystowskich i opiekunem biblioteki, którą ofiarował konwiktowi. Jego sprawność organizacyjną i zdolności scharakteryzował ks. Grzegorz Piramowicz: „O Jks. Pilchowskim gdziekolwiek wzmianka zachodzi, jako o literatury w Szkole Głównej profesorze, jako drukarni akademickiej przełożonym i wielu dzieł autorze nie można tam nie uwielbiać wysokiego rozsądku, wielkiej i obszernej umiejętności, najlepszego serca i niepospolitej cnoty”⁴²⁷. W czerwcu i lipcu 1783 r. wizytował wydział nowogródzki i częściowo litewski oraz poleski. Sprawozdanie z wizytacji zapoczątkował dziewiętnastopunktowym *Doniesieniem ogólnym*, zwięźle charakteryzującym wyniki poszczególnych odwiedzin. KEN bardzo

⁴²⁵ Cyt. za: I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 29.

⁴²⁶ J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 26 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 122, 433; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 102 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo*

Komisji Edukacji Narodowej, s. 5 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 7 i n.; A.P. Bieś, *Naruszewicz Kazimierz Adam*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 441–442.

⁴²⁷ Cyt. za: J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 364.

pozytywnie oceniła jego prace wizytatorskie i stwierdziła, „że zostawując zgromadzeniom zalecenia, przestrogi i upomnienia, przywodzi do nich zaraz cytacją rozdziałów i artykułów Ustaw Komisji, chce mieć, aby następne odtąd wizyty tym samym wzorem spisywane i do Komisji przesyłane były”⁴²⁸. W styczniu 1787 r. po pochwalnym raporcie Pilchowskiego Komisja zapowiedziała, „iż go na tym urzędzie do następnych dwóch lat potwierdziła”⁴²⁹. Ze względu na słabe zdrowie zrezygnował z wizytacji – Komisja wyznaczyła na jego miejsce ks. Jakuba Jakę. 20 lipca 1787 r. jako profesor literatury otrzymał od Komisji patent „na prezydencję Collegii Moralis” w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wykładał literaturę do 1793 r., ale ze względu na słabe zdrowie i na obowiązki wizytatora wyręczał go na wykładach wiceprofesorowie. Był wrażliwy na sprawy społeczne – w 1789 r., w dobie obrad Sejmu Czteroletniego opublikował obszerną rozprawę *Odpowiedź na pytanie, izali nieczułość w wyższych wiekach ku poddanym tak była opanowała serca Polaków, iz uczeni nawet nią zarażeni zostali?* Domagał się zniesienia poddaństwa chłopów, zaprzestania sądzenia chłopów przez ekonomów, nadania chłopom ziemi na własność, dostępu do szkoły itp. Na sejmie grodzieńskim w 1793 r. został powołany na członka KEN. W dobie powstania kościuszkowskiego został członkiem Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po rozbiorach był aktywny jako dostojnik Kościoła. W 1800 r. Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, w uznaniu jego zasług dla rozwoju nauki, powołało go na członka czynnego. Zmarł 4 grudnia 1803 r.⁴³⁰

Sekretarze

Ks. Tadeusz Mackiewicz (1746–1792), eksjezuita, doktor nauk wyzwolonych i filozofii. W zakonie, do którego wstąpił 14 sierpnia 1761 r., w latach 1763–1764 studiował pedagogikę oraz filozofię do 1767 r. W latach 1767–1768 w Iłkuście uczył syntaksy i gramatyki, następnie trzy lata wymowy i poetyki. W roku 1771 w Akademii Wileńskiej podjął studia teologiczne. Przed kasatą zakonu był już kapłanem oraz nauczycielem historii i geometrii w konwiktzie szlacheckim w Wilnie. W 1773 r., po kasacie był jednym z grupy eksjezuitów, z Poczubutem na czele, starających się o zorganizowanie towarzystwa literackiego. W latach 1783–1785 był wiceprofesorem literatury łacińskiej i polskiej, a także członkiem i sekretarzem Kolegium

⁴²⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 13.

⁴²⁹ Tamże, s. 57, 61.

⁴³⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 122, 433; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 13 i n.; *Raporty generalnych*

wizytatorów, s. 119–121; W. Januszkiewiczówna, *Dawid Pilchowski jako profesor literatury w Szkole Głównej W. Ks. Lit.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy założenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1929, s. 85–102; J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 26 i n.; A.P. Bieś, *Pilchowski Dawid Zygmunt*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 490–492.

Moralnego. We wrześniu 1783 r., podczas obchodów rocznicy wiedeńskiej, apelował do uczuć obywatelskich, „w łacińskiej mowie zachęcał do szukania w historii wzorów do naśladownictwa”⁴³¹. *Oratio* zostało opublikowane w Wilnie w 1784 r.⁴³² W 1789 r., po śmierci profesora ks. Wilhelma Kalińskiego, Mackiewicz przejął jego wykłady do końca roku akademickiego

Niespokojne, kłótniwe usposobienie Mackiewicza powodowało liczne zatargi, również z rektorem Poczobutem. 23 lipca 1790 r. został doktorem teologii. Zmarł w kwietniu 1792 r. w Wilnie⁴³³.

Jakub Jaksa (1743–po 1790), ksiądz eksjezuita, wiceprofesor wymowy w szkole w Pińsku. Wizytator ks. Franciszek Bieńkowski latem 1782 r. stwierdził, że ks. Jaksa to „bardzo dobry krasomówca [...] na prefekta wielce zdatny”⁴³⁴. Podobnie Dawid Pilchowski pisał w raporcie z 1783 r.: „przez lat 9 na tym miejscu nauczyciel wymowy z powszechną satysfakcją i zaletą chęć swoją i ochotę dalszego uczenia ofiarował” i dodawał, że dla „rzadkich talentów, roztropności i gorliwości pomnożenia nauk zdatny do rządu szkół”⁴³⁵. W roku 1784/1785 uczył klasę II – informował wizytator Bieńkowski, był profesorem wymowy; miał wówczas cztery lata „dorobku”. W latach 1785/6–1786/7 był wiceprofesorem wymowy (albo literatury)⁴³⁶. W tych też latach pełnił obowiązki sekretarza Kolegium Moralnego. Następnie wrócił do szkoły w Pińsku: 20 lipca 1787 r. został tam prorektorem, w siódmym roku uczącym „z dobrej woli”. 8 kwietnia 1788 r. Komisja wyznaczyła Jakse, by odbył wizytację szkół, zastępując chorego ks. Pilchowskiego. Wizytatorem generalnym był do 1790 r.

Uczestniczył w akcji sejmikowej za restytucją zakonu jezuitów, a jednocześnie na sejmiku szlacheckim występował w obronie istniejącego systemu szkolnego, podczas gdy szlachta żądała prawa wszystkich zakonów do prowadzenia szkół⁴³⁷.

⁴³¹ *Opis dzienny szkół wileńskich Akademii i Uniwersytetu, oraz Diarjusz znaczniejszych wypadków w Wilnie od roku 1781, po rok 1824 nastających*, z autentycznego dokumentu ogłosił W. Tekieliński, Wilno 1876, s. 42. Zob. też M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg 1862, s. 269–270.

⁴³² T. Mackiewicz, *Oratio institutioni publicae praefectorum jussu habita in memoriam victoriae de Turcis ad Viennam Austriae a Joanne III Poloniarum rege*, Wilno 1784. Zob. też J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, s. 112.

⁴³³ J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 362; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–*

1785, s. 192, 265; A.P. Bieś, *Mackiewicz Tadeusz*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 387–388.

⁴³⁴ *Raporty generalnych wizytatorów* [Bieńkowski, 1782], s. 16.

⁴³⁵ Tamże [Pilchowski, 1783], s. 130.

⁴³⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 305, 347.

⁴³⁷ *Raporty generalnych wizytatorów*, s. 7 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 305, 347; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 64 i n.; J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 26 i n.; A. Królikowska, *Jaksa [Jaxa] Jakub*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 253–254.

Ks. Filip Nereusz (Neriusz) Golański (1753–1824), pijar ze zgromadzenia pijarów koronnych, z długą praktyką pedagogiczną w szkołach pijarskich w Warszawie, autor podręcznika poetyki, nagrodzonego przez Stanisława Augusta medalem *Merentibus*. W grudniu 1785 r. został bibliotekarzem Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1787 r. zastąpił Jaksę na stanowisku wiceprofesora literatury i sekretarza Kolegium Moralnego, a w 1792 r. został profesorem literatury. Jego wykłady nie przyciągały jednak słuchaczy. W 1794 r. kierował organem powstania kościuszkowskiego – „Gazetą Narodową Wileńską”. Już po rozbiorach rosyjska Komisja Szkół Ludowych w Petersburgu w grudniu 1801 r. pisała m.in. o publikacjach Golańskiego i Piramowicza, że zawierają one „dziwny sofizmat», że wymowa kwitnie w Rzeczypospolitej, a wyradza się w panegiryzm w monarchii”⁴³⁸. Po rozbiorach w roku 1799/1800 nadal wykładał literaturę i wymowę. Był członkiem Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Wiele pisał. Przygotował trzecią, zmienioną edycję *O wymowie i poezji* (pierwsze wydanie w 1786 r.). Był autorem rozpraw moralistycznych i dydaktycznych. W latach 1801–1805 przełożył cztery tomy *Sławnych ludzi* Plutarcha⁴³⁹.

KATEDRA LITERATURY I WYMOWY

Katedrą kierował **ks. prof. Dawid Pilchowski**
(zob. Prezes Kolegium Moralnego)

KATEDRA TEOLOGII DOGMATYCZNEJ I MORALNEJ

Ks. Michał Karpowicz (1744–1803), misjonarz, nauczyciel w seminarium duchownym w Wilnie, protegowany biskupa Massalskiego. Zwolennik idei polskiego fizjokratyzmu, występował w obronie chłopów, propagował ludzki stosunek szlachty do poddanych, przekonywał, że jej obowiązkiem jest „podanych swych wyprowadzać z tej ciemnoty obrzydłej, w której jak bydłeta tylko zmyślne i jak maszyny jakie do pracy bez znajomości prawa, Boga, wiary, kraju swego, istoty nawet swojej [...] zostają”⁴⁴⁰. Zwracał się do duchowieństwa, aby organizowało szkoły parafialne, zgodnie z *Przepisem do szkół parafialnych* z 1774 r. Zachęcał także

⁴³⁸ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 269.

⁴³⁹ J. Popłatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 344 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 100 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji*

Narodowej, s. 163; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 161 i n.

⁴⁴⁰ Cyt. za: I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 103.

absolwentów seminarium duchownego, by wstępowali na studia do litewskiej Szkoły Głównej. Uważał, że ksiądz powinien być także dobrym obywatelem, uczestniczącym w życiu politycznym kraju: „Wpierwejem [!] się urodził człowiekiem, nimem się umieścić w stanie duchownym, wprzód byłem obywatelem, niżelim został kapłanem”⁴⁴¹. Należał do grona profesorów lekceważących obowiązki dydaktyczne. Rektor uzgodnił z Komisją w 1787 r. wprowadzenie kar pieniężnych za opuszczanie zajęć, co jednak nie rozwiązało problemu⁴⁴².

XV.3. Ks. Michał Karpowicz.
Biblioteka Narodowa

KATEDRA HISTORII KOŚCIOŁA

Ks. Wilhelm Kaliński (1747–1789), misjonarz, urodzony w Wielkopolsce; w Warszawie wstąpił do zgromadzenia misjonarzy, w 1772 r. został profesorem w ich Seminarium św. Krzyża, w 1775 r. – w Seminarium Diecezjalnym w Wilnie. Od roku akademickiego 1783/1784 był profesorem historii Kościoła i teologii moralnej w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Historię Kościoła łączył z historią nauki i kultury z punktu widzenia wpływu religii na ich rozwój. Na wykładach mówił o szkołach katedralnych i klasztornych, o powstawaniu pierwszych akademii i o naukach, które się w nich rozwijały, szczególnie teologicznych. Przedstawiał „między duchowieństwem i świeckim stanem wszczęte spory i kłótnie”, znajdujące wyraz w walkach o przywileje. Omawiał historię inkwizycji, surowość jej sądów. W części poświęconej teologii moralnej rozważał – na kanwie filozofii naturalnej – wpływ religii na kształtowanie się obyczajów i na postępowanie ludzi. Wskazywał, jak w ciągu dziejów ludzkości religia służyła do usprawiedliwienia „nagannych namiętności i występków”⁴⁴³. Zastanawiając się nad środkami przeciwwyciężenia złych namiętności, mówił o obowiązkach ludzi różnych stanów i właściwym ich wypełnianiu.

⁴⁴¹ Cyt. za: tamże, s. 167.

⁴⁴² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, passim; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis...*

1773–1792, s. 84 i n.; też, *Karpowicz Michał Franciszek*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 288–289.

⁴⁴³ Cyt. za: I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Komisji Edukacji Narodowej*, s. 168.

Był także Kaliński przedstawicielem polskiego fizjokratyzmu – podobnie jak Karpowicz występował w obronie chłopów. W 1779 r. w majątku Pawła Brzostowskiego, fizjokraty, wygłosił dwie mowy: *Mowa o wolności miana w Pawłowie* oraz *Mowa o pociechach stanu rolniczego w Pawłowie*. Jednym z przesłań skierowanych do chłopów była rada, by nabytej wiedzy nie używali przeciw dziedzicowi. Jego uniwersyteckiego wykładu teologii słuchała, na polecenie biskupa Massalskiego, młodzież z seminarium duchownego. Był jednym z recenzentów rozprawy Strojnowskiego *Nauka prawa przyrodzonego*⁴⁴⁴.

Ks. Józef Konstanty Bogusławski (1754–1819), pijar, nauczyciel prawa natury i narodów w kolegium pijarskim w Warszawie, polecony przez biskupa Massalskiego. Wykłady rozpoczął dopiero na jesieni 1790 r. Profesorem podobno nie był wybitnym. Zapowiadał, że treścią wykładów będzie historia Kościoła w kolejnych epokach historycznych. Rozpoczął od dziejów pierwszych chrześcijan, jako przykładu „oświecenia, gorliwości, cierpliwości i męstwa”⁴⁴⁵. Nie zamierzał natomiast przedstawiać rozwoju oświaty i obyczajów. Wykład musiał być więc dość suchy. W części poświęconej teologii moralnej poszedł ściśle za przykładem Kalińskiego, prezentując rozważania o powinnościach wszystkich stanów⁴⁴⁶.

KATEDRA PRAWA KANONICZNEGO I PRAWA CYWILNEGO

Korneliusz Pocolojewski (Pocolajewski) (1746–1812), jedyny profesor świecki w Kolegium Moralnym. Cykl wykładów teologicznych zamykało prawo kanoniczne. Kurs tego prawa trwał dwa lata i obejmował kilka grup problemów: wyjaśnienie kwestii prawnych związanych z funkcjonowaniem sądów duchownych, z sakramentem małżeństwa i przeprowadzaniem rozwodów; przywileje duchownych i beneficja; struktura hierarchii kościelnej; działalność organów władzy duchownej. Wstępną część wykładów poświęcił Pocolojewski metodom zdobywania wiedzy prawniczej i wyjaśnieniu „natury prawa w powszechności” oraz różnic między prawem zwyczajowym i pisanym, ludzkim i boskim, narodów i cywilnym. Wobec braku katedr prawa cywilnego i karnego wiadomości ogólne z nauk prawnych dopełniały wiedzę studentów⁴⁴⁷.

⁴⁴⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; W. Kaliński, *Dziennik 1787–1788*, oprac. Ł. Kurdybacha, Wrocław 1968; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, passim; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 15 i n.; też, *Kaliński Wilhelm (Gwilhelm)*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 279–280.

⁴⁴⁵ Cyt. za: I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 169.

⁴⁴⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 181 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 171–173.

⁴⁴⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 64 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 161, 174.

KATEDRA PRAWA NATURY I NARODÓW

Ks. Hieronim Stroynowski (1752–1815), pijar, fizjokrata, profesor prawa natury. Był nauczycielem w warszawskiej szkole pijarów. Komisja Edukacji Narodowej 13 czerwca 1780 r. informowała, że postanowiła zatrudnić ks. Stroynowskiego „profesorem in Universitate Vilnensi”⁴⁴⁸, a 1 grudnia, że pensja profesorska od 1 października wynosiła 2000 zł na rok. Zorganizowanie w uczelni wileńskiej Katedry Prawa Natury i Narodów, według KEN, miało być podstawą kształcenia nauczycieli. Stroynowski przybył do Wilna w drugiej połowie 1780 r. Objął katedrę oraz funkcję prefekta seminarium dla nauczycieli. 11 maja 1781 r. Komisja zdecydowała, że grupa ośmiu kandydatów litewskich wyjedzie na seminarium dla profesorów w Krakowie razem ze Stroynowskim. 29 lipca 1783 r. czterech z nich zostało nauczycielami w szkołach koronnych. Sympatią i szacunkiem darzyli go nie tylko Litwini, ale także kandydaci do stanu nauczycielskiego z Korony. Po powrocie z Krakowa, po wakacjach 1783 r., wykładał prawo natury i narodów. 8 czerwca 1785 r. Komisja wyznaczyła Stroynowskiego „do dyrekcji i bliższego dozoru kandydatów” przy Szkole Głównej Księstwa. „Prace zaś jego, dawniej na urzędzie prefekta Seminarii gorliwie podjęte, nadgradzając [...] przydaje mu pensji dwa tysiące rocznie [...]”⁴⁴⁹. 31 października 1787 r. Komisja zezwoliła, by wyjechał „dla zaratowania zdrowia z rady doktorów we Włoszech” bez uszczerpienia jego pensji. Zastąpił go „w dawaniu lekcji publicznych”⁴⁵⁰ Szymon Malewski. W 1799 r. przejął po Marcinie Poczobucie obowiązki rektorskie⁴⁵¹.

Szymon Malewski (1759–1832), absolwent seminarium kandydatów na nauczycieli w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, wiceprofesor prawa natury. Był w grupie kandydatów, którzy rozpoczęli studia w Krakowie. Po powrocie do Wilna, w roku 1784/1785 słuchał wykładów m.in. fizyki eksperymentalnej, matematyki wyższej i astronomii, historii naturalnej, literatury i prawa natury. Był pierwszym nauczycielem po studiach kandydackich – 25 kwietnia 1785 r. został zastępcą nauczyciela matematyki w szkole podwydziałowej wileńskiej. Latem 1787 r. wizytator wymienił go wśród nauczycieli, których uczniowie osiągnęli dobre postępy. W tymże roku otrzymał pozwolenie na dalsze studia w Szkole Głównej, a następnie został mianowany wiceprofesorem prawa natury. Zastępował Stroynowskiego na wykładach, wiernie

⁴⁴⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 134.

⁴⁴⁹ Tamże, s. 433.

⁴⁵⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 100.

⁴⁵¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 134 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 100–102 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 341 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 132 i n.; J. Kamińska, *Universitatis Vilnensis... 1773–1792*, passim; też, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, passim.

trzymając się jego książki *Nauka prawa przyrodzonego*. Pierwsze zajęcia poświęcał jednak logice, by uzupełnić niedostatki szkolnego wykształcenia studentów. W okresie Sejmu Wielkiego, gdy Stroynowski został powołany do deputacji sejmowej opracowującej kodeks praw, Malewski został opiekunem (prefektem) kandydatów do stanu nauczycielskiego. O jego nobilitację zabiegał rektor Szkoły Głównej Księstwa podczas Sejmu Czteroletniego.

Malewski okazał słabość w czasie Targowicy, zostając sekretarzem hetmana Szymona Kossakowskiego (1741–1794). Zrehabilitował się w czasie powstania na Litwie. Po rozbiorach był najpierw sekretarzem Uniwersytetu Wileńskiego, a w latach 1816–1822 – rektorem tej uczelni. Cieszył się szacunkiem młodzieży, troszczył się o wysyłanie zdolnych absolwentów na studia zagraniczne. Za jego rektoratu zmniejszyła się liczba profesorów cudzoziemców, na których miejsce angażowano Polaków⁴⁵².

XV.4. Szymon Malewski,
autor portretu Józef Oleszkiewicz.
Muzeum Narodowe w Krakowie

KATEDRA HISTORII POWSZECHNEJ

Ks. Tomasz Hussarzewski (1732–1807), misjonarz, prefekt seminarium diecezjalnego. W 1783 r. otrzymał wykład historii powszechnej, dając „dowody nie mniejszego talentu i równie śmiałych poglądów jak jego współbracia”; a także „lubił wytykać klerowi dawne jego grzechy. Szczególny szacunek żywił dla Condillaca i Mably’ego. Począwszy od pierwszego wykładu historii powszechnej w Szkole Głównej chwalił tego ostatniego, wyrażał podziw dla kampanii przeciw barbarzyństwu prowadzonej przez Voltaire’a”⁴⁵³. Jako fizjokrata z uznaniem wypowiadał się o kazaniach ks. Karpowicza, których autor stawał w obronie chłopów. Miał podobnie jak Naruszewicz uznanie dla rządów monarchicznych. W 1783 r. zainaugurował rok akademicki *Przemową przy rozpoczęciu lekcji publicznych historii powszechnej w Szkole Głównej W. Ks. Lit.*

⁴⁵² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 462; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 46 i n.; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 3, Kraków 1899–1900, s. 71–75; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 344 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji*

Edukacji Narodowej, s. 132 i n.; też, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 120 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 89 i n.

⁴⁵³ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 153.

Przedmiot swój traktował bardzo szczegółowo, a zaproponowany przez niego pełny kurs historii powszechnej – od czasów starożytnych do końca XVII w. – trwał 10 lat. Objąśniał także dzieje ojczyste. Nie wszyscy studenci mogli doczekać końca jego wykładów⁴⁵⁴.

KATEDRA PISMA ŚWIĘTEGO I KATEDRA PRAWA RZYMSKIEGO

Ks. Bernard Siruć (Syruc) (1731–1784), pijar. W 1781 r., podczas pobytu w Wilnie Joachima Chreptowicza, otrzymał Katedrę Prawa Rzymskiego w Akademii Wileńskiej. W wykładach prawa rzymskiego objaśniał kodeks Justyniana, wskazywał na praktyczne znaczenie zagadnień prawnych w życiu, szczególnie w kwestiach dziedziczenia oraz karania przestępców. Nie próbował interpretować kodeksu ani porównywać jego zgodności z prawem natury, jak to czynił Bonifacy Garycki w Szkole Głównej Koronnej. W 1784 r., kiedy Komisja zezwoliła na pierwsze wybory wizytatorów, jednym z nich został profesor Siruć, ale tuż przed rozpoczęciem wizytacji zachorował. Zdążył jeszcze w 1784 r. wraz z Dawidem Pilchowskim i Franciszkiem Narwojszem ułożyć instrukcję dla wizytatorów⁴⁵⁵.

Ks. Władysław Tautkiewicz (1732–po 1790), eksjezuita. Po odbyciu kolejnych etapów kształcenia w zakonie (trzy lata studiował filozofię, cztery lata słuchał teologii w Pińsku) najpierw był kaznodzieją, a następnie w Akademii Wileńskiej przez cztery lata wykładał filozofię i dwa lata teologię. Następne dwa lata wykładał teologię w Grodnie, po czym ponownie w Akademii Wileńskiej. W 1768 r. uzyskał stopień doktora teologii. Znał dobrze język litewski. Po kasacie zakonu do 1781 r. kontynuował wykłady. W latach 1784 i 1785 Szkoła Główna powoływała go na wizytatora generalnego, a wybór uzasadniono tym, że nie był on niezbędny w uczelni. Zachorował w 1785 r. przed wyjazdem na wizytację⁴⁵⁶.

⁴⁵⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 341 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 64 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 161 i n.

⁴⁵⁵ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, passim; też, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 77; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim.

⁴⁵⁶ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni*, s. 100–101; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 91 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 122; też, *Nauczyciele szkół średnich*, s. 132–133; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 44 i n.; B. Topij-Stempińska, *Tautkiewicz Władysław*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 651.

KATEDRA PRAWA KRAJOWEGO I PRZEWODU SĄDOWEGO

Ks. Michał Olechnowicz (1746–1782), pijar, profesor litewskiego prawa proceduralnego, jeden z pięciu pijarów w litewskiej Szkole Głównej. W roku szkolnym 1781/1782 rozpoczął wykłady prawa krajowego. Przedstawiał historię ustroju państwowego Polski i instytucji państwowych, a następnie miał się zająć prawem cywilnym, egzekucją praw oraz procedurą dochodzenia sprawiedliwości przez obywateli. Na zakończenie pierwszego roku wykładów zamierzał zapoznać studentów z działem prawa krajowego, traktującym „o osobach, którym prawo służy”⁴⁵⁷, czyli o królu i o prawie majestatu, o stanie senatorskim, rycerskim i innych stanach, a więc o mieszczaństwie i kupcach, i wreszcie o prawach różnych narodowości w Polsce. Tę część kursu prawa krajowego kończył charakterystyką magistratur, „które do udziału obywatelom sprawiedliwości ustanowione są”⁴⁵⁸. W następnym roku zamierzał omówić prawo własności i egzekucję praw, ale na przełomie marca i kwietnia 1782 r. zmarł, a z nim znikła Katedra Prawa Krajowego⁴⁵⁹.

KOLEGIUM FIZYCZNE

Prezes

Ks. Andrzej Strzecki (1737–1797), eksjezuita, matematyk i astronom, prezes Kolegium Fizycznego, bliski współpracownik rektora Poczobuta. Do zakonu wstąpił 3 sierpnia 1753 r. W latach 1765–1769 odbył w Wilnie studia teologiczne. Jednocześnie był profesorem języka greckiego i asystentem kierownika obserwatorium astronomicznego. W 1770 r. otrzymał tytuł doktora filozofii i nauk wyzwolonych, po czym został asystentem astronoma królewskiego, Marcina Poczobuta, który kierował obserwatorium wileńskim. W tym czasie był także asystentem na Wydziale Filozoficznym. Po kasacie zakonu, zaangażowany w badania nadal kierował obserwatorium. W 1774 r. Stanisław August nadał mu tytuł astronoma królewskiego. Na jednym z październikowych posiedzeń Komisji w 1777 r. zaprezentował wyniki obserwacji astronomicznych z 1773 r., przygotowanych do przedstawienia uczonym za granicą. Wykonał także projekt „mapy krajowej”. W uznaniu tych osiągnięć Komisja zdecydowała o kupnie w Anglii instrumentów astronomicznych na potrzeby obserwatorium. To Strzecki sprawił, że obserwatorium wileńskie wzbogaciło się o nowe przyrządy, wartości prawie 8000 zł. Placówka ta znalazła się wśród najlepiej wyposażonych w Europie.

⁴⁵⁷ *Prospectus lectionum in Alma Universitate et Academia Vilnensis = Układ lekcji*, Typis Sacrae Regiae Majestetis penes Academiam, Vilnae 1781, k. L2.

⁴⁵⁸ Tamże, k. L2v.

⁴⁵⁹ J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 340, 368; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 53 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 71 i n.; też, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, passim.

14 października 1777 r. Komisja udzieliła mu pochwały za prezentację obserwacji astronomicznych, czynionych „przez rok 1773 dla komunikowania zagranicznym astronomom w języku francuskim wyszłe”⁴⁶⁰. Komisja także potwierdziła projekt Strzeckiego opracowania „mapy krajowej”. 17 października Komisja przekazała 1500 zł na instrumenty astronomiczne, niezbędne „do egzekucji mapy krajowej” oraz 100 zł na podróż do Londynu. „Ubezpieczyła onemuż pensją, którą chociaż nieprzytomny [!] z Collegium Astronomicznego odbierać będzie”⁴⁶¹. Za granicę wyjechał z końcem 1777 r., gdzie z sukcesem dopilnował wyboru Poczobuta na członka Akademii Francuskiej, a także zakupił nowe instrumenty do obserwatorium, niezbędne do sporządzenia mapy Rzeczypospolitej. 16 lutego 1778 r. proszono biskupa wileńskiego, Massalskiego, żeby odpisał Strzeckiemu „i dał na ręce jego list imieniem Komisji do Akademii Paryskiej Scientiarum, żądając stowarzyszenia z nią Collegium Astronomicznego wileńskiego, z tym warunkiem, iż go nie ma oddać, póki nie wyrozumie łatwości z strony tejże Akademii w żądaniu Komisji”⁴⁶². 27 listopada Strzecki oddał raport „w archiwum Komisji [...] złożony wraz z kontraktem ordynowanych: zegaru [!] i instrumentów, tudzież z rejestrem tak samychże [!] instrumentów, jako też ekspensy na nie opłaconych pieniędzy i opłacić się mających”⁴⁶³.

23 listopada 1779 r. Komisja zaleciła Kasie Generalnej warszawskiej, „aby wydała dyspozycją do kasy w Wilnie będącej na wypłacenie sumy 2588 zł gr. 20 polskich za kwitem jmc ks. Strzeckiego, astronoma J. K. Mości, które wyłożył podług złożonego w kasie porachunku” oraz zażądała dokładnej specyfikacji „rzeczy i instrumentów podług

XV.5. Medal *Merentibus* (awers i rewers) przyznawany przez Stanisława Augusta osobom zasłużonym w dziedzinie nauki, sztuki i wynalazczości, autor projektu Johann Philip Holzhaeusser. Muzeum w Nieborowie i Arkadii – Oddział MNW I

⁴⁶⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 89.

⁴⁶¹ Tamże, s. 90.

⁴⁶² Tamże, s. 99–100.

⁴⁶³ Tamże, s. 105.

uczynionego kontraktu sprowadzonych”. 17 marca 1780 r. Komisja zaleciła Kasie Generalnej opłacenie kosztów instrumentów astronomicznych i fizycznych „w Londynie wypłacić się mających”⁴⁶⁴. W 1781 r. Strzecki został profesorem astronomii, zastępcą rektora w kierowaniu uczelnią oraz prezesem Kolegium Fizycznego. W 1782 r. Stanisław August obdarzył go medalem *Merentibus*.

KATEDRA MATEMATYKI STOSOWANEJ

Ks. Tadeusz Kundzicz (1747–1829), eksjezuity, w 1773 r. prowadził niższy kurs języka francuskiego. W 1774 r. zgłosił się do prac w obserwatorium, którymi kierował Andrzej Strzecki. Był także zastępcą profesora, profesorem matematyki wyższej stosowanej (1777 r.), następnie profesorem zwyczajnym (1780 r.), autorem gramatyki francuskiej dla szkół, którą opublikował bez swego nazwiska. Podręcznik ten, używany w szkołach Komisji, był dwukrotnie przedrukowywany. W 1781 r. był sekretarzem prezesa Kolegium Fizycznego – profesora Strzeckiego. Był także pomocnikiem Józefa Mickiewicza w gabinecie fizyki eksperymentalnej. Profesorem matematyki stosowanej został w maju 1783 r. W roku akademickim 1786/1787 miał wykład architektury cywilnej i militarnej.

Wykładał w sposób poglądowy, prezentując różne maszyny, omawiał ich praktyczne zastosowanie. Posiłkował się aktualną literaturą, głównie francuskich uczonych.

Pod panowaniem carskim Kundzicz pracował w Szkole Głównej do 1802/1803 r., po czym przeszedł na emeryturę, ale rok później Rada Uniwersytetu przydzieliła mu stanowisko prefekta seminarium kandydatów do stanu nauczycielskiego, którym był do 1807 r. Przez ponad dwadzieścia ostatnich lat życia koncentrował się na sprawach Kościoła. Zmarł 15 stycznia 1829 r.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Tamże, s. 116–117.

⁴⁶⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 254; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 24 i n.; I. Szybiak,

Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej, passim; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim; też, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, s. 129–130; A.P. Bieś, *Kundzicz [Kundicz] Tadeusz*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 352.

KATEDRA MATEMATYKI WYŻSZEJ

Ks. Franciszek Milikont Narwojsz (1742–1819), eksjezuita, po studium pedagogicznym, trzyletnim kursie filozofii z matematyką w Akademii Wileńskiej i po studiach teologii. Wykładał matematykę trzy lata (1767–1770), po czym kierował pracami przy regulacji Niemna w związku z planami ekonomicznymi Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego litewskiego. W 1773 r. wrócił do Akademii jako profesor filozofii i matematyki, a także asystent Wydziału Filozoficznego. Został doktorem filozofii i nauk wyzwolonych. Znał języki litewski i łotewski. Po ponownym zaangażowaniu się w projekty Tyzenhauza, po jego upadku, w 1782 r. wrócił do Szkoły Głównej. W maju 1783 r. został profesorem matematyki wyższej. Na katedrze okazał się rzetelnym wykładowcą i świetnym znawcą swojego przedmiotu. W 1804 r. został emerytem, dobrowolnie nauczającym do 1808 r. matematyki. 16 kwietnia 1803 r. Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk wybrało go na członka przybranego. W 1805 r. studenci Uniwersytetu Wileńskiego, którzy zorganizowali Towarzystwo Fizyczno-Matematyczne, zaprosili go na członka honorowego. Rok później został członkiem honorowym Towarzystwa Nauk i Umiejętności, również w Wilnie. W 1808 r. zaprzestał wykładów uniwersyteckich, a rozpoczął działalność w kapitule wileńskiej⁴⁶⁶.

KATEDRA MATEMATYKI ELEMENTARNEJ

Ks. Mikołaj Tomaszewski (1756–1814), eksjezuita. Był słuchaczem filozofii, kiedy nastąpiła kasata zakonu. Interesowała go zwłaszcza matematyka. W dalszych studiach wspierał go Poczubut. W 1780 r. został wiceprofesorem matematyki elementarnej i został na stanowisku aż do wybuchu powstania kościuszkowskiego. Jego zadaniem były lekcje matematyki początkowej dla tych studentów, „którzy ze szkół mniejszych na lekcje akademickie przychodzą”. Pomagał Jeanowi Emmanuelowi Gilibertowi w opiece nad zbiorami gabinetu historii naturalnej oraz nad ogrodem botanicznym. W latach 1783–1794 pełnił funkcję sekretarza Kolegium Fizycznego. Był zwolennikiem Stanisława Augusta, czemu dał wyraz w mowie wygłoszonej na uroczystości szkolnej w 1788 r. W czasie insurekcji kościuszkowskiej zbliżył się do jakobinów i został mianowany zastępcą członka Rady Najwyższej Narodowej. Za udział w powstaniu Repnin odmówił mu dalszego zatrudnienia. W latach 1805–1813 Uniwersytet Wileński wypłacał mu emeryturę⁴⁶⁷.

⁴⁶⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 254; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 264; J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 325 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 18 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis...*

1773–1792, s. 114–118; też, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, s. 131–134; L. Grzebiń, *Narwojsz [Narwos, Narwoysz] Franciszek*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 442.

⁴⁶⁷ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 234; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji*

KATEDRA FIZYKI EKSPERYMENTALNEJ (ALBO DOŚWIADCZALNEJ)

Ks. Józef Mickiewicz (1744–1817), ekszezuista, oddany „gorąco studentom, kochany przez kolegów”. Po wizytacji Wybickiego w 1777 r. „zaczął się specjalizować w nauczaniu fizyki eksperymentalnej”⁴⁶⁸. Jego wykłady – na które przychodziło od 90 do 150 słuchaczy – budziły ogromne zainteresowanie nie tylko studentów, ale także osób spoza uniwersytetu, m.in. przebywających w Wilnie „dam i szlachty”. Dysponował dobrze zorganizowanym i zaopatrzonym laboratorium, mieszczącym się w tak zwanej Galerii Bakońskiej, które ułatwiało mu ilustrowanie wykładów doświadczeniami. Licznych gości przyciągały także popisy publiczne jego uczniów, wykonujących doświadczenia ilustrujące właściwości ciał, demonstrujące działanie maszyn prostych i złożonych oraz ich praktyczne zastosowanie. W niedziele i dni świąteczne dawał lekcje arytmetyki, geometrii i mechaniki dla rzemieślników, „stosując się do ich kunsztu, ochoty i potrzeby” – pisał w prospekcie wykładów⁴⁶⁹. Przez wiele lat były to jedyne tego rodzaju wykłady. Po wybuchu powstania kościuszkowskiego wiosną 1794 r. został członkiem Rady Najwyższej Litewskiej, w której kierował resortem oświaty. Po upadku powstania uniknął aresztowania, po czym wrócił do pracy. W 1799 r. wraz z Jundziłłem badał torf w okolicy Nieświeża i innych miejscowości. Po ustąpieniu rektora Stroynowskiego z urzędu, od lutego 1806 r. do stycznia 1807 r. zarządzał Uniwersytetem, do momentu gdy rektorem został Jan Śniadecki. Opiekował się Adamem Mickiewiczem, którego umieścił w seminarium kandydatów na nauczycieli. Był aktywny w kontaktach z inteligencją wileńską. 15 września 1817 r. profesor Golański na publicznym posiedzeniu Uniwersytetu złożył hołd jego zasługom dla nauki i sprawy narodowej⁴⁷⁰.

XV.6. Ks. Józef Mickiewicz,
profesor fizyki eksperymentalnej.
Vilniaus Universiteto Biblioteka

Narodowej 1786–1794, s. 101 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 263–264 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 325 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 53–55 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 73 i n.; B. Topij-Stempińska, *Tomaszewski Mikołaj*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 655–656.

⁴⁶⁸ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 89.

⁴⁶⁹ *Prospectus lectionum*, k. I.

⁴⁷⁰ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 233; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 23 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 89 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 47 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim; *taż*, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, passim; B. Topij-Stempińska, *Mickiewicz Józef*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 413–414.

XV.7. Lista studentów zapisanych na wykłady
z fizyki eksperymentalnej.
Vilniaus Universiteto Biblioteka

KATEDRA HISTORII NATURALNEJ

Jean Emmanuel (Samuel) Gilibert (1741–1812), Francuz, doktor medycyny uniwersytetu w Montpellier, wykładowca medycyny w Lyonie, przyrodnik i lekarz. Sprowadzony przez Tyzenhauza na Litwę. W latach 1775–1777 założył szkołę lekarską w Horodnicy pod Grodnem. W połowie 1781 r. objął w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego Katedrę Historii Naturalnej oraz materii medycznej. Gilibert zapowiadał lekcje historii naturalnej wraz z omówieniem roślin leczniczych i sposobów przygotowywania lekarstw. Z Grodna, gdzie zatrudniał go

XV.8. *Flora Lituanica inchoata...*,
strony tytułowe
prac Jeana Emmanuela Giliberta,
badacza fauny i flory Litwy.
BUW

Tyzenhauz, na polecenie Chreptowicza przywiózł do Wilna zbiory do ogrodu botanicznego, wyposażenie dwóch gabinetów – fizycznego i anatomicznego, oraz dar Stanisława Augusta – kolekcję minerałów syberyjskich i bibliotekę złożoną z 3 tysięcy tomów. Korzystał z nich na zajęciach ze studentami. Gilibert, zgodnie z ówczesnym rozumieniem historii naturalnej, uwzględniał w tej dyscyplinie botanikę, zoologię i mineralogię. Podczas lekcji botaniki studenci poznawali budowę roślin, obserwowali ich wzrost, uczyli się sporządzania zielników. Pokazywał rośliny w środowisku naturalnym, a następnie okazy zasuszone – nazywał je, omawiał miejsca występowania oraz wyjaśniał warunki wzrostu i ich zastosowanie. Jego wykłady miały charakter praktyczny, np. wskazywał na wykorzystanie roślin w różnych dziedzinach życia – w rolnictwie, przemyśle i produkcji leków.

Gilibert niezbyt dobrze odnajdywał się w środowisku Szkoły. Poczobut nie cenił go, pisząc, że miał „za cały swój obiekt jedną z nie najtrudniejszych nauk”⁴⁷¹. Wiosną 1783 r. ze względu na sprawy rodzinne przerwał wykłady i wyjechał do Francji. Opublikował wyniki badań flory litewskiej. Pozostawił bogaty zielnik, który dziś przechowywany jest w Narodowym Herbarium Ukrainy w Kijowie⁴⁷².

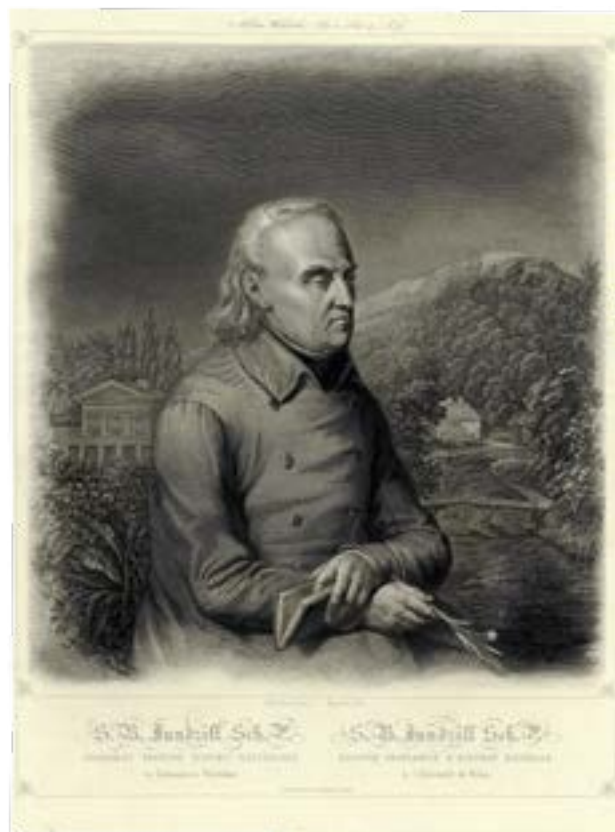
⁴⁷¹ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 93.

⁴⁷² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 233, 234; J. Lewicki, *Bibliografia druków odnoszących się do Komisji Edukacji Narodowej*, Lwów 1908, s. 40; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 90 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji*

Edukacji Narodowej, s. 21 i n.; W. Grębecka, *Poglądy dydaktyczne J.E. Giliberta*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2015, nr 1(60), s. 133–147; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim; też, *Gilibert Jan Emanuel (Jean Emmanuel)*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 210–211.

XV.9. Jerzy Forster, profesor historii naturalnej w latach 1783–1787, autor portretu Johann Heinrich Tischbein

XV.10. Ks. Stanisław Bonifacy Jundziłł, pijar, profesor historii naturalnej, rysunek Antoniego Oleszczyńskiego. Biblioteka Narodowa

Jerzy (Johan Georg) Adam Forster (Forszter, Ferszter)

(1754–1794), wybitny przyrodnik i podróżnik; uczestnik wyprawy Jamesa Cooka w latach 1772–1775, autor *A Voyage Round the World* (1777). W latach 1784–1787 powiększył zbiory z zakresu historii naturalnej o kolekcję owadów, ryb i ssaków. Zbiór minerałów syberyjskich przywiezionych z Grodna uzupełniły okazy zakupione przez Forstera na polecenie Komisji w Dreźnie. 1 marca 1784 r. KEN przeznaczyła mu na podróż do Wilna 3600 zł oraz „na skupienie kruszców z gór Hartz i Freyberg zł 900, które to sumy [...] policzone być mają tym sposobem: zł 3600 w pensji, zł zaś 900 w determinowanym na potrzeby Szkoły Głównej quantum”⁴⁷³. Przybył do Wilna z końcem listopada 1784 r., a 18 grudnia na posiedzeniu profesorów czytał swoją rozprawę. Wykłady rozpoczął 2 lutego 1785 r. Jego wykłady były merytoryczne i dobrze uporządkowane. Omawiał kolejno minerały, świat

⁴⁷³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 308.

roślinny i świat zwierzęcy. Wykładał po łacinie. Materia wykładu najpierw rozpisana była na rok, następnie na dwa lata: rok dla botaniki i mineralogii, drugi – dla zoologii. Cieszył się sympatią studentów, dla których prowadził w 1787 r. „prywatne” lekcje botaniki, ponieważ nie obejmował jej wówczas wykład kursowy. Jego słuchaczami byli m.in. późniejsi profesorowie Szkoły Głównej, w tym Stanisław Bonifacy Jundziłł. W Wilnie pracował do sierpnia 1787 r. Raził go „jezuickość” uczelni, ponadto otrzymał propozycję udziału w wyprawie dookoła świata. Po wyjeździe Forstera katedra była nieobsadzona aż do 1792 r.⁴⁷⁴

Ks. Stanisław Bonifacy Jundziłł (1761–1840), pijar.

Po studiach w Szkole Głównej prowadził zajęcia z nauk przyrodniczych w jednej ze szkół pijarskich. Przekładał także na język polski francuskie i włoskie rozprawy przyrodnicze. W latach 1781–1783 Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego zajęła się przygotowaniem nauczycieli szkół zakonnych, głównie pijarów z nowicjatu na Śnipiszkach. W 1787 r. uczestniczył w „prywatnych” lekcjach botaniki prowadzonych przez Jerzego Forstera po łacinie. Wiosną w ogrodzie botanicznym uczył się metod klasyfikacji roślin. Po wyjeździe Forstera w sierpniu 1787 r. Jundziłł zwrócił się do KEN o przekazanie mu wakującej katedry, co wywołało sprzeciw Poczobuta. Dopiero w kwietniu 1792 r. Komisja zaleciła obranie go zastępcą profesora i wysłanie na studia za granicę.

Był dość krytyczny w ocenie kadry profesorskiej, a swoje opinie zawarł w rozprawie *Zbiór ułamkowych wiadomości o osobach i zakładach naukowych w dawniejszym i obecnym (1829) stanie Wileńskiego Uniwersytetu*, opublikowanej przez „Pismo Zbiorowe Wileńskie” na rok 1859 oraz w *Pamiętniku życia* wydanym w „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” w 1914 r.⁴⁷⁵

XV.11. Strona tytułowa pracy Stanisława Jundziłła *Opisanie roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących według układu Linneusza*, Wilno 1791. Biblioteka Narodowa

⁴⁷⁴ Tamże, s. 307 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 10 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 66 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 136 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 15 i n.; też: Forster (Foerster) Jerzy (Johan Georg Adam), [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 196–197.

⁴⁷⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 310 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 90 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 88 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 5 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 15 i n.; M. Ausz, *Jundziłł Bonifacy*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 274–275.

KATEDRA CHIRURGII TEORETYCZNEJ I POŁOŻNICTWA

Mikołaj Régnier (1746–1800), Alzatzczyk, domowy lekarz biskupa Ignacego Massalskiego. Komisja powierzyła mu w 1775 r. wykłady chirurgii teoretycznej i położnictwa w Szkole Medycznej w Wilnie. Przed objęciem tego stanowiska wyjechał do Francji dla uzupełnienia studiów z zakresu chirurgii i położnictwa. 31 października 1777 r. był już w Wilnie, wraz z Jakubem Briôtet i jego projektem szkoły cyrulickiej. 7 kwietnia 1780 r. Régnier zwrócił się do Komisji, by podkanclerzy litewski „chciał się zatrudnić [...] roztrząśnieniem okoliczności tyczących się szkoły anatomicznej [...] i profesorów onejże względem zdatności i potrzeby ich wyegzaminowaniem”⁴⁷⁶. Podczas inauguracji roku akademickiego w 1781 r. wygłosił mowę w języku polskim.

Swoje zajęcia dzielił na dwie części: w porze zimowej wykładał chirurgię teoretyczną, wiosną zaś uczył położnictwa – po raz pierwszy na Litwie. Korzystając z finansowego wsparcia biskupa Ignacego Massalskiego, w szpitalu św. Rocha w Wilnie wydzielił 10 łóżek dla położnic – opiekował się nimi wraz z żoną.

Régnier nie miał stopnia doktorskiego, ale był dobrym praktykiem – jak pisał Stanisław Bonifacy Jundziłł. W dobie Sejmu Czteroletniego Poczobut zabiegał o nobilitację wielu profesorów, m.in. Mikołaja Régniera. Został mianowany profesorem chirurgii teoretycznej i akuszerii w roku 1793/1794 w Collegium Nauk Fizycznych⁴⁷⁷.

Jakub Briôtet (1746–1819), Francuz, doktor medycyny, chirurg. Zaprotegował go i sprowadził do Wilna Mikołaj Régnier, profesor chirurgii i anatomii. Briôtet był więc drugim medykiem, profesorem anatomii. W zakresie jego zajęć były operacje chirurgiczne i demonstracje anatomiczne oraz sekcje zwłok. Zajęcia dla studentów dzielił na dwie części: w porze zimowej – z chirurgii teoretycznej, wiosną – po raz pierwszy na Litwie także z położnictwa.

⁴⁷⁶ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 123.

⁴⁷⁷ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 89 i n.; S.B. Jundziłł, *Zbiór ulamkowych wiadomości o osobach i zakładach naukowych w dawnym*

i obecnym (1829) stanie Uniwersytetu Wileńskiego, „Pismo Zbiorowe Wileńskie” 1859, s. 127, 128; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 48 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 55 i n.; *taż*, *Régnier (Renje) Mikołaj*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 539–540.

W 1783 r. w kolegium fizycznym uczył chirurgii praktycznej. W marcu 1786 r. Briôtet poprosił o zwolnienie z funkcji prosektora ze względu na stan zdrowia. Jednocześnie starał się o uzyskanie stopnia doktorskiego. W 1786 r. Szkoła Główna zatwierdziła do druku jego rozprawę o położnictwie pt. *Ars obstetirandi*, opracowaną na podstawie długoletniej praktyki lekarskiej. 20 lipca 1787 r. otrzymał patent „na profesora demonstratora publicznego operacji i chirurgii praktycznej”. We wrześniu tego roku uzyskał stopień doktora, a następnie patent profesorski. W roku 1787/1788 otrzymał 6 tys. pensji, podobnie w latach 1788/1789–1793/1794, kiedy był profesorem chirurgii praktycznej.

Do jego zasług należało także pierwsze szczepienie ospy w Wilnie. Studentom demonstrował różne sposoby przeprowadzenia tego zabiegu. Starał się zachęcić ich do zdobywania szerokiej wiedzy z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych. Nauczył się języka polskiego, w którym – po pierwszych latach pracy w Szkole Główniej Księstwa – wykładał. A trzeba zaznaczyć, że większość wykładów z medycyny odbywała się w uczelni wileńskiej albo po łacinie, albo po francusku. W latach 1799–1800 Briôtet nadal uczył położnictwa⁴⁷⁸. Z inicjatywy Briôteta i pod jego opieką młodzi medycy, którzy nadal uzupełniali swoją wiedzę medyczną, zorganizowali publiczne wykłady w języku polskim z anatomii i fizjologii, głównie dla uczniów i terminatorów wileńskiej kontuberni cyrulików. W październiku 1787 r. ogłoszono ich inaugurację w „Gazetach Wileńskich”. Opiekę naukową objął Briôtet. W styczniu 1789 r. wprowadzono wykłady z anatomii, o czym informowały „Gazety Wileńskie”. Prowadzili je razem Onufry Orłowski i Józef Longchamps – obydwaj rozpoczęli studia około 1783/1784 r. Longchamps był autorem przekładu z języka francuskiego rozprawy pt. *Nauka położnicza przez pytania i odpowiedzi...*, wydrukowanej w Wilnie w 1789 r. Jednym z bardziej uzdolnionych studentów był Jan Czempiński (a. Czenpiński, brat Pawła, członka Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych), który prowadził zajęcia z fizjologii. Z końcem 1789 r. otrzymał stypendium Komisji na studia w Wiedniu. Jego pobyt za granicą przerwała śmierć. Stypendystą królewskim był natomiast Andrzej Matuszewicz. Do Wilna przybył razem z profesorem Gilibertem. W 1785 r. otrzymał bakalaureat nauk medycznych, co nie przeszkadzało mu w słuchaniu wykładów profesorów Briôteta i Régniera⁴⁷⁹.

⁴⁷⁸ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 92 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 79 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 336 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 48 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 89, 282; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis...*

1773–1792, s. 55 i n.; też, *Briôtet Jakub*, [w:] *KEN. Słownik biograficzny*, s. 113–114.

⁴⁷⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 114 przyp. 22; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 62, 153, 157, 174, 242; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim.

KATEDRA FIZJOLOGII, ANATOMII I OPERACJI CHIRURGICZNYCH

Stefan Wawrzyniec Bisio (Bissio) (1724–1790), pochodził z Pawii we Włoszech. Od roku 1763 przebywał w Polsce – najpierw był lekarzem księżnej Anny Jabłonowskiej (1728–1800) w Siemiatyczach, następnie w Nieświeżu – Karola Radziwiłła (1734–1790) i jezuitów w Wilnie. Poślubił lwowiankę. W początkach 1774 r. Pilchowski informował Poczobuta: „Sam Pan Bissio [...] zabiegł doradzając mu [ks. Strzeckiemu] aby nieco z swej skwapliwości i gorącości w zabawach [tj. w pracy] spuścił”⁴⁸⁰. 20 listopada 1776 r. „doniósł Komisji o bibliotece, którą ma do sprzedania” – o wartości propozycji miał zdecydować Poczobut, astronom Jego Królewskiej Mości. 10 stycznia 1777 r. KEN zobowiązała Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, by razem z bibliotekarzami z Biblioteki Załuskich zdecydowało, które z książek „za potrzebne osądzi”⁴⁸¹, i Komisję o tym zawiadomiło.

Wykłady rozpoczynał od krótkiego wprowadzenia studentów w historię medycyny, następnie przedstawiał opis budowy anatomicznej człowieka i dopiero wówczas przystępował do wyjaśnienia funkcji i właściwości poszczególnych części ciała. Wskazywał także na różnice w funkcjonowaniu organizmu człowieka zdrowego i chorego. Wykłady ilustrował okazami anatomicznymi przygotowanymi przez Briôteta. Był także opiekunem zbiorów historii naturalnej, po wyjeździe ich pierwszego opiekuna Jeana Emmanuela Giliberta. W 1787 r. wyjechał do Włoch⁴⁸².

KATEDRA CHEMII

Józef Sartoris (Sartorius, Sartorys) (?–1799), studiował chemię w Paryżu i w Anglii; doktor medycyny i przyrodnik z Turynu, członek Królewskiej Akademii Nauk w Turynie, „zapoczątkował nauczanie chemii w czym wykazał swe talenty”⁴⁸³.

Pierwszy rok pracy w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego 1784/1785 Sartoris spędził na organizacji laboratorium. Jego podstawowymi przedmiotami nauczania były chemia i farmacja. Wykłady rozpoczynał od rysu historycznego rozwoju chemii,

⁴⁸⁰ List Dawida Pilchowskiego do Marcina Poczobuta z 24 V 1774, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, sygn. III-76.42: odpis Ludwika Chmaja, k. 42.

⁴⁸¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 74–75.

⁴⁸² I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 52 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 90 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 42 i n.; też, *Bisio Stefan*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 100–101.

⁴⁸³ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 93.

następnie przechodził do teorii cząsteczkowej budowy ciał, a w drugiej części wykładu mówił o możliwościach stosowania chemii do potrzeb człowieka. Wykłady reprezentowały dobry poziom naukowy, objaśniały osiągnięcia ówczesnej chemii. Ilustrował je eksperymentami. Był ceniony przez studentów, choć często wykłady opuszczał. 7 października 1788 r., w uznaniu jego zasług, Komisja udzieliła mu zdrowotnego urlopu na dziewięć miesięcy, nie odbierając pensji. W listopadzie 1789 r. otrzymał przedłużenie urlopu. W roku 1791/1792 uczył znów chemii i farmacji. W 1793/1794 wykłady chemii i farmacji były nieobsadzone – Sartoris opuścił Rzeczpospolitą. Swoje książki przekazał do księgozbioru Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁸⁴.

Jan Andrzej Lobenwein (Löbenwein) (1758–1820), wiedeńczyk, profesor świecki. Na Uniwersytecie w Wiedniu uzyskał stopień magistra. W roku 1783 uczył w szkole medyko-chirurgicznej w Petersburgu. Na uniwersytecie w Jenie w 1785 r. otrzymał stopień doktora medycyny. Zamieszkał w Rydze, gdzie zajmował się praktyką lekarską. Stamtąd przybył do Wilna, gdzie 20 lipca 1787 r. otrzymał od KEN patent na urząd „profesora anatomii i fizjologii w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁴⁸⁵. Nominację na katedrę, na miejsce Bisio, otrzymał 29 września 1787 r. Wykładał dwa działy medycyny: anatomię i fizjologię. W opinii współczesnych był gorliwym i pracowitym profesorem, cieszącym się szacunkiem uczniów. Wykłady prowadził samodzielnie, ale korzystał także z literatury przedmiotu. Ważna dla niego była pogłębliwość, dlatego wykłady odbywał w sali anatomicznej, z wykorzystaniem eksponatów przygotowanych przez Briôteta. 9 marca 1789 r. Komisja „miała ukontentowanie czytać [...] obserwacje anatomiczne przez j. p. Lobenwein”⁴⁸⁶. Na rozpoczęcie roku akademickiego 1791/1792 wygłosił po łacinie wykład o przesądach przeciwko anatomii. Zachęcał uczniów, by nie lekceważyli tej nauki użytecznej „rodzajowi ludzkiemu”. Trzykrotnie był dziekanem, a dwa razy rektorem Szkoły w latach 1816–1818⁴⁸⁷.

⁴⁸⁴ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej, 1773–1785*, s. 308, 434; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 63 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, passim; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, passim; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim; też, *Sartoris (Sartorius, Sartorys) Józef Gerard*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 562–563; też, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*. Akademia Wileńska, passim.

⁴⁸⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 79.

⁴⁸⁶ Tamże, s. 190.

⁴⁸⁷ Tamże, s. 79 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 344, 369; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 94, 282; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 150 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim; też, *Lobenwein (Löbenwein) Jan Andrzej*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 562–563; też, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*. Akademia Wileńska, passim.

KATEDRA MEDYCyny PRAKTYCZNEJ I MATERII MEDYCZNEJ

Józef Langmajer (1750–1810), lekarz, Węgier z pochodzenia. Kształcił się w Wiedniu i tam miał praktykę lekarską. W marcu 1784 r. na posiedzeniu Szkoły Głównej został przyjęty do Kolegium Fizycznego. W kwietniu 1784 r. zapoczątkował wykład medycyny praktycznej połączony z wykładem materii medycznej. Ponadto co roku niemal zapowiadał nowy zakres zagadnień. W roku 1784/1785 objaśniał różnice pomiędzy organizmami człowieka zdrowego a chorego. Traktował o rozmaitych objawach chorób i o ich przyczynach, omawiał niektóre zagadnienia higieny i zapobiegania chorobom. W następnym roku zajmował się terapią. W 1787/1788 r. wykłady poświęcił historycznemu opisowi chorób i wyjaśnieniu, jakimi drogami lekarze doszli do wykrycia ich przyczyn. Opis ten miał pomóc studentom w stawianiu diagnozy. W roku następnym omawiał diagnostykę lekarską i metody badań chorego, podkreślał, że ta wstępna czynność ma ogromne znaczenie dla prawidłowej diagnozy. Starał się wpoić słuchaczom rzetelny stosunek do wykonywanej pracy. W roku 1788/1789 rozpoczął wykłady z farmaceutyki, aby zapoznać studentów z lekarstwami i ich oddziaływaniem. Doczekał się szpitala uniwersyteckiego, otwartego w 1790/1791 r., dzięki któremu mógł przystąpić do zajęć z medycyny praktycznej. Skupił uwagę uczniów przede wszystkim na systematycznym poznawaniu chorób, zwłaszcza nauce o „gorączkach dlatego jedynie, żeby uczniowie przy łóżku chorych postawieni, nauczysz się poznania przyczyn, znaków i symptomów choroby, śmiało o niej sądzić, dociekać natury i czego się w niej spodziewać lub obawiać [...] mogli”⁴⁸⁸.

KATEDRA ASTRONOMII I OBSERWATORIUM ASTRONOMICZNE

Obserwatorium astronomiczne zostało utworzone w czasach jezuickich w 1753 r. z fundacji Elżbiety z Ogińskich Puzyniny. Inicjatorem jego powołania i pierwszym kierownikiem był Tomasz Żebrowski. W chwili kasaty zakonu było ono wizytówką Akademii Wileńskiej i mogło się poszczycić dobrym instrumentarium. W okresie Komisji zostało wyposażone m.in. w kwadrans muralny. Tak dobre zaplecze dawało szerokie możliwości badawcze.

⁴⁸⁸ *Prospectus lectionum in Alma Universitate et Academia Vilnensi 1790–1791*, Typis Sacrae Regiae Majestatis penes Academicam, Vilnae 1790. Więcej na temat Józefa Langmajera zob.: *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 434 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 344, 368; A. Jobert,

Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794), s. 92 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 149–150; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, passim; też, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska*, passim; też, *Langmajer (Langmayer) Józef*, [w:] KEN. *Słownik biograficzny*, s. 360.

1

2

XV.12.1–2. Przyrządy do obserwacji astronomicznych: teleskop i kwadrans muralny. Muzeum Uniwersytetu Wileńskiego, Biblioteka – Sala Biała

Dyrektor Marcin Poczubut, rektor Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. „Wśród ówczesnej elity umysłowej polskiej cieszył się [...] zasłużoną opinią uczonego. Dnia 9 maja 1801 r. na posiedzeniu świeżo założonego w Warszawie Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Potocki zaliczył go do ludzi najbardziej zasłużonych dla podniesienia nauki w Polsce XVIII wieku, w ślad za czym Towarzystwo obrało go na swego członka czynnego”⁴⁸⁹.

Podczas sprawowania funkcji rektora znajdował czas na prowadzenie obserwacji astronomicznych. Ich wyniki przekazywał uczonym europejskim, o czym świadczy jego obszerna korespondencja. W 1803 r. wydał drukiem *O dawności zodiaka egipskiego w Denderach (Tintyris)*⁴⁹⁰.

W 1807 r. cały swój dorobek astronomiczny i kierownictwo obserwatorium Poczubut przekazał Janowi Śniadeckiemu.

⁴⁸⁹ J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 345.

⁴⁹⁰ J. Śniadecki, *Żywot uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczubuta*, s. 40; E. Rabowicz, *Poczubut-Odlanicki Marcin*,

[w:] *Polsk słownik biograficzny*, t. 27, s. 52–62; S. Matulaitytė, *Senoji Vilniaus universiteto astronomijos observatorija ir jos biblioteka*, Vilnius 2004, s. 83.

Profesor astronomii ks. Andrzej Strzecki (1737–1797), eksjezuita, współpracownik rektora. W zakonie odebrał wszechstronne wykształcenie. W 1770 r. w Akademii otrzymał stopień doktora filozofii i nauk wyzwolonych, następnie został asystentem Poczobuta, a jednocześnie był asystentem na Wydziale Filozoficznym. Na jednym z październikowych posiedzeń Komisji w 1777 r. przedstawił efekty obserwacji astronomicznych z 1773 r., przygotowanych do zaprezentowania uczonym zagranicznym. Przedstawił wówczas także projekt „mapy krajowej”. W czasie obrad sejmu grodzieńskiego zastępował Poczobuta w kierowaniu Szkołą Główną⁴⁹¹.

Adiunkt Ignacy Reszka (1760–1830). W roku 1784/1785 studiował matematykę jako *extern*. Od 1783 do 1800 r. był adiunktem w Obserwatorium Astronomicznym. O jego losach zarówno w czasach Komisji, jak i po III rozbiorze brak szczegółowych informacji. Wiadomo, że po zajęciu Litwy przez Moskwę wykładał astronomię, ale skompromitowany przez ucznia na dorocznym popisie w 1810 r. przeszedł na emeryturę⁴⁹².

XV.13. Widok obserwatorium
astronomicznego
Szkoły Głównej
Wielkiego Księstwa Litewskiego

⁴⁹¹ J. Poplatek SI, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 25 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 89 i n.; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 46 i n.; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 13 i n.

⁴⁹² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, s. 101 i n.; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, s. 282; J. Kamińska, *Universitas Vilnensis... 1773–1792*, s. 119, 121.

XV.14. Budynek obserwatorium astronomicznego w Wilnie, widok współczesny

W 1915 r. literat Lucjan Rydel (1870–1918) wydał zwięzłą historię Wilna. W pracy podkreślił rangę uczelni wileńskiej za czasów KEN:

Epoka Oświecenia wyciska na wszystkim swoje piętno: stara Jezuicka Akademia przeistacza się w nowoczesną Szkołę Główną, która w pierwszej połowie XIX w. miała zajaśnieć takim wyjątkowym blaskiem⁴⁹³.

Zwrócił też uwagę, że na początku XIX w. widać było efekty pracy uczelni wileńskiej:

w tych umiłowanych polskiemu sercu murach, do młodzińskiego lotu rozwijali orle skrzydła najwięksi z największych budziciele narodowego ducha: Mickiewicz i Słowacki⁴⁹⁴.

⁴⁹³ L. Rydel, *Wilno*, Kraków 1915, s. 19.

⁴⁹⁴ Tamże, s. 53.

ROZDZIAŁ XVI

Prawo szkolne. Od *Przepisów do Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych*

Od 1774 r. Komisja Edukacji Narodowej opracowała następujące dokumenty, które regulowały życie szkolne:

- 1774
- *Przepis do szkół parafialnych*
 - *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*
Szkoly wojewódzkie były szkołami średnimi z pełnym sześcioletnim programem kształcenia ogólnego.
 - *Instrukcja dla wizytatorów*
 - *Przepis dla rektorów szkół*
 - *Przepisy dla prefekta szkół*
 - *Przepis dla dyrektorów [korepetytorów] uczniów*
 - *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane*

Od 1775 r. opracowywaniem przepisów dla szkół oraz ustawodawstwa szkolnego zajęło się powołane przez Komisję Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych.

- 1776
- *Przepisy do szkół od Komisji Edukacji Narodowej*
- 1777
- *Przepisy dla nauczycieli względem raportów, które dawać mają Prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej o naukach swoich klas*
- 1781
- *Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane.*

XVI.1. *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie.*
Gabinety Starych Druków BUW

Układ Nauk i porządku między nimi, w Szkołach Wojewódzkich.

Nauki przez wyś- szone Klasy spo- sobiemi prowa- dzone.	NAUKA CHRZESCIANSKA. NAUKA MORALNA.						
	KLASA I.	KLASA II.	KLASA III.	KLASA IV.	KLASA V.	KLASA VI.	KLASA VII.
Nauki szczególni- eakademickie.	Łyżka Łacinska. Arystetyka. Historja z Geografią. Wiedomości o zwia- żkach, prawach, i obyczajach.	Łyżka Łacinska. Arystetyka. Historja z Geografią. Trybunał, wiadomości korporacyjnych.	Łyżka Łacinska. Geometrya. Historja z Geografią. Historja, wiadomości Ogólniejsze o ludzi.	Geometrya. Historja, wiadomości o Rządzie.	Historja. Arystetyka. Wiedomości o zwia- żkach korporacyjnych.	Logika. Metafizyka. Historja z Geografią. Wiedomości o zwia- żkach korporacyjnych i obyczajach.	Prawo. Historja z Geo- grafia. Wiedomości o Koro- nach, samorządach i obyczajach.

Czyniącym się Tabelę następującą, że Nauka Chrześcijańska przez trzy pierwsze Klasy w Szkole, przez cztery następne będzie dawana w Kościele; oraz że Nauka Moralna na Przewodzie ucznia, nastąpią po niej, a historyja na Przewodzie Politycznym, na Przewodzie Niemieckim, i wiadomości Prawa Politycznego.

Uczniowie w pierwszej Klasie, otrzymają się być w dalszym ciągu roku życia swoje, w drugie, w trzeciej, i tak dalej: w których Rządzie ucz-
niowie nie odwołują się do politycznego dalsze swoich wiadomości do Szkół.

Z nauki Łyżki Łacinskiej w trzech pierwszych Klasach szczególnie dawana, w następnych korekcyjnych, w czwartej przy Rządzie prawnym, a na-
dal dalej z historyją i obyczajami. Dawane będą w Szkole Łyżki Arystetyki według metody, na które uczeń w czasie swoich wy-
daje dyspozycje.

Nauka dzieł łacińskich z Geografią, w pierwszych trzech Klasach od Rządów dawana, w następnych szczególnie porównawczą przy Rządzie politycznym
uczniowie będą.

N.B. Nauki, które w następnych klasach po Klasach, dalsze nad inne odwołują się do Uczeń, wskazują listami są wydane.

*Jan Antoni Dmowski
Adam Januszewski*

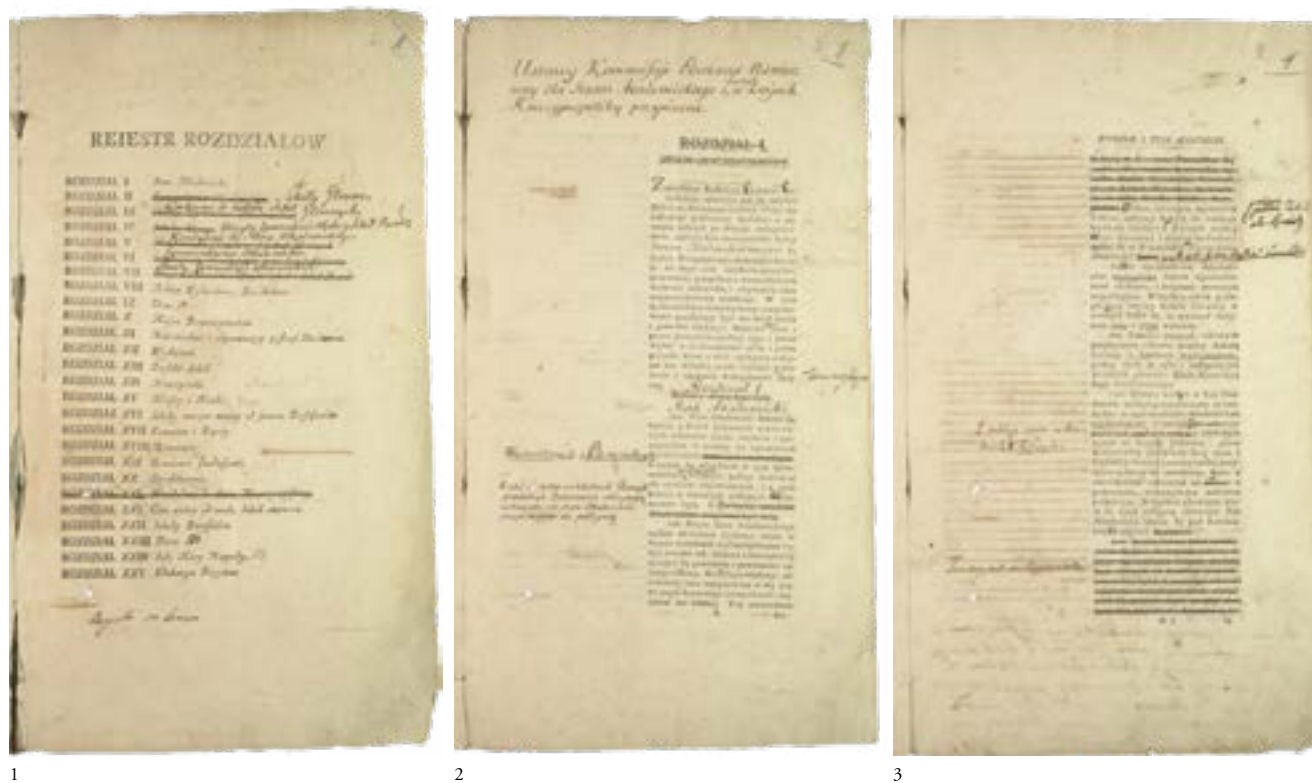
XVI.2. Układ nauk... w szkołach wojewódzkich.
Gabinet Starych Druków BUW

XVI.3. Przepisy od Komisji
Edukacji Narodowej
pensjo-mistrzom
i mistrzyniom dane.
Gabinet Starych Druków
BUW

XVI.4. Projekt. Ustawy Komisji Edukacji
Narodowej opracowany przez Towarzy-
stwo do Książek Elementarnych. Gabinet
Starych Druków BUW

Opracowany *Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* był poddany dwuletniej weryfikacji w życiu szkolnym. Po licznych korektach w 1783 r. ukazał się tekst *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*.

1
XVI.5. Korekta tekstu projektu *Ustaw*. AGAD

- 1783** – *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*
Od 1783 r. były prawem szkolnym, obowiązującym w Rzeczypospolitej. W XXV rozdziałach zostały określone prawa i obowiązki profesorów i studentów w Szkołach Głównych oraz nauczycieli i uczniów w podległych im szkołach średnich. Obowiązki wizytatorów generalnych szkół obejmowały także przeprowadzanie kontroli w prywatnych pensjach żeńskich i męskich. Ponadto jeden rozdział odnosił się do szkół parafialnych.
- 1790** – *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane* (korekta *Ustaw KEN* z 1783 r.)

XVI.6. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*
opracowane przez Towarzystwo do Ksiąg
Elementarnych w 1783 r. Gabinet Starych
Druków BUW

XVI.7. Regeſtr rozdziałów *Ustaw Komisji
Edukacji Narodowej...*
Gabinety Starych Druków BUW

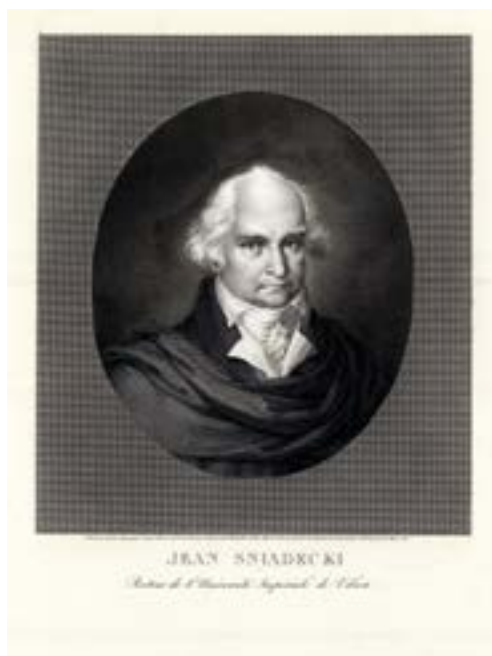
XVI.8. Pierwsza strona *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej...*
Gabinet Starych Druków BUW

1793

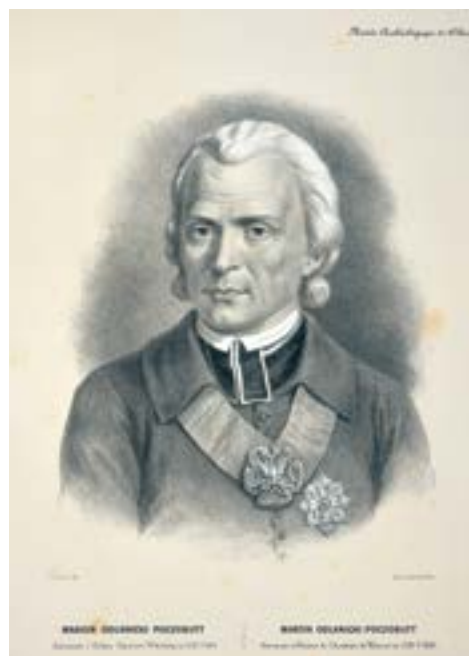
– *Komisja Edukacyjna Obojga Narodów na Sejmie Grodzieńskim roku 1793 w formie rządu opisana.* Na sejmie grodzieńskim profesorowie Szkoły Głównej Koronnej – Jan Śniadecki i Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego – Marcin Poczobut-Odlanicki występowali w obronie Komisji Edukacji Narodowej przed próbą jej podziału na koronną i litewską.

XVI.9. Hugo Kołłątaj, członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, jeden z głównych twórców *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej*. Biblioteka Narodowa

XVI.10. Jan Śniadecki, profesor matematyki i astronomii w Szkole Głównej Koronnej. Biblioteka Narodowa

XVI.11. Marcin Poczubut-Odlanicki, astronom, rektor Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gabinet Rycin BUW

Sejm grodzieński zachował jedność Komisji i mocą ustawy powołał Komisję Edukacyjną Obojga Narodów.

Izabella z Flemingów
Czartoryska (1746–1835).
Gabinet Rycin BUW

ROZDZIAŁ XVII

O edukacji dziewcząt

Troską Komisji Edukacji Narodowej stała się także kwestia edukacji dziewcząt. W pierwszych latach pojawiały się projekty, które dla członków Komisji miały stać się drogowskazem budowania przyszłej ogólnokrajowej edukacji, w tym także kształcenia dziewczynek. Jeden z pierwszych apeli wystosował w 1773 r. biskup wileński Ignacy Massalski, który stwierdził że „Będzie powinnością tej Komisji rozporządzić utrzymywać wszelkiego gatunku edukację Narodową płci obojga w Królestwie Polskim”⁴⁹⁵. Potrzebę kształcenia dzieci obojga płci potwierdził także August Sułkowski w *Projekcie organizacji szkolnictwa w Polsce* z 1773 r. Zawarł w nim plan organizacji szkół dla biednych panien szlacheckich i zaproponował program nauczania⁴⁹⁶.

W 1775 r. swoją propozycję przedstawił Franciszek Bieliński w projekcie *Sposób edukacji w XV listach opisany*. Listy czwarty i jedenasty odnoszą się do kształcenia dziewcząt. Potwierdził w nich potrzebę edukacji obojga płci, a mówiąc o kształceniu dziewcząt, proponował elementarny program ogólny z naciskiem na ćwiczenie sprawności w czytaniu: „Najwięcej o to starać się trzeba, aby zaszczyć w nich chęć do czytania, gdyż przez tę zabawę odwróci się ich od mniej przyzwoitych rozrywek, które próżnowanie i tęsknota, wszelkich niecnot matki, rodzić zwykły”⁴⁹⁷. Z tego też powodu zwracał uwagę na zagadnienie edukacji domowej, w której dziewczynki pod okiem guwernantki lub guwernera powinny uczyć się rzeczy potrzebnych i pożytecznych. Sformułował też uwagi dotyczące kształcenia dziewcząt na pensjach prywatnych, które powinny podlegać kontroli Komisji⁴⁹⁸.

Zagadnienie edukacji dziewcząt zostało podjęte podczas posiedzenia Komisji 24 marca 1775 r. Wówczas Adamowi Kazimierzowi Czartoryskiemu jako członkowi Komisji wizytującemu prywatne pensje żeńskie i męskie zostało powierzone zadanie opracowania przepisów dla „pensjomistrzyń i mistrzów, którzy za wiadomością Komisji damom i kawalerom

⁴⁹⁵ I. Massalski, *Projekt względem Edukacji Narodowej przez J.Wo Biskupa wileńskiego podany*, [w:] J. Lewicki, *Geneza Komisji Edukacji narodowej – studium historyczne*, Warszawa 1923, s. 73.

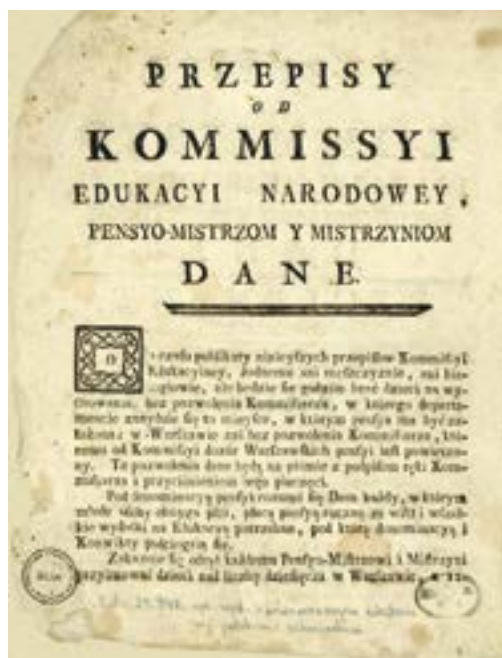
⁴⁹⁶ K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1, s. 157–158.

⁴⁹⁷ [F. Bieliński], *Sposób edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego Autora były przesłane*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, s. 67.

⁴⁹⁸ Tamże, s. 67–74, 113–119.

po domach swoich prywatnie edukację dawać zechcą⁴⁹⁹. Czartoryski przygotował *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane*, które ukazały się drukiem w 1775 r. w językach polskim, francuskim i niemieckim. Do tego dokumentu został także dołączony spis książek, jakie powinny znajdować się w bibliotekach pensji żeńskich. Od chwili przyjęcia *Przepisów* pensje prywatne mogły funkcjonować tylko po wyrażeniu zgody przez Komisję i podlegały kontroli komisarzy edukacyjnych. Przepisy ustalały organizację pensji prywatnych, cele wychowania i program kształcenia⁵⁰⁰.

XVII.1. Adam Kazimierz Czartoryski,
członek KEN w latach 1773–1780.
Autorka portretu Elisabeth Louise Vigée-LeBrun,
przypisywana. Muzeum Narodowe w Warszawie

XVII.2. *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane*.
Gabinet Starych Druków BUW

XVII.3. *Catalogue des Livres z: Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane*.
Gabinet Starych Druków BUW

Poza *Przepisami od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-*
-mistrzom i mistrzyniom danymi zagadnienie regulujące kwestię edukacji dziewcząt w pensjach prywatnych zawarte były także w *Ustawach Komisji Edukacji Narodowej*. Uzupełniały one zapisy *Przepisów*, oddając zwierzchnictwo pensji prywatnych rektorom i prorektorom szkół oraz nakładając na wizytatorów obowiązek kontroli tych pensji, które znajdowały się w obszarze wizytowanych szkół.

Rozdział IV Wizyty zgromadzeń akademickich i szkół narodowych

19-no. Do wizytatorów także należeć będzie, jeśli są jacy w miejscu wizyty jego nauczyciele i nauczycielki trzymające u siebie młodź w spólnym pożyciu na edukacji, poznać ich skład – zdatność osób, sprawowanie się co do religii, obyczajów i nauki; i o tym punkt w doniesieniu swoim umieścić powinien⁵⁰¹.

Kształcenie dziewcząt na pensjach prywatnych obejmowało zwykle rodziny szlacheckie. Dla niższych warstw przewidziane były szkoły parafialne. Zapisy *Ustaw* w rozdziałach dotyczących szkół parafialnych nic nie mówiły o kształceniu dziewcząt. Nieco więcej uwagi poświęcił temu zagadnieniu Grzegorz Piramowicz w pracy *Powinności nauczyciela*, wydanej w 1787 r. Uznał, że dziewczęta powinny kształcić się w szkołach, pod okiem nauczycielek, które nazwał mistrzyniami. Powinny być one nienagannych obyczajów, serdeczne i łagodne, utrzymywać dobre relacje z rodzicami, a szczególnie z matkami. W programie kształcenia przewidywał przekazywanie elementarnej wiedzy: czytania, pisania, liczenia oraz umiejętności przydatnych w gospodarstwie: robót ręcznych, szycia, prania, przędzenia, gotowania i pieczenia oraz przetwórstwa warzyw i owoców. Kreował model dobrej żony, matki, gospodyni. Mistrzynie

pamiętać ma zawsze, że wychowuje dzieci płci żeńskiej na to, aby w czasie były dobrymi żonami, gospodyniami, robotnicami, służebnymi i do tego wszystkiego ćwiczenia, nauki i starania swoje stosować.

Nie tylko uczyć będzie czytać, pisać i rachować, ale bardziej jeszcze różnych robót gospodarskich, zwłaszcza niewiastom właściwych, jako to około nabiału, chleba, napojów, soków, octów różnych, szycia, przędzenia, tkania i innych podobnych, a to wszystko lepiej i doskonale, niż gnuśne niewiadome kobiety czynić zwykły, służyć chorym⁵⁰².

⁴⁹⁹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, s. 51.

Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776, s. XCIX.

⁵⁰⁰ *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane*, Warszawa 1775. Zob. też Z. Kukulski, *Wstęp. Sto lat nowożytnej myśli pedagogicznej*, [w:]

⁵⁰¹ *Ustawy Kommissyi Edukacyi Narodowej*, s. 87.

⁵⁰² G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela*, [1958], s. 125.

Na temat edukacji dziewcząt wypowiedział się także Antoni Maksymilian Prokopowicz (1738–1807), pijar i nauczyciel, profesor teologii w seminarium pijarskim w Krakowie. Kierując się treściami *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych* z 1785 r., zatwierdzonego przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, opracował w 1790 r. swój elementarz: *Sposób nowy najłatwiejszy pisania i czytania razem dla panienek z przypisami dla nauczycielek*, której częściami były: *O zgłoskach i zgłoskowaniu*, *O znamionach przy wyrazach*, *O czytaniu*, *Katechizm początkowy*, *Wypisy z książek i rękopismów dla panienek*, *Nauka obyczajowa dla panienek*⁵⁰³, *Nauka rachunkowa dla panienek*. Podręcznik był w całości przeznaczony dla dziewcząt. Autor poprzedził elementarz słowami skierowanymi do rodziców, których przestrzegał przed zatrudnianiem cudzoziemskich guwernantek:

Serce pierwszej kształcić trzeba, nie zaś język smarować cudzoziemszczyzną, mierząc im rodowy. O Rodzice! dla tegoż to tak drogo płacić tym madamom, tym guwernantkom nieurządzonym, nieznającym się na edukacji, żeby córki wasze, wyrzekły się imienia Polek, brzydziły się Ojczyzną swoją, i tem wszystkim co się zowie Polskim [...].

Dajmy to, że zdarzy się jaka Francuzka pocziwa, czyliż dosyć na tym, aby była zdolna do dania edukacji? Żeby uczyć, trzeba umieć uczyć, trzeba do tego mieć powołanie⁵⁰⁴.

W podręczniku zamieścił także *Naukę obyczajową dla panienek* oraz *Wypisy z książek i rękopisów dla panienek, aby się uczyły wyraźnie i pożytecznie czytać*.

Ważnymi treściami elementarza Prokopowicza były wskazówki metodyczne dla nauczycielek oraz uwagi na temat podejścia do „uczenniczki”. Autor wskazywał na cechy dobrej nauczycielki:

Starać się ma Nauczycielka, żeby Uczenniczka ją kochała, bo jak tylko dziecię nie lubić będzie Nauczycielki, jak tylko wzgardzi nią i nienawiść ku niej zaweźmie, upewniam, że wychowywanie, które od niej brać będzie, nie może być bez błędu, bo chociażby Nauczycielka jak najlepsze dawała nauki nigdy z nich należytego nie odniesie Uczenniczka pożytku [...]⁵⁰⁵.

⁵⁰³ Pełny tytuł: *Nauka obyczajowa dla panienek w której wyszczególniają się obowiązki rodziców i dzieci, nauczycielki i uczenniczki, pani i sługi*.

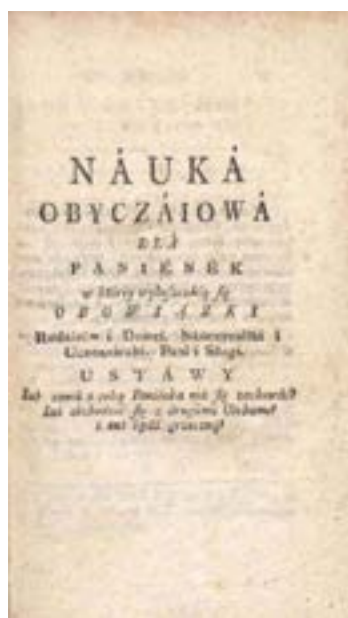
⁵⁰⁴ A.M. Prokopowicz, *Sposób nowy najłatwiejszy pisania i czytania razem dla panienek z przypisami dla nauczycielek*, Kraków 1790, s. nlb. Szerzej o podręczniku Prokopowicza zob. D. Żołędź-Strzelczyk, *Antoniego Maksymiliana*

Prokopowicza „Sposób nowy najłatwiejszy pisania i czytania razem dla panienek z przypisami dla nauczycielek” – pierwszy polski podręcznik edukacji elementarnej dla dziewcząt, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2014, nr 4, s. 553–565.

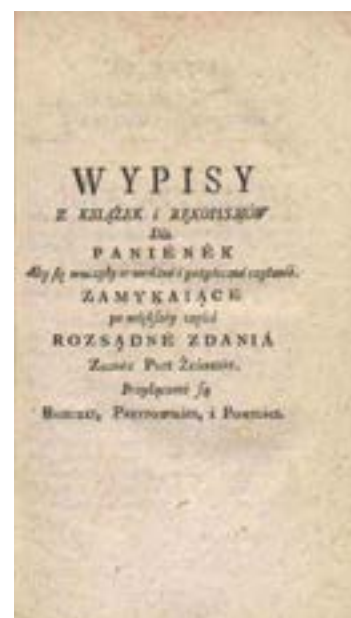
⁵⁰⁵ A.M. Prokopowicz, *Sposób nowy najłatwiejszy pisania*, s. 42–43.

XVII.4. Podręcznik Antoniego Maksymiliana Prokopowicza *Sposób nowy najłatwiejszy pisania i czytania...*, Kraków 1790. Gabinet Starych Druków BUW

XVII.5. *Nauka obyczajowa dla panienek*. Biblioteka Jagiellońska

XVII.6. *Wypisy z książek i rękopisów dla panienek*. Biblioteka Jagiellońska

Potrzeba kształcenia dziewcząt była też podnoszona przez pisarzy i publicystów, którzy ogłaszali swoje teksty w osobnych broszurach lub na łamach ówczesnych czasopism, m.in. „Monitora”, „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych”, „Magazynu Warszawskiego”.

Interesującym tekstem była powieść Ignacego Krasickiego, biskupa warmińskiego, *Pan Podstoli...* z 1778 r., w której ukazał cechy dobrej żony, matki, gospodyni, kobiety obytej, roztropnej, rozsądnej, z poczciwym sercem, dostrzegającej potrzeby biednych. Jego zdaniem dzięki takim właśnie kobietom ojczyzna będzie miała dobrych obywateli.

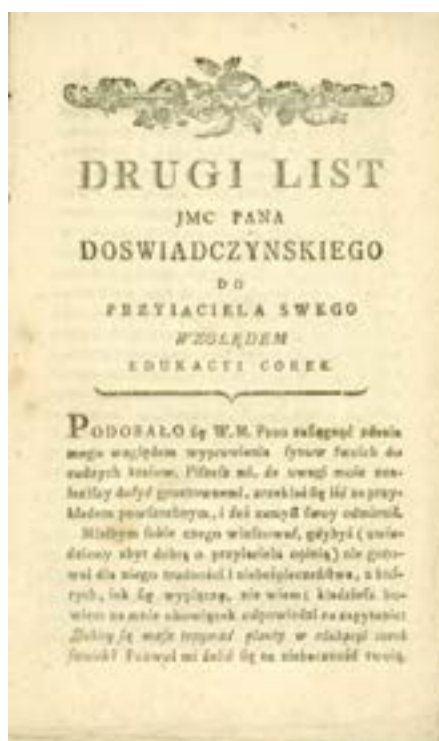
Przymioty dobrej żony są: statek, skromność, cierpliwość, jednostajność umysłu, łagodność charakteru, uprzejmość serca. Matki czułość w dozieraniu niemowlęcego dzieci wieku, przywiązanie do nich bez braku, roztropność w poznaniu ich skłonności i kierowaniu do dobrego, sprawiedliwość w przestrodze i napomnienu, karze i nagrodzie. Gospodarstwo domowe wyciąga czujności ustawicznej, bystrego na czeladź oka, surowości bez okrucieństwa, miłosierdzia bez zbytku. Wchodzi nad to w poczet przymiotów dobrej gospodyni: wiadomość folwarcznego gospodarstwa, rachunków, ręcznych robót. [...] Na ten czas poczciwe żony, roztropne matki, rzędne gospodynie staną się zaszczytem płci swojej, uszczęśliwieniem mężów, ozdobą kraju⁵⁰⁶.

⁵⁰⁶ I. Krasicki, *Pan Podstoli na trzy księgi podzielony*, Warszawa 1778, s. 169–171.

Swoje stanowisko na temat kształcenia dziewcząt wyraził także Adam Kazimierz Czartoryski, publikując *Listy JMCI Pana Doświadczyńskiego*. W *Drugim liście* krytykował kosmopolityczne wychowanie dziewcząt w rodzinach szlacheckich i magnackich, pomijanie w ich edukacji formowania postawy patriotycznej i poczucia obowiązków obywatelskich. Proponowany przez niego program nauczania dziewcząt, poza wychowaniem w duchu narodowym, obejmował elementy wiedzy ogólnej i kształcenie tzw. talentów (tańca, muzyki, rysunków, robót ręcznych).

1

2

XVII.7.1–2. Adam Kazimierz Czartoryski,
Listy JMCI Pana Doświadczyńskiego z roku 1782.
Drugi List dotyczył wychowania kobiet.
Gabinet Starych Druków BUW

Widok polskiego miasteczka,
rysunek Aleksandra Orłowskiego.
Muzeum Narodowe w Krakowie

ROZDZIAŁ XVIII

Oświata ludu

SZKOŁA DLA LUDU W PRZEPISACH KOMISJI

Pierwszy dokument Komisji, *Uniwersał* z 24 października 1773 r., informował społeczeństwo o ustanowieniu *Komisji nad edukacją młodzi szlacheckiej*⁵⁰⁷. A zatem adresatem nowego ładu szkolnego miała być szlachta. Szybko jednak okazało się, że bez włączenia mieszczan i chłopów nie dojdzie do kompleksowej reformy oświaty, a tym samym do wychowania całego społeczeństwa w duchu narodowym i patriotycznym. Stanowisko to wyrażało też oczekiwania wielu osób zaangażowanych we prowadzenie zmian w Rzeczypospolitej – szczególnie tych o poglądach fizjokratycznych, jak np. Joachima Chreptowicza czy ks. Pawła Ksawerego Brzostowskiego, który w swoich dobrach utworzył Rzeczpospolitą Pawłowską, dając chłopom wolność i zwalniając ich z pańszczyzny⁵⁰⁸.

Jeszcze przed powołaniem KEN na łamach prasy i w mowach sejmowych autorzy podnosili potrzebę powszechności kształcenia. Na łamach „Monitora” w 1770 r. biskup Ignacy Massalski pytał: „Jakie nauki należałoby dawać kmiotkom, tej tak szacownej częście społeczeństwa ludzkiego, a tak u nas upodlonej?”⁵⁰⁹.

Massalski już jako prezes KEN dbał o oświatę ludu, czego przejawem było zatwierdzenie w 1774 r. *Przepisu dla rektorów szkół*. Zawierał on wskazanie dla zwierzchników szkół do **nadzoru nad szkołami parafialnymi** oraz zalecał „częste i wszelkimi sposobami” pozyskiwanie informacji o ich pracy. W tym samym roku biskup wileński na prośbę

⁵⁰⁷ Komisja Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. X. Litewskiego [pierwszy Uniwersał], [w:] *Ustawodawstwo szkolne czasów Komisji Edukacji Narodowej*, s. 1.

⁵⁰⁸ Zob. J. Bartyś, *Rzeczpospolita Pawłowska na tle reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa 1982; *Povilas Ksaveras Bžostovskis. Paulavos Respublika*, red. A. Arlauskienė, Vilnius 2014.

⁵⁰⁹ M. Krupa, *Szkoła parafialna Komisji Edukacji Narodowej a szkoła ludowa w Prusach i Austrii*, „Rocznik Lubelski” 1972, nr 15, s. 58; J. Ryś, *Poglądy Pawła Ksawerego Brzostowskiego w nurcie reform oświatowych doby Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, s. 306–321.

komisarzy edukacyjnych⁵¹⁰ przygotował autorski *Przepis do szkół parafialnych*. Zaproponowany program nauczania był skromny i ograniczał się do czytania, pisania i rachunków. Znalazły się w nim także ważne postulaty pedagogiczne skierowane do nauczycieli dotyczące programu kształcenia w szkołach parafialnych i metodyki nauczania. Mówił ponadto o potrzebie poznania ucznia i dostosowania tempa pracy do jego możliwości. Wskazywał na potrzebę wizytowania szkół pod koniec roku szkolnego. Wizytator na podstawie wyników nauczania oceniał pozytywnie lub negatywnie pracę nauczyciela.

Należy zauważyć, że biskup Massalski był żywo zainteresowany sytuacją szkół parafialnych. Chcąc mieć rozeznanie w ich stanie, zdecydował o wysłaniu wizytatorów na obszar litewski. W 1777 r. opracował też *Przepis dla wizytatorów wybranych na rozpoczęcie szkół parafialnych w Wielkim Księstwie Litewskim*. Ta inicjatywa świadczyła o ważności kształcenia elementarnego w społeczeństwie. Pokłosiem przeprowadzonych wizytacji były raporty, dzięki którym ustalona została statystyka szkół parafialnych i liczebność uczniów w poszczególnych dekanatach⁵¹¹.

W 1780 r., na zlecenie biskupa płockiego Michała Poniatowskiego, Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych opracowało nowy *Przepis do szkół parafialnych*, który w stosunku do przepisów z 1774 r. rozszerzył program nauczania i wprowadził do szkół naukę moralną, katechizm, język łaciński i niemiecki. Nauczyciele szkół parafialnych mogli też znaleźć w nich wskazówki metodyczne wskazujące na stopień trudności treści kształcenia. Ta uwaga zalecała podział uczniów na poczynających i postępujących⁵¹².

XVIII.1. *Przepis do szkół parafialnych*, 1774. Biblioteka Narodowa

Poza przepisami z 1774 r. i 1780 r. zapisy dotyczące szkół parafialnych znalazły się w tekście *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w Rzeczypospolitej przepisane* z 1783 r.:

⁵¹⁰ Na konferencji 25 maja 1774 r. komisarze edukacyjni „prosil biskupa Wileńskiego, aby się podjął instrukcji dla szkół parafialnych, służącej do objaśnienia nauczycielów, książek elementarnych jeszcze mieć nie mogących”. Zob. *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, s. XCV.

⁵¹¹ T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków 1921, s. 85–87.

⁵¹² T. Mizia, *Przepisy do szkół parafialnych z 1780 roku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1964, t. 7, s. 27–34; K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1774–1794*, cz. 1, s. 140.

Rozdział XXII

1-mo. Szkołki po miasteczkach i wsiach, bądź bliskie kościołów parafialnych, bądź dalekie od nich, pod imieniem szkół parafialnych zawierają się. Jedne z nich zwłaszcza w miasteczkach, mogą być większe, to jest więcej nauk zamykające, inne, w których mniej nauk będzie, mniejszymi zwane.

2-do. Oświecenie ludu około religii, około powinności stanu jego, około robót i przemysłu w tymże stanie, celem jest takowych szkółek. Każdy chętniej i dokładniej wykona obowiązki swoje, każdy lepiej odprawi robotę i rzemiosło, kiedy jako człowiek rozumny prowadzony w nich będzie, kiedy go nauczą, jako, i dlaczego podległym mu być należy, jako dla pospolitego i swojego dobra ma używać władz duszy i ciała, które od Stwórcy odebrał.

8-vo. Nauczyciel z jak największą roztropnością i łagodnością postępować powinien z ubogimi uczniami, szanując w nich bliźniego, szanując własny ich stan. Przeto nie ma ich lżywymi słowy fukać, kar cielesnych, chyba rzadko, za znaczniejsze występki i z pomiarkowaniem używać powinien; o chorobach ich i innych przykrościach dowiadywać się, a pomocy od pasterzów duchownych, od panów lub dozorców dóbr zaciągać⁵¹³.

Ustawy wskazały potrzebę tworzenia szkół we wsiach i miasteczkach oraz uwypukliły istotę kształcenia na poziomie elementarnym, a także podkreśliły zadania nauczyciela i rangę jego pracy.

PRÓBY KSZTAŁCENIA NAUCZYCIELI DO SZKÓŁ PARAFIALNYCH

- Seminarium nauczycielskie w Werkach biskupa Massalskiego – „Na konferencji 24 grudnia 1774 r. przyjęto projekt Massalskiego względem założenia seminarium dla nauczycieli do szkół parafialnych w Wilnie na osób 50 kosztem 25 000 zł. p. rocznie”⁵¹⁴.
- W Łowiczu biskup Michał Poniatowski na swój koszt „utrzymywał przy szkole pijarskiej 8 uczniów ze szlachty oraz 8 ze stanu mieszczańskiego i chłopskiego, a od 1788 r. 24 uczniów jako kandydatów do zawodu nauczyciela parafialnego”⁵¹⁵. Chłopcy mieli pełne utrzymanie,

⁵¹³ *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*, s. 143–144.

⁵¹⁴ *Pierwotne przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, s. XCVIII.

⁵¹⁵ T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964, s. 142.

uczyli się przedmiotów przewidzianych dla szkoły parafialnej oraz gry na organach i śpiewu chóralnego. Po ukończeniu nauki mieli obowiązek odpracowania w szkole parafialnej, do czego zobowiązywali się na początku nauki. Nie zachowały się dokumenty potwierdzające realizację tego obowiązku⁵¹⁶.

- Ks. Andrzej Reptowski z Osiecka, o którym wspomniał Piramowicz w *Powinnościach nauczyciela*, wysyłał lepszych uczniów z jego szkoły do okolicznych wsi, by tam uczyli⁵¹⁷.

KSIĄŻKI DLA UCZNIÓW

- *Elementarz do nauczania się abecadła...* – 1780

Była to książka opublikowana prawdopodobnie z inicjatywy Michała Poniatowskiego i używana w szkołach parafialnych KEN, ale oficjalny podręcznik posiadający imprimatur Komisji wydano dopiero w 1785 r.

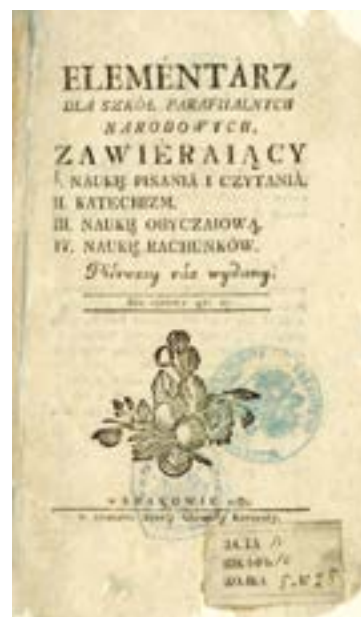
- *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych* – 1785

XVIII.2. Wzory pisma z *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych* z 1785 r.
Gabinet Starych Druków BUW

XVIII.3. *Elementarz do uczenia się abecadła, sylabizowany i czytania ku wygodzie szkół parafialnych sporządzony*, 1780.
Gabinet Starych Druków BUW

XVIII.4. *Elementarz dla szkół parafialnych*, 1785. Oficjalny podręcznik KEN, którego autorami byli trzej członkowie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych: Onufry Kopczyński, Grzegorz Piramowicz i Andrzej Gawroński.
Gabinet Starych Druków BUW

⁵¹⁶ Tamże, s. 142–143.

⁵¹⁷ G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela*, [1958], s. 113.

LEKTURA DLA NAUCZYCIELI I NAUCZYCIELEK

- Grzegorz Piramowicz, *Powinności nauczyciela*

Piramowicz przedstawił cele szkoły parafialnej i obowiązki nauczyciela, jakie powinien w niej spełniać

[c]złowiek, wezwany do dozoru i zawiadywania szkołą parafialną, żeby uczył dzieci po wsiach i miasteczkach, ma poczytywać tę posługę, jako bardzo wielkiej wagi ze wszystkich względów. Celem jego wezwania jest to, żeby staraniem i nauką swoją to wszystko objął, z czego się tylko dobro powierzonych mu uczni, tak w dzieciństwie, jako też w dalszym życiu składa. Żeby ci ludzie byli szczęśliwi, żeby sobie i innym stali się pożytecznymi, żeby nabyli sił potrzebnych do prac i powinności swego stanu⁵¹⁸.

Grzegorz Piramowicz znał dobrze realia wiejskie i sytuację chłopów – ich ubóstwo, zacofanie, wiarę w zabobony, brak higieny i niezaradność w życiu. Wiedział, że dzięki oświacie poprawi się życie chłopów, a także kondycja społeczeństwa i państwa. Poza elementarnymi treściami nauczania proponował wprowadzenie elementów nauk rolniczych, ogrodniczych, miernictwa, budownictwa, handlu i higieny. Tekst *Powinności nauczyciela* był drogowskazem dobrego przygotowywania się nauczyciela do pracy. Uwzględnił nie tylko treści merytoryczne, ale także te związane z psychologią dziecka i jego poznaniem oraz obyczajowością – dobrym, moralnym postępowaniem, współpracą z rodzicami.

W zakończeniu *Powinności* Piramowicz dał także *Przydatek*. *O mistrzyniach dzieci płci niewieściej*. Skierował więc uwagi do nauczycielek, które powinny zajmować się kształceniem dziewcząt.

Jeżeli nauczyciel powinien mieć serce i postępowanie łagodne, jeszcze bardziej mistrzyni. Płci tej najwięcej przystoi skromność, litość i łagodność. Wziąć powinna serce macierzyńskie ku dziewczętom staraniu

XVIII.5. Grzegorz Piramowicz, *Powinności nauczyciela...* 1787. Gabinet Starych Druków BUW

⁵¹⁸ G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia. Do użytku seminariów i dla nauczycieli szkół wiejskich, z pierwszego*

wydania w r. 1787 podał i objaśnił W. Osterloff, reprint, Warszawa 1919, s. 41.

swemu powierzonym, obchodzić się z nimi jak z najukochańszymi córkami. Złość, gniewliwość, zrzę-
dza uczyniłyby ją nieznosną, nic by dobrego w uczennicach swoich nie sprawiła, jeszcze by one nabyły
tych obrzydliwych przywar⁵¹⁹.

XVIII.6. Heinrich Nether,
Chłopiec w chuście.
Biblioteka Narodowa

XVIII.7. Jean-Pierre Norblin
de la Gourdain, *Pastuszek*.
Biblioteka Narodowa

XVIII.8. Scena rodzajowa,
rysunek Aleksandra Orłowskiego.
Biblioteka Narodowa

⁵¹⁹ G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów* [1958], s. 106.

Moneta srebrna kolekcjonerska
o nominale 10 złotych
upamiętniająca 250. rocznicę
powstania Komisji Edukacji
Narodowej Rzeczypospolitej
Obojga Narodów,
wyemitowana przez Bank Polski,
autorka projektu
Dominika Karpińska-Kopiec

Moneta srebrna kolekcjonerska
o nominale 10 euro upamiętniająca
250. rocznicę powstania
Komisji Edukacji Narodowej
Rzeczypospolitej Obojga Narodów,
wyemitowana przez Lietuvos bankas,
autor projektu Giedrius Paulauskis

ROZDZIAŁ XIX

Tradycje Komisji Edukacji Narodowej

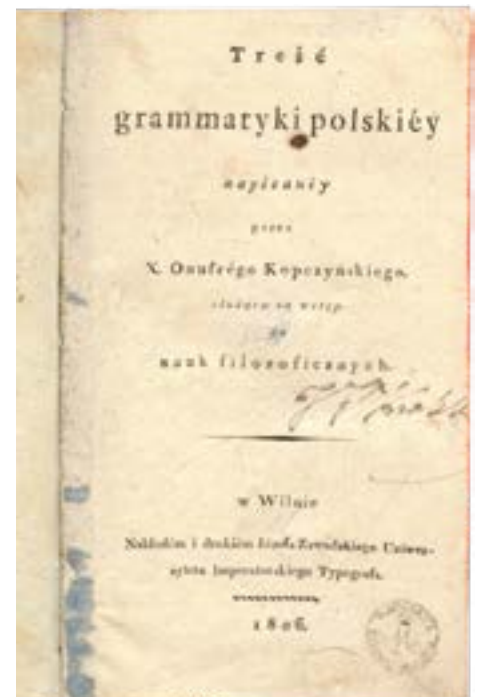
Szkoły zorganizowane przez Komisję Edukacji Narodowej po upadku państwa polskiego w 1795 r. znalazły się na obszarze trzech zaborów. Stopniowo były wcielane w system edukacyjny państw zaborczych. W tych szkołach pozostali nauczyciele czasów KEN, a z czasem do kształcenia włączało się pokolenie wychowanków z okresu działania Komisji. To oni przepojeni duchem patriotycznym działali na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości. Przekazywali wartości narodowe swoim uczniom, którzy należeli do tajnych organizacji młodzieżowych, brali udział w powstaniach i włączali się w akcje narodowościowe. Ci, którzy w wyniku represji wyjechali z kraju, walczyli o wolną Polskę na emigracji.

Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej żyła długo w świadomości społecznej, choć wielu nie od razu doceniło jej dorobek. Z czasem, przy przeprowadzaniu reform oświatowych twórcy zmian korzystali z jej dokonań.

Najbardziej namacalnym przejawem wykorzystania rozwiązań KEN była idea organizowania szkoły państwowej, jednolitej, dostępnej dla wszystkich. W okresie niewoli niezwykle ważne były treści narodowe odnoszące się do historii, geografii, a nade wszystko zachowanie języka polskiego. Temu służyły głównie podręczniki opracowane przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, które były przedrukowywane, a także modyfikowane.

Podręcznik Onufrego Kopczyńskiego do nauki języka polskiego był wielokrotnie wznawiany i wykorzystywany w kształceniu we wszystkich zaborach, także w nauczaniu tajnym i na emigracji – m.in. w Szkole Batignolskiej w Paryżu.

XIX.1. Strona tytułowa podręcznika *Treść grammatyki polskiej napisanej przez Onufrego Kopczyńskiego służąca za wstęp do nauk filozoficznych*, Wilno 1806. Biblioteka Narodowa

W okresie rozbiorów nauczanie języka narodowego było ważnym czynnikiem kulturotwórczym, budzącym poczucie przynależności narodowej, co w konsekwencji zaowocowało przetrwaniem narodu.

W 1870 r. artysta malarz Wojciech Gerson (1831–1901) na jednym ze swoich obrazów przedstawił dzieci wychodzące ze szkoły. Wyraźnie ukazał, że dzieci posługują się językiem polskim. Trzeba pamiętać, że ich nauczycielami było pokolenie wychowane w czasach Komisji Edukacji Narodowej.

XIX.2 Wojciech Gerson, *Dzieci wychodzące ze szkoły*, 1870.
Muzeum Narodowe w Warszawie

Struktura szkolna i nadzór szkolny, jaki wprowadziła Komisja, były doskonałym przykładem dla reform polskiego szkolnictwa w innych warunkach, np. w Okręgu Szkolnym Wileńskim, Księstwie Warszawskim, Królestwie Polskim w 1862 r., zaborze austriackim w dobie autonomii i tworzenia Rady Szkolnej Krajowej. Wówczas Józef Dietl (1804–1878), lekarz i twórca Rady Szkolnej Krajowej, stwierdził: „Dawna Rzeczypospolita Polska nie była ostatnią w rządzie tych państw, które ku lepszemu dążyły; znane są bowiem pod tym względem chlubne usiłowania komisji edukacyjnej z r. 1773, które wszelako upadkiem politycznym przerwane

i udaremnione zostały”⁵²⁰. Przypomniiał wielkie zasługi Komisji w kwestii organizacji szkół i wychowania młodzieży:

Pięknie także pojmuje zadania szkoły komisja edukacji narodowej byłej Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1773 ustanowiona: „Edukacja dziecięcia, mówi komisja, jest osnową starań około niego podjętych na to, aby jemu było dobrze i aby z niem było dobrze. Będzie rosnącemu człowiekowi dobrze, gdy ciało jego utwierdzi ku zdrowiu, gdy oświecony w prawach religii i prawach przyrodzonych, znać będzie swoje istotne dobro, swój prawdziwy pożytek, gdy zawczasu uprawiany będzie w znanie i czucie dobra. Będzie z nim dobrze, kiedy będzie ludzki, sprawiedliwy, dobroczynny, wykonywając powinności swoje. Edukacja szkolna do tego zmierzać powinna, inaczej lepiej jej nie mieć.

Nie jest tedy szkolnych instrukcji końcem nauczyć dzieci obcego, zniszczonych narodów języka, oziębłego wierszopistwa, fałszywej retoryki i tym podobnych rzeczy. Ale owszem całe staranie obrócić trzeba, aby uczeń zawczasu zaczął być rozsądnym, czułym, cnotliwym i pożytecznym”⁵²¹.

XIX.3. Strona tytułowa pracy
Józefa Dietla *O reformie
szkół krajowych*, zeszyt 1:
*Stanowisko szkoły.
Rada szkolna krajowa.
Język wykładowy*, Kraków 1865.
Biblioteka Narodowa

⁵²⁰ J. Dietl, *O reformie szkół krajowych*, zeszyt 1: *Stanowisko szkoły. Rada szkolna krajowa. Język wykładowy*, Kraków 1865, s. 2.

⁵²¹ Tamże, s. 9–10.

XIX.4. Medal Komisji Edukacji Narodowej.
Rewers i awers sprzed 1991 r.
oraz rewers zmieniony po 1991 r.

Ważnym osiągnięciem KEN było kształcenie nauczycieli na uniwersytetach, które stało się początkiem praktyki i myśli pedeutologicznej. Rozpoczęło się kształtowanie wizji świeckiego nauczyciela i udoskonalanie jego pracy. Te doświadczenia były wykorzystywane w następnych latach, w okresie porozbiorowym, a także po odzyskaniu niepodległości.

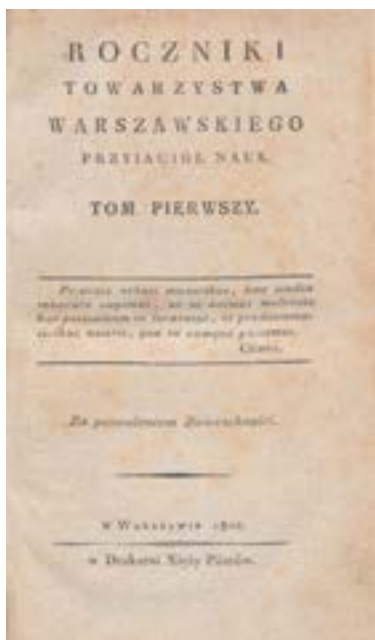
W 1956 r. w nawiązaniu do doświadczeń KEN został ustanowiony Medal Komisji Edukacji Narodowej, który jest przyznawany nauczycielom i osobom szczególnie zasłużonym dla oświaty i wychowania.

W 1957 r. podczas Światowej Konferencji Nauczycielskiej w Warszawie delegaci podjęli decyzję o ustanowieniu Międzynarodowego Dnia Karty Nauczyciela. Dzień ten obchodzony jest w wielu krajach w różnych terminach. W Polsce, na pamiątkę rocznicy powołania KEN, Dzień Nauczyciela obchodzony jest 14 października. Z czasem przyjęła się nazwa Dzień Edukacji Narodowej.

Należy też pamiętać, że kadra naukowa zreformowanych uniwersytetów (dawnej Akademii Krakowskiej, czyli Szkoły Głównej Koronnej, oraz dawnej Akademii Wileńskiej, czyli Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego), a także członkowie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych publikowali prace naukowe i tworzyli polską terminologię

XIX.5. *Ustawy Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, Warszawa 1802. Biblioteka Narodowa

XIX.6. Strona tytułowa pierwszego numeru „Rocznika Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, 1802. Biblioteka Jagiellońska

naukową. Z tego kręgu wywodzili się pierwsi członkowie utworzonego w 1800 r. Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Ich teksty były publikowane w „Rocznikach Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”. Pierwszym prezesem Towarzystwa był eksjezuista Jan Albertrandi, członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych.

Komisja Edukacji Narodowej wprowadziła obowiązek prowadzenia pełnej dokumentacji swojej aktywności. Dotyczył on posiedzeń KEN i Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, ale także został nałożony na wszystkie szkoły oraz wizytatorów szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. W efekcie zgromadzone zostały liczne protokoły, uniwersały, przepisy szkolne, ustawy, instrukcje, odezwy, raporty oraz korespondencja. Ta ogromna spuścizna rękopiśmienna, w wyniku wielu zmian politycznych i administracyjnych, została znacznie rozproszona, a częściowo bezpowrotnie zniszczona w wyniku wojen. Zachowane zbiory rękopiśmienne i drukowane są do dziś przechowywane w bibliotekach i archiwach Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy oraz Rosji⁵²².

Zbiory rękopiśmienne Komisji przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie zostały wpisane na listę Pamięci Świata UNESCO.

⁵²² J. Dybiec, *Źródła rękopiśmienne, archiwalne i drukowane do dziejów Komisji Edukacji Narodowej w zbiorach polskich*

i obcych, s. 39–43; J. Kamińska, E. Kula, *Źródła do dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, s. 135–147.

XIX.7. Dyplom UNESCO.
AGAD

Zachowane archiwalia dotyczące KEN stanowią cenne źródło do badań dla historyków wychowania, którzy prowadzą analizy i znajdują wciąż nowe ich możliwości. Dzięki temu pomnaża się wiedza na temat tej ważnej instytucji oświatowej, która stała się przykładem nowoczesnych rozwiązań edukacyjnych.

Rocznice powołania Komisji są okazją do przypomnienia jej dorobku. W 250. rocznicę odbyły się liczne konferencje, seminaria naukowe, prezentowane były wystawy oraz publikowane prace. Zewnętrznym przejawem upamiętnienia rocznicy była także wspólna inicjatywa banków centralnych Polski (Narodowy Bank Polski) i Litwy (Lietuvos bankas) wyemitowania monety kolekcjonerskiej. Ponadto poczty obu państw – Poczta Polska i Lietuvos paštas – wydały okolicznościowe znaczki filatelistyczne.

XIX.8. Znaczek pocztowy Poczty Polskiej wyemitowany z okazji 250. rocznicy powołania Komisji Edukacji Narodowej, autor projektu Jarosław Ochendzan

XIX.9. Znaczek pocztowy Lietuvos paštas wyemitowany z okazji 250. rocznicy powołania Komisji Edukacji Narodowej, autorka projektu Irma Balakauskaitė

Zakończenie

Powołana przez sejm 14 października 1773 r. Komisja Edukacji Narodowej przeprowadziła gruntowną przebudowę systemu oświaty. Za istotne uznała wychowanie młodego pokolenia w nowym duchu – obywatelskim i patriotycznym, a ideą przewodnią reformy szkolnictwa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów stały się słowa Feliksa Oraczewskiego, posła na sejm rozbiorowy: **„trzeba nam ludzi zrobić Polakami, a Polaków obywatelami, stąd nastąpią wszystkie pomysły dla kraju powodzenia”**.

Komisję tworzyli politycy (świeccy i duchowni), a pierwszym jej prezesem był biskup wileński Ignacy Massalski, którego zastąpił biskup płocki Michał Jerzy Poniatowski. Przy przeprowadzaniu zmian prezesom oraz członkom KEN bliskie były nie tylko słowa Oraczewskiego, ale także spuścizna Stanisława Konarskiego, który w Collegium Nobilium wychowywał dobrych i prawych obywateli, przyszłych polityków, mających mądrze i odpowiedzialnie sterować państwem. Kierowali się również hasłami filozofii oświeceniowej – przede wszystkim racjonalizmem, utylitaryzmem, empiryzmem, a w sferze gospodarczej fizjokratyzmem. A zatem poza wychowaniem dobrego obywatela i patrioty celem kształcenia był także człowiek myślący, otwarty na świat, wolny od zacofania, ufający nauce, który będzie dbał o dobro nie tylko ojczyzny, ale także swoje i swojej rodziny. Z czasem ważne okazały się również zagadnienia dotyczące wychowania dziewcząt – światłych żon, matek, gospodyń, dla których ważne będzie mądre i patriotyczne wychowanie dzieci.

Komisarze edukacyjni zdawali sobie sprawę, że realizacja celu będzie możliwa tylko przy wsparciu osób dobrze zaznajomionych z zagadnieniami szkolnymi i nauczaniem. Dlatego też do swojego grona zaprosili fachowców – ludzi zorientowanych w sprawach szkolnych i ze szkołą związanych. W 1775 r. powołali Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, którego zadaniem było przygotowanie podręczników dla szkół, ale także wprowadzanie zmian prawnych, organizacyjnych, merytorycznych i programowych oraz nawiązywanie szerokich kontaktów naukowych w kraju i za granicą. Pracom Towarzystwa przewodniczył dobrze wykształcony Ignacy Potocki, wychowanek warszawskiego Collegium Nobilium i Collegium Nazarenum w Rzymie. Ważną postacią był też eksjezuita Grzegorz Piramowicz, sekretarz Towarzystwa, spod którego pióra wychodziły liczne przepisy, mowy i uniwersały oraz podręczniki. Opracował ważną dla nauczyciela publikację *Powinności nauczyciela*. Tekst ten był adresowany do nauczycieli szkół parafialnych, ale zawierał też ważne treści pedagogiczne dotyczące organizacji nauczania i zaleceń dydaktycznych dla wszystkich zajmujących się kształceniem. Korzystały z niego następne pokolenia nauczycieli, którzy kierowali się wskazaniem Piramowicza na temat poznania natury wychowanka oraz doboru odpowiednich metod

i zasad kształcenia oraz zaleceniami dotyczącymi etyki zawodowej: uczciwości, obowiązkowości, odpowiedzialności.

Reforma KEN była wyjątkowa w skali kraju i Europy. Świadczą o tym gruntowne zmiany wprowadzone do organizacji systemu edukacyjnego. Oto bowiem po okresie ogromnego zróżnicowania szkolnego z dominacją szkół jezuickich powstała centralna, państwowa instytucja w randze ministerstwa podległa sejmowi Rzeczypospolitej, która roztoczyła opiekę i kontrolę nad wszystkimi szczeblami kształcenia. Wprowadzona struktura szkolna miała charakter hierarchiczny, w której nadrzędne miejsce zajmowały uniwersytety, czyli dawne akademie. One zostały nazwane szkołami głównymi. Dawna Akademia Krakowska została Szkołą Główną Koronną, a Akademia Wileńska – Szkołą Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szkoły te przeszły gruntowne zmiany, które polegały na zredukowaniu profilu kształcenia lingwistyczno-retorycznego i teologicznego na korzyść nauk matematyczno-przyrodniczych i medycyny, z językiem polskim jako wykładowym. Ten zwrot był zgodny z ówczesnymi tendencjami i oświeceniowym podziałem nauk. Profesorowie tworzyli pracownie badawcze i laboratoria, w których mieli warunki do prowadzenia badań naukowych. Poza sferą badań zadaniem Szkół Głównych było nadal kształcenie kadr: przede wszystkim nauczycieli, prawników, lekarzy, geometrów. Otrzymały one także nowe zadanie – opiekę nad wszystkimi szkołami niższymi na swoich terenach; Szkoła Główna Koronna opiekowała się szkołami w Koronie, a Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie – szkołami na Litwie. Raz w roku wysyłały wizytatorów do szkół, którzy sprawdzali działalność organizacyjną i dydaktyczną, a także wskazywali na mocne strony pracy danej szkoły oraz jej niedociągnięcia i potrzeby.

Do nowych szkół Komisja wprowadziła nowych świeckich nauczycieli, wykształconych w Szkołach Głównych, którzy z czasem mieli zastąpić nauczycieli duchownych, głównie eksjezuitów. Kształcenie nauczycieli rozpoczęło się najpierw w Krakowie w 1780 r., a od 1783 r. także w Wilnie. Studenci, potencjalni nauczyciele, nazywani byli kandydatami do stanu akademickiego. Zdobywali wiedzę humanistyczną i matematyczno-przyrodniczą, a także byli przygotowywani do pracy dydaktyczno-wychowawczej. Po ukończeniu kształcenia, wraz z innymi nauczycielami, tworzyli stan akademicki.

Ważnym osiągnięciem Komisji było opracowanie ustawodawstwa dla wszystkich szkół, które początkowo pracowały na podstawie jednostkowych przepisów, a od 1783 r. na podstawie *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych*. Ich opracowanie trwało długo – niemal dziesięć lat, ale było poprzedzone wieloma spotkaniami, rozmowami członków Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych z udziałem wszystkich środowisk szkolnych, wśród których ważną rolę odegrali przedstawiciele ówczesnych uniwersytetów: Hugo Kołłątaj ze Szkoły Głównej Koronnej oraz Marcin Poczuć-

-Odlanicki ze Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wspólnie wypracowali dokument zawierający i normujący wszystkie obszary życia szkolnego, do którego należały: struktura szkół; programy nauczania; sprawy związane z zawodem nauczycielskim – kształcenie nauczycieli, prawa i obowiązki nauczycieli i kierujących szkołami, ich wynagrodzenia i emerytury; zagadnienia dotyczące uczniów – ich prawa i obowiązki, dni wolne od nauki, kary i nagrody; kwestie wizytacji szkolnych. Był to dokument jednoczący i unaradawiający szkolnictwo na obszarze całego kraju.

Prace KEN przebiegały w trudnych warunkach chylącego się ku upadkowi kraju i zubożonej po kasacie zakonu jezuitów oświacie, z niedoborem kadry nauczycielskiej oraz niewielkim funduszem. Osoby zaangażowane w prace musiały zadbać o wszystkie sfery organizacji oświaty: prawodawstwo, organizację struktury szkolnej, kadre nauczycielską, programy nauczania, infrastrukturę szkolną, pomoce dydaktyczne, w tym podręczniki, oraz nadzór nad szkołami. Ważne, że mimo różnic dzielących osoby zaangażowane w proces reformy edukacji dążyły one do zmian w społeczeństwie – zjednoczono się wokół wspólnego celu i postawiono dobro Rzeczypospolitej na najwyższym miejscu. Wypracowano własny i oryginalny system szkolny. Wymiernym efektem jego funkcjonowania było uformowanie pokolenia ludzi wykształconych, wolnych od zaco-fania i przesądów, ale przede wszystkim „dobrych ludzi i dobrych obywateli”, którzy stali się elitą intelektualną. Oni to, przepojeni duchem patriotycznym, odegrali ogromną rolę w dalszych latach niewoli Rzeczypospolitej.

Bibliografia

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Polskiej Akademii Nauk – APAN

APAN, sygn. III-76.42, Odpisy Ludwika Chmaja z zespołu F2 Depozyt Czartoryskich z Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego.

Biblioteka Jagiellońska – BJ

BJ, rkps 3748, *Idylla do panny Anny Wytyszkiewiczówny*, Józef Sołtykowiec, Zbiór wierszy pisanych przez..., od r. 1782.

Vilniaus Universiteto Biblioteka – VUB

[Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego]

Rankraščių skyrius [Oddział Rękopisów]

VUB, sygn. F2-DC6, *Lustracja Collegium Akademickiego Wileńskiego Anno 1773 9 bris 17 Dnia promulgowaney Bulli rozpoczęta Anno zaś 1774 Janurij 13 Dn skończona.*

VUB, sygn. F 2 DC 9 k. 1, *Władysław Tautkiewicz wizytator do Marcina Poczobuta, 20 VI 1784 r.*

VUB, sygn. F 2 DC 119, *List Jakuba Jaxy do Marcina Poczobuta, 20 XI 1790 z Pińska.*

VUB, sygn. F 3-370, *Lustracja Collegium Akademickiego Wileńskiego Anno 1773 9 bris 17 Dnia promulgowaney Bulli rozpoczęta Anno zaś 1774 Janurij 13 Dn skończona.*

VUB, sygn. F8-2516, *Emil albo o wychowaniu przez J.P. Jana Jakuba Russego obywatela genuńskiego. Tom pierwszy. Z francuskiego języka na język polski wytłumaczony przez Felicjana Karpia sędziego ziemskiego, komisarza cyw. Woyskowego, Ru 1791.*

VUB, sygn. F19-12, *Krótki zbiór życia i rzeczy j.ks. Antoniego Żołędziowskiego czytany przed Stanem Akademickim po odprawionych publicznych egzaminach dnia 8go czerwca 1784 przez Jana Śniadeckiego Szkoły Głównej sekretarza.*

Lietuvos valstybes istorijos archyvas – LVIA

[Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne]

LVIA, sygn. F525 ap 8 b.1028, *Lustracja Collegium Akademickiego Wileńskiego Anno 1773 9 bris 17 Dnia promulgowaney Bulli rozpoczęta Anno zaś 1774 Janurij 13 Dn skończona.*

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Bieliński Franciszek, *Sposób edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego Autora były przesłane*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła Kamilla Mrozowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Bohusz Franciszek Ksawery, *Dzienniki podróży*, wstęp i opracowanie Filip Wolański, Kraków–Wrocław 2014.
- Commentariolum philosophiae, logicae scilicet, metaphysicae, physicae generalis et particularis [...]*, Typis S. R. M. Academicis, Wilno 1755.
- Czartoryski Adam, *Początkowy abrys do planty edukacji publicznej*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła Kamilla Mrozowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Dietl Józef, *O reformie szkół krajowych*, zeszyt 1: *Stanowisko szkoły. Rada szkolna krajowa. Język wykładowy*, Kraków 1865.
- Jundziłł Stanisław Bonifacy, *Zbiór ułamkowych wiadomości o osobach i zakładach naukowych w dawnym i obecnym (1829) stanie Uniwersytetu Wileńskiego*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie” 1859.
- Kaliński Wilhelm, *Dziennik 1787–1788*, oprac. Ł. Kurdybacha, Wrocław 1968.
- Komisja Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. X. Litewskiego* [Uniwersał z 24 października 1773 r.], [w:] *Ustawodawstwo szkolne czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1794)*, zebrał i zapatrzył wstępem krytycznym oraz przypisami Józef Lewicki, Kraków 1925.
- Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, zebrał i oprac. Stanisław Tync, Wrocław 1954.
- Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych (1774–1809)*, opracowała Bożenna Michalik, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Krasicki Ignacy, *Pan Podstoli na trzy księgi podzielony*, Warszawa 1778.
- Listy z prowincji. Korespondencja wizytatorów generalnych, rektorów i nauczycieli ze Szkołą Główną Koronną 1779–1794*, zebrała, wstępem i przypisami oraz indeksami opatrzyła Kamilla Mrozowska, Warszawa 1998.

- Locke John, *Myśli o wychowaniu*, tłum. Feliks Wnorowski, wstępem i komentarzem opatrzyła Kamilla Mrozowska, Wrocław–Kraków 1959.
- Mackiewicz Tadeusz, *Oratio institutioni publicae praefectorum jessu habita in memoriam victoriae de Turcis ad Viennam Austriae a Joanne III Poloniarum rege*, Typis S.R.M. penes Academiam, Wilno 1784.
- Materiały do działalności pedagogicznej Stanisława Staszica*, oprac. i wstępem opatrzył Tadeusz Waław Nowacki, Wrocław 1957.
- Naruszewicz Adam Stanisław, *Poezje zebrane*, t. 3, wyd. Barbara Wolska, Warszawa 2012.
- Opis dzienny szkół wileńskich Akademii i Uniwersytetu, oraz Diarjusz znaczniejszych wypadków w Wilnie od roku 1781, po rok 1824 nastających*, z autentycznego dokumentu ogłosił Władysław Tekieliński, Drukiem Józefa Blumowicza, Wilno 1876.
- Oraczewski Feliks, *Mowa trzecia. Dnia 11 Maja Miana*, w: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, zebrał i oprac. Stanisław Tync, Wrocław 1954.
- Oratio in studiorum instauratione habita a Martino Poczobut = Mowa wygłoszona z okazji odnowienia siedziby nauk przez Marcina Poczobuta*, tłum. Agnieszka Stachowicz, tekst w zbiorach Pracowni Historii Oświaty i Wychowania Wydziału Pedagogicznego UW.
- Pamiętniki ks. Stanisława Jundzillta profesora uniw. wileńskiego*, wydał Antoni Marian Kurpiel, Kraków 1905.
- Piramowicz Grzegorz, *Mowy miane w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych w latach 1776–1778*, wstęp Władysław Wisłocki, Kraków 1889.
- Piramowicz Grzegorz, *Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia. Do użytku seminariów i dla nauczycieli szkół wiejskich*, z pierwszego wydania w r. 1787 podał i objaśnił Waldemar Osterloff, reprint, Warszawa 1919.
- Piramowicz Grzegorz, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, opracowała i wstępem opatrzyła Kamilla Mrozowska, wyd. 2 przejrane, Wrocław–Kraków 1958.
- Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła Kamilla Mrozowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, wydał i opracował Zygmunt Kukulski, przedmową poprzedził Ignacy Chrzanowski, Lublin 1926.
- Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na Szkoły w Krajach Rzeczypospolitej Przepisane*, [b.m.w] 1781.

Projekt względem Edukacji Narodowej przez JWo Biskupa wileńskiego podany, [w:] Józef Lewicki, *Geneza Komisji Edukacji narodowej – studium historyczne*, Warszawa 1923.

Prospectus lectionum in Alma Universitate et Academia Vilnensis = Układ lekyi, Typis Sacrae Regiae Majestetis penes Academiam, Vilnae 1781.

Prospectus lectionum in Alma Universitate et Academia Vilnensis 1790–1791, Typis Sacrae Regiae Majestetis penes Academiam, Vilnae 1790.

Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785, opracowała Mieczysława Mitera-Dobrowolska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794, opracował Tadeusz Mizia, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

Protokół albo opisanie zaszytych czynności na delegacji od Stanów Rzeczypospolitej... dnia 19 maja roku 1773 wyznaczonej, a dnia 19 marca r. 1775 zakończonej, Warszawa 1775, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, zebrał i oprac. Stanisław Tync, Wrocław 1954.

Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa 1910.

Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa 1913.

Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1781–1785, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa 1915.

Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792, z. 36, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa 1908.

Przepis do szkół parafialnych, 1774, [w:] *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, wydał i wstępem opatrzył Zygmunt Kukulski, Lublin 1923.

Raport Antoniego Ponińskiego o wizycie szkół Poznaniu, Międzyrzeczu i Wschowie, [w:] *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa 1906.

Raporty Szkoły Głównej Koronnej o generalnych wizytach szkół Komisji Edukacji Narodowej 1787–1793, wybrała i wstępem poprzedziła Kamilla Mrozowska, przypisy i indeksy opracowała Anna Zielińska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.

- Relacja o Komisji Edukacji Narodowej przez J. W. Jmci Pana Lipińskiego, podkomorzego latyczewskiego, posła województwa podolskiego, delegowanego od stanów Rzeczypospolitej do egzaminowania onejże swoim i Kolegów imieniem, przed Stanami Rzeczypospolitej na sesji sejmowej Die 18. octobris 1776. Anno uczyniona*, [w:] *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, wydał i wstępem opatrzył Zygmunt Kukulski, Lublin 1923.
- Śniadecki Jan, *Krótki zbiór życia i rzeczy j.ks. Antoniego Żołędziowskiego*, [w:] tegoż, *Pisma pedagogiczne*, wstępem i komentarzem opatrzył Jan Hulewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- Śniadecki Jan, *Żywot uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczobuta czytany na publicznym posiedzeniu Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu przy zamknięciu rocznego biegu nauk dnia 30 czerwca 1810 r.*, Wilno 1810.
- Tego roku w Paryżu. Korespondencja króla Stanisława Augusta z Feliksem Oraczewskim 1782–1784*, wybór, opracowanie i wstęp Aleksandra Janiszewska, Warszawa 2014.
- Trentowski Bronisław Ferdynand, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. 2, wstępem i komentarzem opatrzył Andrzej Walicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Uniwersał zachęcający młodzież edukującą się do błagania Boga o odwrócenie nieszczęść i klęsk od Ojczyzny naszej*, [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał i zaopatrzył wstępem krytycznym oraz przypisami Józef Lewicki, Kraków 1925.
- Ustanowienie Kommissyi nad edukacją młodzieży narodowej szlacheckiej dozór mającey*, [w:] *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie. Od 1732 do roku 1782*, wydane, t. 8, Petersburg 1860.
- Ustawy Kommissyi Edukacyi Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane = Tautinėš Edukacijos Komisijos nuostatai, skirti akademiniam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose = The statutes of the Commission of National Education as prescribed for the academic estate and for the schools in the lands of the Commonwealth: roku 1783*, red. Kalina Bartnicka, Warszawa 2015.
- Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. 9, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1889.
- Wybicki Józef, *Życie moje oraz wspomnienie o Andrzeju i Konstancji Zamoyskich*, z rękopisów wydał i objaśnił Adam Mieczysław Skałkowski, Kraków 1927.
- Z dzienniczka Ludwika Szymona Gutakowskiego Prezesa Senatu za czasów Księstwa Warszawskiego*, „Przegląd Polski” 1884, t. 1, R. 19, s. 578–608.

SŁOWNIKI, ENCYKLOPEDIE

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995, oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004.

Nowa encyklopedia PWN, t. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, Warszawa 2004.

OPRACOWANIA

Albertrandi Jan Chrzyciel, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A–M, Warszawa 1985.

Ausz Mariusz, Lang Tadeusz, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

Ausz Mariusz, *Wspaniała reforma. 250-lecie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 2023.

Ausz Mariusz, Puchowski Kazimierz, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Pijarskim*, Warszawa 2018.

Ausz Mariusz, Puchowski Kazimierz, *Stroynowski Hieronim od św. Bernarda*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

Baliński Michał, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, nakładem i drukiem Józefata Ohryzki, Petersburg 1862.

Bartnicka Kalina, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.

Bartnicka Kalina, *Komisja Edukacji Narodowej i jej Ustawy*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. Katarzyna Dormus i in., Kraków 2014.

Bartnicka Kalina, *Posłowie*, [w:] *O wychowaniu płci żeńskiej przez Fenelona arcybiskupa kamerackiego. Dzieło po wielu wydaniach, na nowo roku 1818 w Paryżu przedrukowane, a przez Modesta Watta Kosickiego filozofii doktora na język polski przełożone, z portretem Autora, w Warszawie i Suwałkach Nakładem i Drukiem Fr. Świerczewskiego. 1823*, wstęp i opracowanie Katarzyna Buczek, Pułtusk 2009.

Bartnicka Kalina, *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1998.

- Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, Wałęga Agnieszka, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1: *O Komisji – wprowadzenie*, Warszawa 2018.
- Bartyś Julian, *Rzeczpospolita Pawłowska na tle reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa 1982.
- Bednarski Stanisław, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 2003.
- Bieliński Józef, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 3, Kraków 1899–1900.
- Bieś Andrzej Paweł, *Albertrandi (Albertrandy) Jan Chrzyciel*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Gawroński Andrzej*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Hołowczyc [Hołłowczyc] Szczepan*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Jakukiewicz Adam*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Koblański (Kobyłański) Józef*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Kundzicz [Kundicz] Tadeusz*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Mackiewicz Tadeusz*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Naruszewicz Kazimierz Adam*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Pilchowski Dawid Zygmunt*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Piramowicz Grzegorz Wincenty*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, *Poczobutt [Odlanicki] Marcin*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

- Bieś Andrzej Paweł, Roussel Stefan Franciszek, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Bieś Andrzej Paweł, Sierakowski Sebastian Alojzy, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Borucki Marek, *Historia Polski do 2005 roku*, Warszawa 2005.
- Bratuń Marek, „*Ten wykwinny, wykształcony Europejczyk*”. *Zagraniczne studia i podróże edukacyjne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha w latach 1762–1768*, Opole 2002.
- Buczek Katarzyna, *Hugo Kołłątaj i edukacja*, Warszawa, 2007.
- Buczek Katarzyna, *Kołłątaj Hugo ks.*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Buczek Katarzyna, *Zbiory dydaktyczne Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu (1805–1833)*, Warszawa 2016.
- Butterwick Richard, Czeppe Maria, Żebrowski Tadeusz, Szembek Krzysztof Hilary, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 48, Warszawa–Kraków 2012–2013.
- Chamcówna Mirosława, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna na terenie Korony w latach 1786–1795*, Wrocław 1959.
- Chwalba Andrzej, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2001.
- Danowska Ewa, *Materiały do dziejów kasaty zakonu jezuitów w 1773 r. i początków działalności KEN w Bibliotece Naukowej PAU i PAN i Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2020, nr 65, s. 9–20.
- Deszczyńska Maria, Zielińska Ewa, Skarszewski Wojciech Józef, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1997–1998.
- Dukwicz Dorota, *Stanisław August wobec pierwszego rozbioru*, „Studia i Materiały” 2015, t. 2: *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, s. 101–115.
- Dutkova Renata, *Komisja Edukacji Narodowej – zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Dybiec Julian, *Źródła rękopiśmienne, archiwalne i drukowane do dziejów Komisji Edukacji Narodowej w zbiorach polskich i obcych*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. Katarzyna Dormus i in., Kraków 2014.

- Dymnicka-Wołoszyńska Hanna, *Małachowski Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765–1850*, t. 2, red. Mirosława Chamcówna, Kamilla Mrozowska, Kraków 1965.
- Getka-Kenig Mikołaj, *Traktat Sebastiana Sierakowskiego a problem popularyzacji wiedzy architektonicznej w Księstwie Warszawskim*, „Modus. Prace z Historii Sztuki” 2018, t. 18, s. 63–120.
- Godineau Dominique, *Kobieta*, tłum. Jolanta Kornecka, [w:] *Człowiek oświecenia*, red. Michel Vovelle, Warszawa 2001.
- Godlewski Michał, *Cieciszowski Kacper Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938.
- Grabski Władysław Maria, *Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773–1776)*, „Studia Pedagogiczne”, t. 29: *Na przełomie wieków – studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, red. Kamilla Mrozowska, Wrocław 1973.
- Grabski Władysław Maria, *Polityka finansowa Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24–26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska, Renata Dutkova, Warszawa–Kraków 1977.
- Grabski Władysław Maria, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984.
- Grębecka Wanda, *Poglądy dydaktyczne J.E. Giliberta*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2015, nr 1(60), s. 133–147.
- Grzebień Ludwik, *Bohusz Franciszek Ksawery Michał*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Grzebień Ludwik, *Łoyko Jan Piotr*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Grzebień Ludwik, *Łoyko Jan Piotr*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław 1973.
- Grzebień Ludwik, *Narwojsz [Narwos, Narwoysz] Franciszek*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

- Grzegorz Piramowicz i jego epoka, red. Krzysztof Andrzej Boreczka, Adam Andrzej Witusik, Kurów 2001.
- Historia wychowania*, red. Łukasz Kurdybacha, t. 1, Warszawa 1967; t. 2, Warszawa 1970.
- Homola Irena, Gutakowski Ludwik Szymon, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1960–1961.
- Jamrożek Wiesław, Nowicki Aleksander, ks., *kanonik warszawski, członek KEN*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Jamrożek Wiesław, Raczyński Antoni, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Jamrożek Wiesław, Reptowski Jędrzej [Andrzej], [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Jamrożek Wiesław, Wolski Mikołaj, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Jamrożek Wiesław, Woyna Franciszek Ksawery, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Jamrożek Wiesław, Szablicka-Żak Jolanta, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Nowogródzkim*, Warszawa 2018.
- Janeczek Stanisław, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*, Lublin 2008.
- Januszkiewiczówna Wanda, Dawid Pilchowski jako profesor literatury w Szkole Głównej W. Ks. Lit., [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy założenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1929.
- Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794) jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przełożyła i uzupełniła Mirosława Chamcówna, przedmową opatrzył Henryk Barycz, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- Kaczmarczyk Zdzisław, *Prawa kardynalne (1768–1791)*, Poznań 1947.
- Kallas Marian, *Idea 3 Maja w Polsce napoleońskiej*, [w:] *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. Alina Barszczewska-Krupa, Łódź 1991.

- Kamińska Janina, *Bisio Stefan*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Briôtet Jakub*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Czenpiński (Czempieński) Paweł*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Gilibert Jan Emanuel (Jean Emmanuel)*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Kaliński Wilhelm (Gwilhelm)*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Karpowicz Michał Franciszek*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska. Szkołą Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Litewskim*, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Komisja Edukacji Narodowej a reforma uniwersytetów*, „XVIII amžiaus studijos” 2015, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Valstybė. Kultūra. Edukacija*, s. 72–86.
- Kamińska Janina, *Komisja Edukacyjna Litewska a Uniwersytet Wileński 1797–1802*, [w:] *Szkoła polska od średniowiecza do XX wieku – między tradycją a innowacją*, red. Irena Szybiak, Adam Fijałkowski, Janina Kamińska, przy współpracy Katarzyny Buczek, Warszawa 2010.
- Kamińska Janina, *Langmajer (Langmayer) Józef*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Lobenwein (Löbenwein) Jan Andrzej*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Régnier (Renje) Mikołaj*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Kamińska Janina, *Sartoris (Sartorius, Sartorys) Józef Gerard*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

- Kamińska Janina, *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 2012.
- Kamińska Janina, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pułtusk–Warszawa 2004.
- Kamińska Janina, Kula Ewa, *Źródła do dziejów Komisji Edukacji Narodowej w zasobach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych w Moskwie*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2016, t. 53, s. 135–147.
- Kamińska Janina, Szybiak Irena, *Idee wychowawcze Jeana-Jacques’a Rousseau w przepisach dla szkół Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, nr 4, s. 273–275.
- Kamińska Janina, *Lustracja Akademii Wileńskiej w 1773 roku*, [w:] *Ad personam. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Massalskiemu w 75. rocznicę urodzin*, red. Cezary Jastrzębski, Kielce 2019.
- Kieniewicz Stefan, Witkowski Michał, *Niemcewicz Julian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Kieniewicz Stefan, Zahorski Andrzej, Zajewski Władysław, *Trzy powstania narodowe – kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe*, red. Władysław Zajewski, Warszawa 1994.
- Konopczyński Władysław, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, wyd. 2 popr., Kraków 2002.
- Kot Stanisław, *Historia wychowania*, t. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy XVIII wieku*, Warszawa 1994.
- Kot Stanisław, *Historia wychowania*, t. 2: *Wychowanie nowoczesne. Od połowy wieku XVIII do współczesnej doby*, Warszawa 1994.
- Kowecki Jerzy, *Lanckoroński Antoni Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- Królikowska Anna, *Jaksa [Jaxa] Jakub*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Królikowska Anna, *Kniażewicz [Kniaziewicz] Grzegorz Jerzy*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Królikowska Anna, *Wybicki Józef*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

- Krupa Maria, *Szkoła parafialna Komisji Edukacji Narodowej a szkoła ludowa w Prusach i Austrii*, „Rocznik Lubelski” 1972, nr 15, s. 58–78.
- Kukulski Zygmunt, *Wstęp. Sto lat nowożytnej myśli pedagogicznej*, [w:] *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, wydał i wstępem opatrzył Zygmunt Kukulski, Lublin 1923.
- Kula Ewa, *Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego szkół wołyńskich i ukraińskich i jej znaczenie dla Komisji Edukacji Narodowej*, „XVIII amžiaus studijos”, 2019, t. 5: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas*, s. 157–177.
- Lewicki Józef, *Geneza Komisji Edukacji Narodowej – studium historyczne*, Warszawa 1923.
- Link-Lenczowski Andrzej, *Poniatowski Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1982–1983.
- Litak Stanisław, *Historia wychowania*, t. 1: *Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Kraków 2004.
- Lorens Beata, *Ankwicz Józef*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Lorens Beata, *Cieciszowski Adam Józef*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Lorens Beata, *Kossakowski Józef Kazimierz*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Lorens Beata, *Lanckoroński Antoni Józef h. Zadora przydomek z Brzezia*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Lorens Beata, *Lelewel Karol Maurycy*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Lubieniecka Janina, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960.
- Łojek Jerzy, *Upadek Konstytucji 3 maja. Studium historyczne*, Wrocław 1976.
- Maciszewski Jarema, *Historia powszechna. Wiek oświecenia*, Warszawa 1997.
- Majchrowicz Franciszek, *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich i nauki prywatnej*, t. 1–2, Lwów 1920.
- Majorek Czesław, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1975.

- Majorek Czesław, *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1973, t. 16, s. 69–74.
- Massalski Adam, Kula Ewa, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wołyńskim i Ukraińskim*, Warszawa 2018.
- Matulaitytė Stasė, *Senoji Vilniaus universiteto astronomijos observatorija ir jos biblioteka*, Vilnius 2004.
- Mazur Piotr, *Poczet biskupów chełmskich obrządku łacińskiego*, Chełm 2012.
- Meissner Andrzej, Jeziński Franciszek Salezy h. Nowina, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner Andrzej, Łopaciński Józef Leon, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner Andrzej, Mieczkowski Kazimierz Marcei, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner Andrzej, Treffler Wincenty, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner Andrzej, Ślęczka Ryszard, Pękowska Marzena, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Małopolskim*, Warszawa 2018.
- Meissner-Łozińska Justyna, Gintowt Dziewiałtowski Joachim, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner-Łozińska Justyna, Moroz Michał, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner-Łozińska Justyna, Piattoli Scipione, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner-Łozińska Justyna, Wykowski Grzegorz, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Meissner-Łozińska Justyna, Zabłocki Franciszek Ksawery Mikołaj, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

- Michalik Bożenna, *Działalność oświatowa Ignacego Potockiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- Michalik Bożenna, Mizia Tadeusz, *Stosunek konfederacji targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1966, t. 9, s. 66–84.
- Mizia Tadeusz, *Przepisy do szkół parafialnych z 1780 roku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1964, t. 7, s. 23–38.
- Mizia Tadeusz, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Mizia Tadeusz, *Wstęp*, [w:] Grzegorz Piramowicz, *Powinności nauczyciela*, Warszawa 1988.
- Mrozowska Kamilla, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- Mrozowska Kamilla, *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- Mrozowska Kamilla, *Trzy jubileusze Komisji Edukacji Narodowej 1873–1923–1973. (Przegląd dorobku i postulaty)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971 nr 1, s. 9–40.
- Mrozowska Kamilla, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1956.
- Mrozowska Kamilla, *Wstęp*, [w:] *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła Kamilla Mrozowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Nieć Julian, *Ankwicz Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935.
- Nowakowska Wanda, *3 maja w malarskiej legendzie*, [w:] *Konstytucja 3 maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. Alina Barszczewska-Krupa, Łódź 1991.
- Opalek Kazimierz, *Oświecenie*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 2, wstęp i red. Bogdan Suchodolski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Paul Paulina, *Mniszech Michał Jerzy Wandalin*, [w:] *Słownik biograficzny uczonych polskich. Słownik pedagogów*, Kraków 2025.
- Piechnik Ludwik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym 1990.

- Pohoska Hanna, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957.
- Poplatek Jan SI, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzupełnił Ludwik Grzebień SJ, przygotował do druku Jerzy Paszenda SJ, Kraków 1973.
- Povilas Ksaveras Bžostovskis. *Paulavos Respublika*, red. Aurelija Arlauskienė, Vilnius 2014.
- Prašmantaitė Aldona, *Szkoły średnie w 1803 roku na obszarach Wileńskiego Okręgu Szkolnego zlecone do inspekcji Franciszkowi Ksaweremu Michałowi Bohuszowi (1746–1820)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2021, nr 3–4, s. 8–29.
- Rabowicz Edmund, *Koblański Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1967–1968.
- Rabowicz Edmund, *Poczobut-Odlanicki Marcin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- Rosner Andrzej, *Mniszech Michał Jerzy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1976.
- Rostworowski Emanuel, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1980.
- Rostworowski Emanuel, *Mokronowski Andrzej*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- Rostworowski Emanuel, *Potocki Stanisław Szczęśny*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1984–1985.
- Rydel Lucjn, *Wilno*, Kraków 1915.
- Ryś Jan, *Czerwiakowski [Czerwiekowski] Rafał Józef*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, *Garycki Bonifacy*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, *Idatte Krzysztof*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, *Jaśkiewicz Jan Dominik*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

- Ryś Jan, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Krakowska i Szkoła Główna Koronna*, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, Minocki Stanisław, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, Oraczewski [Szczęsny] Feliks h. Śzreniawa, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, *Poglądy Pawła Ksawerego Brzostowskiego w nurcie reform oświatowych doby Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. Katarzyna Dormus i in., Kraków 2014.
- Ryś Jan, Radwański Feliks, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, Śniadecki Jan, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, Toryani Jan Kanty, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Ryś Jan, Trzeciński Andrzej, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Serczyk Władysław A., *Rosja wobec Konstytucji 3 maja*, [w:] *Konstytucja 3 maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. Alina Barszczewska-Krupa, Łódź 1991.
- Skorzeplanka Melanja, *Feliks Oraczewski rektor krakowskiej Szkoły Głównej*, Kraków 1935.
- Smoleński Władysław, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studium historyczne*, Warszawa 1923.
- Suchodolski Bogdan, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa 1972.
- Szablicka-Żak Jolanta, *Pfleiderer Christian [Christof]*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Szady Bogumił, *Pralatury i kanonie kolegiaty Wszystkich Świętych w Krakowie w II połowie XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2006, nr 86, s. 331–354.
- Szmyt Andrzej, *Przypadek czy fenomen miejsca? Publiczne szkoły średnie w Krzemieńcu w latach 1773–1939*, Olsztyn 2018.

- Szybiak Irena, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.
- Szybiak Irena, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Szybiak Irena, *Z dziejów szkoły*, [w:] *Sztuka nauczania. Szkoła*, red. Krzysztof Konarzewski, Warszawa 1991.
- Szybiak Irena, Buczek Katarzyna, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Żmudzkim*, Warszawa 2018.
- Topij-Stempińska Beata, *Erdman [Ertman, Ertmann] Jan*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Topij-Stempińska Beata, *Mickiewicz Józef*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Topij-Stempińska Beata, *Obrąpalski Antoni*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Topij-Stempińska Beata, *Tautkiewicz Władysław*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Topij-Stempińska Beata, *Tomaszewski Mikołaj*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Walasek Stefania, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Poleskim*, Warszawa 2018.
- Wałęga Agnieszka, *Autorzy podręczników szkolnych Komisji Edukacji Narodowej. Próba zarysu portretu zbiorowego*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej – kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. Katarzyna Dormus i in., Kraków 2014.
- Wałęga Agnieszka, *Bogucicki Józef Jan Kanty*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Wałęga Agnieszka, *Kopczyński Andrzej, imię zakonne Onufry*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Wałęga Agnieszka, *L'Huillier Szymon*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.

- Wałęga Agnieszka, *Narbutt Daniel, imię zakonne Kazimierz*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Wałęga Agnieszka, *Popławski Jacek, imię zakonne Antoni*, [w:] *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa 2018.
- Wanner Raymond E., *Claude Fleury (1640–1723) as an educational historiographer and thinker*, Dordrecht 1975.
- Wąsicki Jan, *Konfederacja targowicka i ostatni sejm Rzeczypospolitej z 1793 roku. (Studium historyczno-prawne)*, Poznań 1952.
- Wierzbowski Teodor, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków 1921.
- Wiślocki Władysław, *Poczet chronologiczny prac drukowanych i rękopiśmiennych Grzegorza Piramowicza*, Kraków 1877.
- Wołoszyński Ryszard W., *Reptowski Andrzej*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1988.
- Wroczyński Ryszard, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, t. 1, Warszawa 1996.
- Wróblewski Andrzej Kajetan, *Ks. Prof. Andrzej Trzciński – próba rehabilitacji*, „Prace Komisji Historii Nauki PAU” 2005, t. 7, s. 5–39.
- Zahorski Andrzej, *Kossakowski Józef Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1968–1969.
- Zielińska Zofia, *Poniński Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983.
- Żeleńska-Chełkowska Anna, *Minocki Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- Żołądź-Strzelczyk Dorota, *Antoniego Maksymiliana Prokopowicza Sposób nowy najłatwiejszy pisanie i czytania razem dla panienek z przypisami dla nauczycielek – pierwszy polski podręcznik edukacji elementarnej dla dziewcząt*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2014, nr 4, s. 553–565.
- Żołądź-Strzelczyk Dorota, Nowicki Michał, Ratajczak Krzysztof, Gulczyńska Justyna, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wielkopolskim*, Warszawa 2018.

Indeks nazwisk

A

Albertrandi (Albertrandy)
Jan Chrzyciel 125,
131, 133, 135, 265
Aleksandrowska Elżbieta 48
Ankwicz Józef 100
Antici Tommaso 189
Arlauskienė Aurelija 253
Aschenbrenner Henryk 61
August III Sas 108
Ausz Mariusz 17, 79, 102,
149, 157, 170, 183,
229

B

Bacciarelli Marcello 57, 91,
98, 131
Bacon Francis 12
Badurski Andrzej 194, 197,
199–200
Balakauskaitė Irma 266
Baliński Michał 214
Barszczewska-Krupa Alina 89
Bartnicka Kalina 13, 17, 19,
23, 53, 59, 87, 117, 123,
157, 165, 170, 178, 186,
196, 245, 254

Bartyś Julian 253
Barycz Henryk 12
Basedow Johannes
Bernhard 28
Bednarski Stanisław 10
Belliard Zéphirin Félix Jean
Marius 25
Bellotto Bernardo,
zw. Canaletto 31, 62
Bem Antoni Gustaw 16
Bettellini Pietro 90
Bieliński Franciszek 73, 81–
83, 89, 92, 245
Bieliński Józef 219
Bieńkowski Franciszek 167,
174, 178, 182, 214
Bieś Andrzej Paweł 102, 125,
128, 130–132, 136–138,
166, 211–214, 223
Bisio (Bissio) Stefan
Wawrzyniec 232
Błaszczkiewicz Sebastian 195
Bogdanowicz Walerian 169,
192, 197
Bogucicki Józef Jan Kanty
Nepomucen 127, 133,
136, 145, 163, 167–
169, 191

Bogusławski Józef Konstanty
217
Bohomolec Franciszek 47
Bohusz Franciszek Ksawery
Michał 177
Boreczek Krzysztof Andrzej 125
Borucki Marek 51
Bradley Richard 129
Bratuń Marek 91
Briôtet Jakub 230–233
Brodowski Antoni 96
Brzostowski Paweł Ksawery
217, 253
Buchowiecki Ignacy 182
Buczek Katarzyna 23, 99,
133, 157, 187
Bułhakow Jakow 88
Butterwick Richard 99

C

Cegliński Julian 69
Chamcówna Mirosława 11,
12, 188
Chevalier de Beaulieu Jan
209–210
Chmaj Ludwik 232

Chodowiecki Daniel Maciej
28, 29

Chreptowicz Joachim Litawor
11, 59, 63, 65, 67, 114,
117, 120, 129, 209–
210, 220, 227, 253

Chrzanowski Ignacy 14

Chwalba Andrzej 98

Cieciszowski Adam Józef 108

Cieciszowski Kasper (Gaspar)
Kazimierz 95, 97

Condillac Étienne Bonnot de
219

Cook James 228

Czacki Tadeusz 65, 95, 187

Czartoryska Izabella 244

Czartoryski Adam Kazimierz
10–11, 37, 46, 59, 65–
67, 73, 74, 81, 102, 114,
116, 120, 130, 139–140,
166, 245–246, 250

Czempiński (Czenpiński) Jan
140, 231

Czempiński (Czenpiński)
Paweł 133, 140–143,
231

Czeppe Maria 99

Czerwiakowski Rafał 197

Czochron Sebastian 192

Czubara Krzysztof 45

D

Danowska Ewa 107

Deszczyńska Martyna 99

Dietl Józef 262–263

Dormus Katarzyna 13, 17,
53, 59, 87, 117, 123,
157, 245, 254

Dubois de Jancigny Jean-
-Baptiste (Jan Chrzyciel)
137–139

Dukwicz Dorota 51

Dupont de Nemours Pierre
Samuel 73, 81

Dutkova Renata 60, 107,
149

Dybiec Julian 16, 265

Dymnicka-Wołoszyńska
Hanna 93

Dzięgielewski Jan 89

E

Erdman Jan 179–181

Euler Leonard 37

Eybl Franz 96

Ezop, właśc. Aisopos 193

F

Felbiger Johann 139

Fénelon François Salignac
de la Mothe 9, 19,
22–23

Fijałkowski (Fiałkowski)
Marcin 173

Fijałkowski Adam 99

Fiszer Stanisław 38

Fleury Claude 19, 21, 22

Forster (Forszter, Ferszter)
Jerzy (Johan Georg)
Adam 228–229

Fredro Aleksander 144

Furgault Mikołaj 150

G

Garczyński Stefan 40, 43–44

Garycki Bonifacy 167, 190–
191, 193, 195, 220

Gawroński Andrzej 102, 133,
135, 138, 142–143,
149–151, 256

Gerson Wojciech 262

Getka-Kenig Mikołaj 138

Gilibert Jean Emmanuel
(Jan Emanuel) 224, 226–
227, 231–232

Gintowt-Dziewiałowski
Joachim 103–104, 176

Godineau Dominique 27

Godlewski Michał 95

Golański Filip Nereusz
(Neriusz) 215, 225

Grabski Władysław Maria 12,
107, 139

Graff Anton 93

Grębecka Wanda 227

Grochowska Irena 42

Grzebień Ludwik 37, 53, 134,
177, 224

Gulczyńska Justyna 37, 157

Gutakowski Ludwik Szymon
97–98

H

Holzhaeusser Johann Philip
222

Hołowczyc (Hołowczyc)
Szczepan 128, 138,
143, 163, 165–166,
187

Homola-Skąpska Irena 98

Horacy, właśc. Quintus
Horatius Flaccus 130

Hube Jan Michał 38, 97, 129,
132, 151–153, 172

Hulewicz Jan 185

Hus Jan 145

Hussarzewski Tomasz 219

I

Idatte Krzysztof 190, 193, 194

Isokrates 193

J

Jabłonowska Anna 232

Jaksa (Jaxa) Jakub 179, 181,
213–215

Jakubowski Jan Zygmunt 44

Jakukiewicz Adam 66, 116,
125, 128, 130, 137,
143, 163, 166

Jamrozek Wiesław 100, 101,
103, 157

Jan III Sobieski 173

Janeczek Stanisław 19, 22–24,
27, 28, 34

Janiszewska Aleksandra 95

Januszkiewiczówna Wanda 213

Jasiński Jakub 38, 177

Jastrzębski Cezary 107

Jaśkiewicz Jan 133, 187, 194,
198–199, 202–203

Jaworski Bonawentura 181

Jezierski Franciszek Salezy 144,
168

Jobert Ambroise 12, 19, 45,
62–65, 67, 73, 76, 79,
88–103, 108, 117, 123,
125, 127–133, 136, 138–
142, 144, 145, 165, 166,
168, 175, 183, 186, 188,
190–193, 195, 215, 219,
224, 225, 227, 229–234,
236

Jundziłł Stanisław Bonifacy
179, 225, 228–230

K

Kaczmarczyk Zdzisław 51

Kaliński Wilhelm 214,
216–217

Kallas Marian 98

Kamieński (Kamiński) Adolf
73, 78–79

Kamińska Janina 10–12, 27,
87, 99, 101, 102, 107,
135, 141, 157, 179, 182,
194, 208, 209, 211, 212,
214–221, 223–225, 227,
229–234, 236, 265

Karp Maurycy Franciszek 26

Karpińska-Kopiec Dominika
260

Karpiński Franciszek 130

- Karpowicz Michał 215–217, 219
- Katarzyna II von Anhalt-Zerbst 51, 92
- Kazimierz III Piast 185
- Kieniewicz Stefan 60, 97
- Klemens XIV, właśc. Lorenzo Ganganelli 53, 55
- Kletsch Johan Carl 8
- Kluk Krzysztof 133, 140, 152–153, 165
- Kniażewicz (Kniaziewicz) Grzegorz 129
- Koblański Józef 130–131, 133, 136
- Koc Jan 143, 151–152
- Kolendowicz (Kolędowicz) Franciszek Stanisław 163, 192, 202
- Kolof Mitzler de 88
- Kołłątaj Hugo 61, 65, 96, 127, 133, 136, 144–145, 165, 168, 170, 173, 185–188, 191–193, 196, 199, 201, 203, 242, 268
- Kołyszko Michał 208
- Konarski Stanisław 10, 16, 24, 32–34, 35, 78, 84, 267
- Konarzowski Krzysztof 10
- Konopczyński Władysław 44, 53, 89
- Kopczyński Onufry 102, 133, 136–141, 149–152, 256, 261
- Korn Johann Jakob 44
- Kornecka Jolanta 27
- Kossakowski Józef Kazimierz 101
- Kossakowski Szymon 219
- Kościuszko Tadeusz 38, 201
- Kot Stanisław 19, 22–25, 89, 90, 93–95, 97, 98
- Kowecki Jerzy 41, 96
- Kozaczka Marian 45
- Koźmiński Jerzy 136, 150
- Krasicki Ignacy 47, 249
- Kraśiński Józef Wawrzyniec 100
- Kraśiński Adam Kazimierz 51
- Kraszewski Józef Ignacy 16
- Królikowska Anna 130, 135, 214
- Krupa Maria 253
- Krusiński Jan Kanty 170
- Kucharski Aleksander 124
- Kukiel Adam 114
- Kukulski Zygmunt 14, 247
- Kula Ewa 17, 73, 107, 157, 171, 265
- Kundzicz Tadeusz 223
- Kurdybacha Łukasz 10, 217
- Kurpiel Antoni M. 179
- Kurzeniecki Ignacy 55

L

- L'Huillier Szymon (Simon Antoine Jean) 102, 136–137, 142, 149–151
- Lampi Jan Chrzyciel 63, 92
- Lanckoroński Antoni Józef 96
- Lang Tadeusz 182–183
- Langmajer Józef 234
- Lavoisier Antoine 203
- Le Mire Nicolas Noël 52
- Lelewel Joachim 108
- Lelewel Karol Maurycy 11–12, 108–109, 138
- Lenglet Du Fresnoy Nicolas 151
- Lesseur Wincenty de 37
- Leśnodorski Bogusław 41
- Lewicki Józef 89, 227, 245
- Lewinówna Zofia 43
- Libera Zdzisław 35
- Lind John 38
- Linde Samuel Bogumił 67

Linneusz Karol, właśc. Carl
von Linné 140

Lipiewicz Andrzej 189

Lipiński Kazimierz 117–118

Litak Stanisław 24, 27, 54

Lobenwein (Löbenwein)
Jan Andrzej 233

Locke John 10, 16, 19–20, 28

Longchamps Józef 231

Lorens Beata 82, 96, 100, 101,
108

Lotter Tobias Conrad 50

Lubieniecka Janina 125, 128,
130–132, 134–136, 138,
141, 142, 145, 153

Luciusz Anneusz Seneka 103

Ludwik XIV Burbon 22

Ludwik XV Burbon 21, 42, 88

Lutomski Jan 135

L

Łempicki Stanisław 73

Łojek Jerzy 96, 103

Łopaciński Józef Leon 102

Łoyko Feliks 125

Łoyko Jan Piotr 133–134

Łoyko Józef 134

M

Mably Gabriel Bonnot de 219

Maciszewski Jarema 51

Mackiewicz Tadeusz 213–214

Majchrowicz Franciszek 22,
24, 34, 59

Majorek Czesław 149

Malewski Szymon 218–219

Małachowski Antoni 93

Małachowski Hiacynt
(Jacek) 88–89, 93

Małachowski Stanisław 145

Maria Teresa von Habsburg
194

Marxen Karol 187

Massalski Ignacy 11, 58–60,
88, 101, 114, 116–117,
120, 126, 129–130, 135,
157, 171, 177, 215, 217,
222, 230, 245, 253–255,
267

Matulaitytė Stasė 235

Matuszewicz Andrzej 231

Matuszkiewicz Alfons 69

Mazur Piotr 93

Meissner Andrzej 14, 101, 102,
157, 169, 179

Meissner-Łozińska Justyna
101, 103, 108, 144, 145

Michalik Bożenna 28, 76, 87,
129

Michalski Jerzy 90, 95

Mickiewicz Adam 15, 63,
225, 237

Mickiewicz Józef 11, 223, 225

Mieczkowski Kazimierz 101

Minasowicz Józef E. 47

Minocki Stanisław 191

Mitera-Dobrowolska
Mieczysława 32, 66, 88,
198

Mitzler de Kolof Wawrzyniec
47

Mizia Tadeusz 87, 123, 161,
173, 254, 255

Mniszech Elżbieta 91

Mniszech Michał Jerzy
Wandalin 12, 68, 91

Mokronowski Andrzej (Jędrzej)
88, 94

Montesquieu Charles 52

Moroz Michał 108

Mrozowska Kamilla 10, 11,
13, 16, 20, 22, 23, 26,
27, 32, 34, 38, 79, 83,
95, 100, 102, 107, 125,
130, 136, 165, 167–
173, 187–189, 191–
195, 197, 203

Muszyński Józef 170

N

Nagielski Mirosław 89
 Napoleon Bonaparte 97
 Narbutt Kazimierz 125, 128,
 133, 136
 Naruszewicz Adam 54–55,
 211
 Naruszewicz Kazimierz
 211–212
 Narwojsz Franciszek Milikont
 220, 224
 Nether Heinrich 258
 Nettling Friedrich Wilhelm
 134
 Nieć Julian 100
 Niemcewicz Julian Ursyn 38,
 95–97
 Norblin de la Gourdain
 Jan Piotr 30, 258
 Nowacki Tadeusz 14
 Nowak-Dłużewski Juliusz 35
 Nowakowska Wanda 89
 Nowicki Aleksander 99–100
 Nowicki Michał 19, 37, 157

O

Obrąpalski Antoni 182
 Ochendzan Jarosław 266

Offmański Mieczysław 41
 Olechnowicz Michał 221
 Oleszczyński Antoni 228
 Oleszkiewicz Józef 210, 219
 Opalek Kazimierz 10
 Oraczewski Feliks (Szczęsny)
 43, 52, 54, 94–95, 145,
 187–188, 190–191, 204,
 267
 Orda Napoleon 162
 Orłowski Aleksander 252, 258
 Orłowski Onufry 231
 Ossoliński Józef Franciszek
 Salezy 78
 Osterloff Waldemar 257
 Ostrowski Antoni 82, 92

P

Paszenda Jerzy 37
 Paul Paulina 91
 Paulauskis Giedrius 260
 Peszko Józef 103
 Pękowska Marzena 157
 Pfeiderer (Phleiderer, Pfederer,
 Phleder) Christian 38,
 125, 132, 139, 142, 144
 Piattoli Szymon (Scipio)
 144–145

Piechnik Ludwik 11, 208
 Pilchowski Dawid 102–103,
 174–176, 178, 181–182,
 212–215, 220, 232
 Piotrowski Michał 181
 Piramowicz Grzegorz 65, 102,
 123–124, 125, 126, 129,
 132, 139, 144, 153, 163–
 165, 173, 181, 183, 212,
 215, 247, 256–257, 258,
 267
 Pitschmann Józef 54
 Plutarch z Cheronei 215
 Pocolojewski (Pocolajewski)
 Korneliusz 217
 Poczobut Marcin 11, 99, 102,
 174–175, 177–178, 180–
 182, 209–211, 214, 218,
 221, 224, 227, 229–230,
 232, 235–236, 242–243,
 268–269
 Pohoska Hanna 91, 166–171,
 173–175, 177–179, 181,
 220
 Polkowski Józef 82
 Poniatowski Michał Jerzy 11,
 59–61, 86, 87, 95, 109–
 110, 114, 120, 128, 145,
 165, 176, 191, 199, 201,
 254–256, 267
 Poniatowski Stanisław 90–91
 Poniński Adam 51
 Poniński Antoni 11, 59, 68,
 114, 116

Poplatek Jan 37, 46, 130–132,
134–136, 138, 142, 144,
166, 174, 175, 178, 179,
182, 208, 209, 212–215,
218–221, 223–225, 229,
231, 233–236

Popławski Antoni 14, 72, 73,
84, 125, 126–127, 150,
153, 172–173, 199

Poraj-Garnysz Maciej 92, 95

Potocki Ignacy 11, 34, 59, 64–
65, 67, 73, 76, 96, 114,
120, 123–124, 129, 133,
137–139, 143, 145, 173,
199, 267

Potocki Stanisław Kostka 34,
128

Potocki Stanisław Szczęsny 92,
96

Prašmantaitė Aldona 177

Prokopowicz Antoni
Maksymilian 248–249

Przebendowski Ignacy 94

Przybylski Jacek 168, 189, 193,
204

Przyłuski Józef 100, 171

Puchowski Kazimierz 32, 37,
46, 79, 102, 157, 170

Pułaski Józef 51

Putanowicz Józef Alojzy 189–
190

Puzynina Elżbieta 234

R

Rabowicz Edmund 131, 235

Raczyński Antoni 100

Radwański Feliks 200–201

Radziwiłł Karol 51, 232

Radziwiłł Ludwik 106

Radziwiłł Michał Hieronim
87, 93

Ratajczak Krzysztof 19, 37, 157

Régnier Mikołaj 230–231

Repnin Nikołaj 51, 211, 224

Reptowski Andrzej (Jędrzej)
100, 256

Reszka Ignacy 236

Rieul Etienne de 137

Rogaliński Józef 36, 116, 135

Rollin Charles 19, 24

Römer Alfred 200

Rosiński Jacek 177

Rosner Andrzej 91

Rostworowski Emanuel 9, 51,
54, 88, 92

Rousseau Jean-Jacques 19, 24–
26, 28

Roussel Stefan (Étienne) 137,
139, 143

Rydel Lucjan 237

Ryś Jan 14, 145, 167, 188–192,
194, 196, 197, 201, 253

S

Saint-Réal Cesar Vichard de
143

Sartoris (Sartorius, Sartorys)
Józef 232–233

Scheidt Franciszek 198, 202

Schmidt Józef 132

Schulz Piotr 46

Serczyk Władysław A. 89

Sierakowski Sebastian 137–
138

Siruć (Syruc) Bernard 177,
220

Skałkowski Adam Mieczysław
99

Skarszewski Wojciech Józef 99

Skorulski Antoni 207

Skorzepianka Melanja 95

Skrzetuski Józef Kajetan 97,
150–151

Skrzetuski Wincenty 153

Słowacki Juliusz 237

Słowikowski Just 199

Smoleński Władysław 53, 99,
139, 142, 144

Sołtykowicz Józef 14

Sowiński Adam 17

Stachowicz Agnieszka 210

Stachowicz Michał 204

Stackelberg Otto Magnus von
93

Stanisław August Poniatowski
10–11, 32, 34, 37, 41,
46–47, 51, 54, 60, 62,
68–69, 82, 90–95, 97,
103, 106, 125, 130–131,
135, 140, 144–145, 163,
166, 210–212, 215, 221–
224, 227

Stanisław Leszczyński 10, 42–
44, 187

Staszic Stanisław 14

Stefan Batory 207

Stroynowski Hieronim 97,
102–103, 136, 170, 182,
211, 218–219, 225

Strzecki Andrzej 211, 221–223,
232, 236

Suchodolski Bogdan 10, 15,
16, 59

Sułkowski August 11, 59, 62,
68, 94, 114, 116, 120,
245

Szabel Józef Tomasz 95,
188–190

Szablicka-Żak Jolanta 132,
157

Szady Bogumił 169

Szaster (Schaster) Wincenty
197, 199

Szaster Jan 197, 199, 203

Szczuka Stanisław Antoni 42

Szczygielski Wacław 79

Szembek Krzysztof Hilary 99

Szmyt Andrzej 65

Szopowicz Franciszek 142

Szybiak Irena 10–14, 17, 27,
99, 102, 117, 135, 157,
165–166, 170, 172, 174,
177–179, 181–183, 190,
208, 209, 212, 215–221,
223–225, 227, 229–234,
236

Ś

Ślęczka Ryszard 157

Śliwicki Walenty 166

Śniadecki Jan 15, 99, 170, 172,
185–186, 189, 196, 198–
201, 211, 225, 235,
242–243

Śniadecki Jędrzej 196

Świebocki Łukasz 171

Świejkowski Leonard Maciej
116

T

Tautkiewicz Władysław 178,
220

Tekieliński Władysław 214

Tempier, ks. 131

Tischbein Johann Heinrich
228

Tokarski Mateusz 86

Tomaszewski Mikołaj 224

Topij-Stempińska Beata 179,
182, 208, 220, 225

Toryani Jan Kanty 192

Treffler Wincenty 100, 169–
170, 178–179

Trentowski Bronisław 15

Truszczyński Mateusz 204

Trzciński Andrzej 195–196,
202

Tupalski Mikołaj 183

Tync Stanisław 45

Tyzenhauz Antoni 177, 224,
226–227

V

Vigée-LeBrun Elisabeth Louise
246

Vogel Zygmunt 38, 123

Voltaire, właśc. François-Marie
Arouet 219

Vovelle Michel 27

W

Walasek Stefania 157

Walicki Andrzej 16

Wałęga Agnieszka 14, 53, 59,
87, 117, 123, 125, 127,
129, 136, 140, 142, 149,
245, 254

Wanner Raymond E. 22

Wąsicki Jan 87

Wichert Jan 140

Wierzbowski Teodor 16, 62,
254

Wiśłocki Władysław 125

Witkowski Michał 97

Witusik Adam Andrzej 125

Wnorowski Feliks 20

Wolański Filip 177

Wolska Barbara 54

Wolski Mikołaj 103

Wołoszyn Stefan 28

Wołoszyński Ryszard W. 100

Woyna Franciszek Ksawery
103

Wroczyński Ryszard 38, 43,
45, 46, 63–65, 67, 79,
84, 90

Wróblewski Andrzej Kajetan
196

Wrzeszcz Jan 171

Wybicki Józef 88, 99, 134–
135, 209, 225

Wykowski Grzegorz 101

Z

Zabłocki Franciszek 130,
143–144

Zaborowski Ignacy 153

Zahorski Andrzej 60, 101

Zajewski Władysław 60

Zaleski Marcin 33

Załuski Andrzej Stanisław 33,
46

Załuski Józef Andrzej 46

Zamoyski Andrzej 11–12,
44–45, 59, 63–64, 92–
93, 99, 114, 134

Zielińska Anna 167

Zielińska Ewa 99

Zielińska Teresa 42

Zielińska Zofia 38, 91

Ż

Żaba Ignacy 209

Żebrowski Tadeusz 99

Żebrowski Tomasz 234

Żeleńska-Chełkowska Anna
192

Żołądź-Strzelczyk Dorota 37,
91, 117, 157, 248

Żołędziowski Antoni 185–186

Żórawski Aleksander, pseud.
Simplicjan Staruszkiewicz
48

Spis ilustracji

WSTĘP

Gobelin heraldyczny Poniatowskich, warsztat Johana Carla Kletscha w Słonimiu, pracownia tapicerska (1782–1792). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. SZT 3063 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/403163>

ROZDZIAŁ I

Encyklopedyści. Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw.G.R. 1169/4

I.1. John Locke. Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw.zb.d. 9876

I.2. Strona tytułowa pracy Johna Locke’a *Some thoughts...* Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 144857

I.3. Strona tytułowa książki Johna Locke’a, w pierwszym przekładzie na język polski z 1781 r., *Książka o edukacji dzieci*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.23.4.73 XVIII/I

I.4. Claude Fleury. Library of Congress, sygn. LC-USZ62-130302, https://pl.wikipedia.org/wiki/Claude_Fleury#/media/Plik:Claude_Fleury_by_Dominique_Sornique.jpg [dostęp: 21.07.2025]

I.5. Strona tytułowa *Traité du choix et de la méthode des études*, 2 tomy, Paryż 1686. https://archive.org/details/bub_gb_p_6V2vR97vkC/page/n7/mode/2up [dostęp: 20.01.2024]

I.6. François de Salignac de la Mothe Fénelon. Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw.G.R. 1223

I.7. Charles Rollin. Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw.zb.d. 18897

I.8. Frontyspis i strona tytułowa pracy Charles’a Rollina *De la manière...* Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 13.17.10.21/[1]

I.9. Strona tytułowa książki Charles’a Rollina *O domowym ćwiczeniu dzieci w naukach...* wydana w 1784 r. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.23.4.43/XVIII/II

I.10. Jean-Jacques Rousseau, autor portretu Zéphirin Félix Jean Marius Belliard. Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie, sygn. T.III/318, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/b51bb47d-d965-4634-9eb0-1ffe74c6450?page=0> [dostęp: 15.04.2023]

- I.11. Strona tytułowa *Emila*, Amsterdam 1762. Dzięki uprzejmości Martayan Lan Rare Books, New York, www.martayanlan.com
- I.12.1–2. Tłumaczenie *Emila* na język polski przez Franciszka Karpia, sędziego ziemskiego, 1791 r. Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F8-2516, k. 1, 2
- I.13. Strona tytułowa książki Johannesa Basedowa *Nouvelle méthode d'Éducation...*, Paryż 1772, przekład z języka niemieckiego na francuski. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 145498
- I.14. Lekcja pogładowa w gabinecie fizycznym, rycina Daniela Macieja Chodowieckiego. Gabinet Rycin BUW, sygn. 28.20.4.3369
- I.15. Lekcja pogładowa w gabinecie przyrodniczym, rycina Daniela Macieja Chodowieckiego. Gabinet Rycin BUW, sygn. 28.20.4.3369

ROZDZIAŁ II

- Jan Piotr Norblin de la Gourdain, *Król Stanisław August Poniatowski w Szkole Rycerskiej*, 1774–1782, fragment obrazu. Muzeum Sztuki, Łódź, nr inw. MS/SP/M/25
- II.1. Bernardo Bellotto, *Ulica Długa w Warszawie*, 1778 (po prawej stronie w głębi gmach Kolegium Teatynów). https://pl.wikipedia.org/wiki/Konwikt_Teatyn%C3%B3w_w_Warszawie#/media/Plik:Bellotto_D%C5%82uga_Street_in_Warsaw.jpg [dostęp: 15.03.2023]
- II.2. Marcin Zaleski, *Plac Krasińskich z kościołem Pijarów*, 1830 (w głębi po lewej stronie Collegium Nobilium). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 305 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/445903> [dostęp: 6.03.2024]
- II.3. Stanisław Konarski, pijar, założyciel Collegium Nobilium w Warszawie. Biblioteka Narodowa, sygn. G. 3690/III, CBN Polona, <http://polona.pl/item/5854064/0/> [dostęp: 6.03.2024]
- II.4. Medal „Sapere Auso” – „Temu, który odważył się być mądrym” – ufundowany przez króla Stanisława Augusta na cześć Stanisława Konarskiego w 1765 r. (medal wykonał Johann Philip Holzhaeusser). Muzeum Narodowe w Krakowie / Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego, awers, rewers, nr inw. MNK VII-MdP-918, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/189350> [dostęp: 6.03.2024]
- II.5. Gabinet fizyczny, rycina z: Józef Rogaliński SJ, *Doświadczenia skutków rzeczy pod zmysły podpadających*. Centralna Biblioteka Rolnicza NIKiDW, sygn. NZB-SD 332 Polona, <https://polona.pl/item-view/5e04c671-92c4-48c9-bcc9-b7b6f85e5214?page=5> [dostęp 22.07.2025]

- II.6. Książę Adam Kazimierz Czartoryski, generał Ziem Podolskich, komendant Korpusu Kadetów, autor portretu Wincenty de Lesseur. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Min.403 MNW
- II.7. Zygmunt Vogel, *Widok Pałacu Kazimierzowskiego*, ok. 1785 (siedziba Szkoły Rycerskiej). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.11257MNW, fot. Piotr Ligier/Muzeum Narodowe w Warszawie

ROZDZIAŁ III

- Strona tytułowa pracy Stefana Garczyńskiego *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej...*
Biblioteka Jagiellońska, sygn. St. Dr 11122 I
- III.1.1–2. Strony tytułowe czasopisma „Monitor” z 1765 r. 1: Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.23.4.43/XVIII/II, sygn. 13.25.11.24; 2: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, sygn. Cz.447, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=4445> [dostęp: 20.04.2023]
- III.2. Strona tytułowa *Eclipsis Poloniae orbi Publico demonstrata* Stanisława A. Szczuki. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.12.4.4./XVIII/II
- III.3. Stanisław Leszczyński. Biblioteka Narodowa, sygn. G.50886, CBN Polona, <https://polona.pl/preview/33704907-dc24-4e76-a680-94711d0e60e3> [dostęp: 20.04.2023]
- III.4. Strona tytułowa *Diariusza sejmu...* Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVIII.3.1399 adl., CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/618ab795-bfef-48e3-be36-54b931d0d4b0?page=2> [dostęp: 20.04.2023]
- III.5. Strona tytułowa pracy Stefana Garczyńskiego *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej...*
Biblioteka Jagiellońska, sygn. St. Dr 11122 I, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/007042df-bfa9-483c-9c21-2c9c66a539b7?page=4> [dostęp: 24.04.2023]
- III.6. Andrzej Zamoyski. Gabinet Rycin BUW, sygn. 93829[3]
- III.7. Strona tytułowa *Mowy Andrzeja Zamoyskiego na sejmie konwokacyjnym z 1764 roku*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.18.2.465 XVIII/III
- III.8. Ks. Józef Andrzej Załuski, biskup kijowski. Biblioteka Narodowa, sygn. G.5928, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/42db2145-7c1b-47f1-a8d0-9e72d63f8deb?page=0> [dostęp: 23.03.2024]

ROZDZIAŁ IV

- Tobias Conrad Lotter, *Mappa geographica ex novissimis observationibus repraesentans Regnum Poloniae et Magnum Ducatum Lithuaniae*. Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 18 709, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/f82dc45e-e9ae-43e7-988b-56e35cb84736?page=0> [dostęp: 20.03.2023]
- IV.1. Kołacz królewski – satyra na podział Polski, 1773, rycina wykonana na podstawie rysunku Nicolasa Noëla Le Mire’a. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.2756 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/840150> [dostęp: 20.04.2023]
- IV.2. *Wypędzenie jezuitów z Hiszpanii*, rycina ze zbiorów prof. Ludwika Grzebień SJ
- IV.3. Portret króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w mundurze generała wojsk koronnych, autor obrazu Józef Pitschmann. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 20685 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/903252> [dostęp: 20.04.2023]
- IV.4. Strona tytułowa *Mowy Feliksa Oraczewskiego na sejmie rozbiorowym z 1773 r.* Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVIII.2.3947: *Mowy J. W. Imci P. Oraczewskiego z d. 29 kwietnia, 10 maja i 11 maja, b.r. [1773]*, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=4> [dostęp: 24.03.2024]
- IV.5. Pierwsza strona rozporządzenia papieskiego znoszącego zakon jezuitów, brewe papieża Klemensa XIV *Dominus ac Redemptor noster Jesus Christus...* https://en.wikipedia.org/wiki/Dominus_ac_Redemptor#/media/File:Brief_’Dominus_ac_Redemptor’.jpg [dostęp: 24.03.2024]
- IV.6. Pierwsza strona poematu Adama Naruszewicza *Na ruinę jezuitów* [po 10 IX 1773]. Instytut Badań Literackich PAN, sygn. XVIII.2.1188 adl
- Stanisław August Poniatowski w stroju koronacyjnym, fragment obrazu, warsztat Marcella Bacciarellego. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 5524 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/439208> [dostęp: 20.04.2023]

ROZDZIAŁ V

- Ignacy Massalski, pierwszy prezes Komisji Edukacji Narodowej. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK II-a-630, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/420058> [dostęp: 2.04.2025]

- V.1. Książę Ignacy Massalski. Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw.zb.d. 19695
- V.2. Książę Michał Poniatowski, autor ryciny Henryk Aschenbrenner. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK III-ryc.50352, fot. Karol Kowalik, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/445273> [dostęp: 20.03.2023]
- V.3. Książę August Kazimierz Sułkowski, malarz nieznany (przypisywany Bernardo Bellotto zw. Canaletto). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. DDWneg.3908 MNW, fot. Zofia Krauze-Tomaszewska, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/82144> [dostęp: 12.05.2024]
- V.4. Joachim Litawor Chreptowicz, autor obrazu Jan Chrzyciel Lampi. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. NB Bibl.4133/27 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/1049119> [dostęp: 12.03.2024]
- V.5. Andrzej Zamoyski. Muzeum w Nieborowie i Arkadii – oddział MNW I, nr inw. NB 388 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/1036066> [dostęp: 20.03.2024]
- V.6. Ignacy Potocki. Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw.G.R. 3392
- V.7. Adam Kazimierz Czartoryski. Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw.G.R. 1543
- V.8. Antoni Poniński. Muzeum Adama Mickiewicza w Śmiełowie, <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2632092107058847&id=1676967975904603&set=a.2584355091832549> [dostęp: 3.09.2025]
- V.9. Zamek Królewski w Warszawie – pierwsze miejsce posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej, grafik: Julian Cegliński, rysownik: Alfons Matuszkiewicz. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Gr.Pol.17066/2 MNW
- V.10. Uniwersał ogłaszający powołanie Komisji Edukacji Narodowej, 24 października 1773 r. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.11.1.245/3,c

ROZDZIAŁ VI

- Strona z projektu Antoniego Popławskiego, *O rozporządzeniu i wydосkonaleniu edukacji obywatelskiej*. Biblioteka Narodowa, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/d226ddc5-fb47-4f60-b566-ed1619c8f010?page=12> [dostęp: 20.12.2024]
- VI.1. Adolf Kamieński, strona tytułowa projektu *Edukacja obywatelska*, Warszawa 1774. Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=2557> [dostęp: 20.04.2024]

- VI.2. Pierre Samuel Dupont de Nemours. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pierre_Samuel_du_Pont_de_Nemours_\(1739-1817\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pierre_Samuel_du_Pont_de_Nemours_(1739-1817).jpg) [dostęp: 20.04.2024]
- VI.3. Franciszek Bieliński, autor rysunku Józef Polkowski. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK III-ryc.-64067, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/67315> [dostęp: 6.05.2025]
- VI.4. [Franciszek Bieliński], *Sposób edukacji w XV listach opisany które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane*, R.P. 1775. Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ St. Dr. 390096 I, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/a586b6fc-237d-4e45-9c8b-f81c1e7f39e7?page=4> [dostęp: 20.04.2024]
- VI.5. Strona tytułowa projektu Antoniego Popławskiego, *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, Warszawa 1775. Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/d226ddc5-fb47-4f60-b566-ed1619c8f010?page=4> [dostęp: 20.04.2024]

ROZDZIAŁ VII

- Książę Michał Poniatowski, prezes Komisji Edukacji Narodowej w latach 1778–1794, autor portretu Mateusz Tokarski (1776). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 4263 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/446689> [dostęp: 20.03.2023]
- VII.1. Hiacynt (Jacek) Małachowski. Gabinet Rycin BUW, Inw.zb.d. 17512
- VII.2. Stanisław Poniatowski, autor portretu Pietro Bettelini. Biblioteka Narodowa, sygn. G.66884, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/5ff34a54-dc88-4e74-a96d-8a53802fec6e?page=0> [dostęp: 21.04.2024]
- VII.3. Michał Jerzy Wandalin Mniszech z córką Elżbietką i pieskiem, kopia ze studium Marcella Bacciarellego do malowanego na zamówienie króla *Portretu rodziny Mniszchów*. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 4709 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/447083> [dostęp: 6.05.2025]
- VII.4. Stanisław Szczęsny Potocki, autor portretu Jan Chrzyciel Lampi. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2931 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/445827> [dostęp: 21.04.2024]
- VII.5. Antoni Małachowski, portret trumienny przechowywany w Parafii Krzyża Świętego w Borkowicach. https://pl.wikipedia.org/wiki/Antoni_Ma%C5%82achowski#/media/Plik:Portret_o_Antoniego_Ma%C5%82achowskiego.jpg [dostęp: 23.05.2024], fot. Małgorzata Makowska

- VII.6. Michał Hieronim Radziwiłł, autor portretu Anton Graff. https://pl.wikipedia.org/wiki/Micha%C5%82_Hieronim_Radziwi%C5%82#/media/Plik:Micha%C5%82_Hieronim_Radziwi%C5%82_by_Anton_Graff_1785.PNG; CC BY-SA 3.0 [dostęp: 23.04.2024], fot. Maciej Szczepańczyk
- VII.7. Feliks Oraczewski, rycina z: Melania Skorzepianka, *Feliks Oraczewski rektor krakowskiej Szkoły Głównej*, Kraków 1935, <https://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=9675> [dostęp: 20.04.2024]
- VII.8. Antoni Józef Lanckoroński, autor portretu Franz Eybl. Biblioteka Narodowa, sygn. G.10095, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/f19faec-d4fe-4a04-9313-9b47b5cde912?page=0> [dostęp: 20.04.2024]
- VII.9. Julian Ursyn Niemcewicz, autor portretu Antoni Brodowski (1820). Cyfrowe Muzeum Narodowe, nr inw. MP 4227 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/446649> [dostęp: 20.04.2024]
- VII.10. Ludwik Szymon Gutakowski (fragment obrazu Marcella Bacciarellego *Nadanie Konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona*). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2950 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/445835> [dostęp: 23.04.2024]
- VII.11. Józef Kazimierz Kossakowski. https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Kazimierz_Kossakowski#/media/Plik:J%C3%B3zef_Kazimierz_Kossakowski.PNG [dostęp: 23.04.2024]
- VII.12. Lucjusz Anneusz Seneka, *O łaskawości i gniewie*, Wilno 1775. Tekst w tłumaczeniu Dawida Pilchowskiego. Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. IV 21639, <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/990004974591008452#00007> [dostęp: 21.07.2025].
- VII.13. Hieronim Stroynowski, autor portretu Józef Peszko. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK II-a-909, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/476548> [dostęp: 22.07.2025]
- VII.14. Instrukcja do wizyty generalnej dana j. ks. Pilchowskiemu, fragment, k. 4: podpis Joachima Gintowta-Dziewiałtowskiego. Vilniaus Universiteto Biblioteka, rkps. F2 DC74

ROZDZIAŁ VIII

Stanisław August, król polski nadaje Ludwikowi Radziwiłłowi, kawalerowi maltańskiemu dobra pojezuickie Kijowicze w województwie nowogródzkim, pod warunkiem płacenia pewnej części dochodów na fundusz Komisji Edukacji Narodowej. AGAD, Zbiór dokumentów

pergaminowych, sygn. 8354, https://agad.gov.pl/wp-content/uploads/2015/01/prezentacje_ken_PL_1_1_8354_0001.jpg [dostęp: 20.12.2024]

- VIII.1. Karol Maurycy Lelewel, autor rysunku Joachim Lelewel. Rankraščių skyrius Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F12-475
- VIII.2. Autograf Karola Lelewela. Rankraščių skyrius Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F12-256, k. 6
- VIII.3. *Uniwersał względem sum pojezuickich 1777*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.9.2.7r7 adl/3
- VIII.4. Pismo Komisji dotyczące prowadzenia Kas Prowincjonalnych podpisane przez biskupa Michała Poniatowskiego jako prezydującego Komisji. Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Lublinie, sygn. 471, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/7f9caace-4dc9-4c74-aba3-dc708c7a718e?page=0> [dostęp: 2.04.2025]

ROZDZIAŁ IX

Lustracja Collegium Akademickiego Wileńskiego Anno 1773 9bris 17 Dnia po promulgowaney Bulli rozpoczęta Anno zaś 1774 Januarji 13 D. skończona. Lietuvos valstybes istorijos archyvas, sygn. F525, ap 8 b. 1028

- IX.1. *Lustracja Collegium Akademickiego Wileńskiego Anno 1773 9bris 17 Dnia po promulgowaney Bulli rozpoczęta Anno zaś 1774 Januarji 13 D. skończona*. Vilniaus Universiteto Biblioteka, rkps, sygn. F2 DC6
- IX.2. *Przepis do szkół parafialnych*, 1774. Biblioteka Narodowa, sygn. SD W.1.285, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/dc47f8d8-da53-4066-8c1f-56f668605490?page=2> [dostęp: 20.04.2024]
- IX.3. *Mapa departamentu szkół J. Wielmożnego Imć. Pana Potockiego Pisarza W.W.X.Litt.*, autor Adam Kukiel. Biblioteka Narodowa, sygn. R.4698, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/256963c8-dbb4-48c0-ae0c-222ce6396c05?page=0> [dostęp: 20.04.2024]
- IX.4. *Sumarjusz tabelaryczny ułożony przez pośła Lipińskiego...*, 1776. Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka im. KEN w Warszawie, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/f7fb8197-f4f8-43d6-a503-5bcb45c1c536?page=315> [dostęp: 5.04.2024]

ROZDZIAŁ X

- Protokół otwarcia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 7 marca 1775 r. BUW, rkps nr 134, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/635d7494-a563-4914-bcdc-b7ad851d83be?page=2> [dostęp: 15.04.2023]
- X.1. Zygmunt Vogel, *Widok Biblioteki Załuskich* (siedziba Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych). Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.11262 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/893547> [dostęp: 20.04.2023]
- X.2. Ignacy Potocki, członek Komisji Edukacji Narodowej, kierował pracami Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, autor obrazu Aleksander Kucharski. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 131314 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/437986> [dostęp: 20.04.2023]
- X.3. Grzegorz Piramowicz, sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. Wil.1248, <https://wilanow-palac.pl/kolekcja/piramowicz-grzegorz-1735-1801-portret> [dostęp: 31.03.2025]
- X.4. Mowa wygłoszona przez Grzegorza Piramowicza w dzień rocznicy otwarcia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ St.Dr 391340 II, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/a0e12cec-9cd0-43a5-9b1f-c743403e9010?page=4> [dostęp: 15.04.2024]
- X.5. Szczepan Hołowczyc. Biblioteka Narodowa, sygn. G.25100, CBN Polona, <https://polona.pl/preview/85e1a0b7-6ed8-45b8-ae39-d3be5f063288> [dostęp: 15.04.2024]
- X.6. Strona tytułowa *Dykcjonarza historycznego i geograficznego...* Centralna Biblioteka Rolnicza NIKiDW, sygn. NZB-SD 242, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/b65501d4-ae21-4c7d-88d8-f535167113af?page=4> [dostęp: 15.04.2024]
- X.7. Jan Albertrandi, autor pierwowzoru portretu Marcello Bacciarelli, kopista nieznany. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 2952MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/445841> [dostęp: 1.04.2025]
- X.8. Strona tytułowa *Sprawozdania* Hugona Kołłątaja z wizytacji Akademii Krakowskiej w 1777 r. Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ Rkp. 5984 IV, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/edition/195408> [dostęp: 8.08.2025]
- X.9. Józef Wybicki, autor rysunku Friedrich Wilhelm Nettleing. Biblioteka Narodowa, sygn. G.3579, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/955ce271-1e02-49ea-8293-f4e9b-c370133?page=0> [dostęp: 5.04.2024]

- X.10. Sebastian Sierakowski. https://pl.wikipedia.org/wiki/Sebastian_Alojzy_Sierakowski#/media/Plik:Sebastian_Sierakowski,_jesuit.jpg, CC BY-SA 4.0, fot. Zwiri [dostęp: 20.04.2023]
- X.11. Strona tytułowa pracy Jean-Baptiste'a Dubois de Jancigny *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne*, 1778. Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ St. Dr.588995 I, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/c2065405-9a54-4b11-aaf7-67a2862134cf?page=2> [dostęp: 15.04.2024]
- X.12. Onufry Kopczyński. Biblioteka Narodowa, sygn. G.10009, CBN Polona, <https://polona.pl/preview/3513e267-89d0-4961-a354-b2d02127616a> [dostęp: 15.04.2024]
- X.13. Rękopis *Gramatyki łacińskiej* Onufrego Kopczyńskiego, strona tytułowa. Biblioteka Narodowa, sygn. Rps 6852 II, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/2f11f0fc-6aad-44ac-b7d8-5543cb997ac1?page=0> [dostęp: 10.12.2023]
- X.14. Rękopis *Gramatyki łacińskiej* Onufrego Kopczyńskiego, *Wstęp*. Biblioteka Narodowa, sygn. Rps 6852 II, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/2f11f0fc-6aad-44ac-b7d8-5543cb997ac1?page=2> [dostęp: 10.12.2023]
- X.15. Strona tytułowa *Elementarza dla szkół parafialnych* Onufrego Kopczyńskiego. Biblioteka Narodowa, sygn. I 459.970, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/c6d0af9a-feeb-430c-8852-a93da99e03ee?page=4> [dostęp: 10.12.2023]
- X.16. Strona tytułowa podręcznika Pawła Czempińskiego *Zoologia czyli Zwierzętopismo dla szkół narodowych*, 1789. Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ St. Dr. 50901 I, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/e1eb8ab4-f926-4bb3-9db6-e3cf7ecc3b3d?page=4> [dostęp: 10.12.2023]
- X.17. Strona tytułowa podręcznika Szymona L'Huilliera *Algiebra dla szkół narodowych*, 1782. Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ St. Dr. 56076 II, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/2cb48e09-7299-4d7f-abd7-ff52349a1560?page=4> [dostęp: 10.12.2023]

ROZDZIAŁ XI

- Strona tytułowa *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych*, 1785. Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka im. KEN w Warszawie, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/34928322-e3b3-4203-b260-59e5c6bc2128?page=0> [dostęp: 20.04.2023]
- XI.1. Szymon L'Huillier, *Arytmetyka dla szkół narodowych* [tłum. Andrzej Gawroński], 1778. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.13.4.31/1

- XI.2. Szymon L'Huillier, *Geometria dla szkół narodowych*, cz. I [tłum. Andrzej Gawroński], 1780. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.9.8.64/1
- XI.3. Józef Kajetan Skrzetuski, *Historia powszechna dla szkół narodowych na kl. III*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 8.2.5.58
- XI.4. Józef Kajetan Skrzetuski, *Przypisy do historii powszechniej dla szkół narodowych na klasę trzecią. Pierwszy raz wydane*, 1782. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 8.2.5.43
- XI.5. Onufry Kopczyński, *Gramatyka dla szkół narodowych na kl. III, Drugi raz wydana*, 1783. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.28.3.64/XVIII/I
- XI.6. Jan Michał Hube, *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych* [tłum. Koc], 1783. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.31.5.40/XVIII/I
- XI.7. *Dykcjonarz historyczny i geograficzny dla zrozumienia autorów tak łacińskich, jako też z łacińskiego na polski tłumaczonych, osobliwie zaś klasycznych i sławnych naszego wieku poetów służący [...] na polski język przełożony*, 1784. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 8.2.5.80/1
- XI.8. Krzysztof Kluk, *Botanika dla szkół narodowych*, 1787. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.9.13.36
- XI.9. Jan Michał Hube, *Fizyka dla szkół narodowych*, cz. I, Kraków 1792. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 145110
- XI.10. Grzegorz Piramowicz, *Wymowa i poezja dla szkół narodowych pierwszy raz wydana* [1792]. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 1454 [1]
- XI.11. *Słownik polskiej terminologii matematycznej*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.9.8.64/1

ROZDZIAŁ XII

- Strona tytułowa *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej...* 1783. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 6.9.3.5b adl
- XII.1. Mapa szkół Komisji Edukacji Narodowej, oprac. Tadeusz Mizia, popr. techn. i graf. Amalker Sp. z o.o. Zbiory Pracowni Historii Oświaty i Wychowania Wydziału Pedagogicznego UW

ROZDZIAŁ XIII

- Podróż, fragment ryciny z: Napoleon Orda, *Album widoków gubernij grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej...*, Warszawa 1880. Biblioteka Narodowa, sygn. A.1806/G.XIX-III-10, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/0ac47df7-4b0f-4f7c-a05f-37d2a588d542?page=28> [dostęp: 20.03.2023]
- XIII.1. Raport Grzegorza Piramowicza z wizytacji szkoły węgrowskiej w 1782 r. Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F2 DC 88, k. 3
- XIII.2. Szczepan Hołowczyc, eksjezuity, autor portretu Walenty Śliwicki. Biblioteka Narodowa, sygn. G.10859/III, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/9e24a3e8-fe1b-4f58-aec9-7f0bc2026479?page=0> [dostęp: 15.12.2023]
- XIII.3. Strona tytułowa podręcznika ks. Franciszka Salezego Jezierskiego *Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane...*, 1792. Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/e48b77ea-6282-4350-85c0-11ff78f58cf3?page=4> [dostęp: 15.12.2023]
- XIII.4. Jan Śniadecki, profesor matematyki i astronomii Szkoły Głównej Koronnej. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. III-ryc.-68656, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/142781> [dostęp: 10.12.2024]
- XIII.5. Strona tytułowa pracy Antoniego Popławskiego *Moralna nauka dla szkół narodowych*. Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/c59573f9-0a50-4cec-b63d-6c7df6664e98?page=4> [dostęp: 15.12.2023]
- XIII.6. Ogłoszenie o wyborach rektora Szkoły Głównej Litewskiej 27 czerwca 1799 r. z Dawidem Pilchowskim jako przewodniczącym elekcji. Rankraščiu skyrius Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F2 DC28_23
- XIII.7. Instrukcja do przeprowadzania wizytacji generalnej przekazana Dawidowi Pilchowskiemu, wizytatorowi szkół na Litwie w 1783 r. Instrukcję podpisali ks. Michał Poniatowski – prezes KEN i Joachim Gintowt-Dziewiałtowski – sekretarz KEN. Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F2 DC 74, s. 1
- XIII.8. Franciszek Ksawery Bohusz, eksjezuity, doktor filozofii. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Franciszek_Ksawery_Bohusz_\(1746-1820\).PNG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Franciszek_Ksawery_Bohusz_(1746-1820).PNG) [dostęp: 15.12.2023]
- XIII.9. Pismo Marcina Poczobuta, rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego z nominacją dla Jana Erdmana na wizytatora generalnego, 1789. Rankraščiu skyrius Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F2 DC 73

ROZDZIAŁ XIV

Pieczęć Szkoły Głównej Koronnej. AGAD, tzw. Metryka Litewska, dz. IX, nr 87, k. 181

XIV.1. Strona tytułowa rozprawy ks. Antoniego Żołędziowskiego *Aggregatum Singularum Perfectionum, Congregationis Oratorij fundator, D. Philippus Neri, Recurrente suo Solenni In Ecclesia Divae Margarethae Ejusdem Congregationis ad Posnaniam Amplissimis Hospitibus, Per M. Antonium Josephum Żołędziowski [...] Demonstratus. Anno [...] 1736 die 26 Maji. POSNANIAE Typis Academicis*. Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVIII.3.319, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/3765988/4/> [dostęp: 12.01.2023]

XIV.2. Hugo Kołłątaj, ksiądz, prawnik, wizytator Akademii Krakowskiej, rektor Szkoły Głównej Koronnej w latach 1783–1786. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK I-13, <https://zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/23452> [dostęp: 20.04.2023]

XIV.3. Feliks (Szczęsny) Oraczewski, rektor Szkoły Głównej Koronnej 1786–1790, *Mowa przy objęciu rządów Stanu Akademickiego w Koronie dnia 3 października 1786*. Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVIII.2.2231, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/4af2cf1c-7107-4143-8c25-8e753bb54ca1?page=0> [dostęp: 20.04.2023]

XIV.4. Rafał Czerwiakowski, doktor filozofii i medycyny, profesor chirurgii i położnictwa. Biblioteka Narodowa, sygn. G.3027/I, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/858007/0/> [dostęp: 12.01.2023]

XIV.5.1–2. Program nauczania anatomii Wincentego Szastera na rok akademicki 1792/1793 zawarty w *Prospectus lectionum...* Instytut Badań Literackich PAN, sygn. XVIII.2.334, <https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=3997> [dostęp: 20.04.2023]

XIV.6. Andrzej Badurski, doktor filozofii i medycyny, profesor patologii i praktyki lekarskiej. Biblioteka Narodowa, sygn. G.2956/I, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/722657/0/> [dostęp: 12.01.2023]

XIV.7. Jan Śniadecki, matematyk i astronom, sekretarz Szkoły Głównej, autor podręcznika *Rachunku algebraicznego teoria z przystosowaniem do geometrii linii krzywych* (1783), autor portretu Alfred Römer, lata 80. XIX w., olej, płótno, nr inw. MUJ-217-M, fot. Janusz Kozina. Ze zbiorów Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego

XIV.8. Strona tytułowa rozprawy Andrzeja Trzczińskiego *Opisanie przyczyn fizycznych trzęsienia ziemi...* Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/12045291/6/> [dostęp: 26.05.2024]

- XIV.9. Strona tytułowa mowy Andrzeja Trzcíńskiego *Dysertacja o używaniu lekarskim elektryczności na posiedzeniu publicznem...*, 1787. Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/12044932/0/> [dostęp: 12.01.2023]
- XIV.10. Widok ogrodu botanicznego w Krakowie, który został założony w czasach Szkoły Głównej Koronnej. Biblioteka Narodowa, sygn. G.4007/II, CBN Polona, sygn. G.4007/II, <https://polona.pl/item-view/1afe3b1c-9306-456c-a0db-e83542cf7b8c?page=0> [dostęp: 12.05.2024]
- XIV.11. Gmach Collegium Maius Szkoły Głównej Koronnej. Biblioteka Narodowa, sygn. G.4014, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/364740/0/> [dostęp: 12.05.2024]
- XIV.12. Jacek Przybylski, prefekt biblioteki Szkoły Głównej Koronnej, autor portretu Michał Stachowicz. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK II-a-784, <https://zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/455386> [dostęp: 1.04.2025]
- XIV.13. Świadcstwo dające uprawnienia geometry dla Mateusza Truszczyńskiego podpisane przez rektora Feliksa Oraczewskiego. AGAD, tzw. Metryka Litewska, dz. IX nr 87, k. 181
- XIV.14. Lista uczniów uczęszczających na wykłady w Kolegium Fizycznym. AGAD, tzw. Metryka Litewska, dz. IX nr 96, k. 484

ROZDZIAŁ XV

- Pieczęć Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rankraščiu skyrius Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F2 DC 103, k. 5
- XV.1. Dziedzinić Piotra Skargi Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Wileńskiego. Biblioteka Narodowa, sygn. AFG/VI (G.50568-50700) vol. 2, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/04f83ea7-a351-495c-8c18-b5f09d5cc6bb?page=81> [dostęp: 15.02.2023]
- XV.2. Ks. Marcin Poczubut-Odlanicki, eksjezuity, profesor astronomii, rektor Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1780–1799, autor portretu Józef Oleszkiewicz. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:MarcinPoczubut-Odlanicki_1.PNG [dostęp: 12.03.2023]
- XV.3. Ks. Michał Karpowicz. Biblioteka Narodowa, sygn. G.9954, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/8d1b8522-57dc-4f5f-86f2-b67ff62d9c29?page=0> [dostęp: 15.02.2023]

- XV.4. Szymon Malewski, autor portretu Józef Oleszkiewicz. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK II-a-612, <https://zbiory.mnk.pl/en/search-result?phrase=Szymon%252520Malewski> [dostęp: 15.02.2023]
- XV.5. Medal *Merentibus* (awers i rewers) przyznawany przez Stanisława Augusta osobom zasłużonym w dziedzinie nauki, sztuki i wynalazczości, autor projektu Johann Philip Holzhaeusser. Muzeum w Nieborowie i Arkadii – Oddział MNW I, nr. inw. NB 4673 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/1040686> [dostęp: 20.03.2024]
- XV.6. Ks. Józef Mickiewicz, profesor fizyki eksperymentalnej. Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F26-4893/63
- XV.7. Lista studentów zapisanych na wykłady z fizyki eksperymentalnej. Vilniaus Universiteto Biblioteka, sygn. F2-DC16, k. 5v-6
- XV.8. *Flora Lituanica inchoata...*, strony tytułowe prac Jeana Emmanuela Giliberta, badacza fauny i flory Litwy. BUW, sygn. 142327/1-2
- XV.9. Jerzy Forster, profesor historii naturalnej w latach 1783–1787, autor portretu Johann Heinrich Tischbein. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Georg_Forster.jpg [dostęp: 15.02.2023]
- XV.10. Ks. Stanisław Bonifacy Jundziłł, pijar, profesor historii naturalnej, rysunek Antoniego Oleszczyńskiego. Biblioteka Narodowa, sygn. G.24122, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/6f7e1586-134d-4b19-bdd5-dda1d5f235f8?page=0> [dostęp: 15.02.2023]
- XV.11. Strona tytułowa pracy Stanisława Jundziłła *Opisanie roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących według układu Linneusza*, Wilno 1791. Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVIII.2.644, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/07cedaeb-c861-4735-81da-669a88f8174c?page=3> [dostęp: 15.02.2023]
- XV.12.1–2. Przyrządy do obserwacji astronomicznych: teleskop i kwadrans muralny. Muzeum Uniwersytetu Wileńskiego, Biblioteka – Sala Biała, fot. Janina Kamińska
- XV.13. Widok obserwatorium astronomicznego Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, rycina z: Lucjan Rydel, *Wilno*, Kraków 1915, s. 34, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/778df6b2-24b7-40fa-b252-4383c536cf17?page=20> [dostęp: 20.02.2023]
- XV.14. Budynek obserwatorium astronomicznego w Wilnie, widok współczesny. Fot. Janina Kamińska

ROZDZIAŁ XVI

- Akt ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej (projekt). AGAD, tzw. Metryka Litewska, dz. IX nr 98, s. 350, https://agad.gov.pl/wp-content/uploads/2015/01/prezentacje_ken_PL_1_10_11-98_350.jpg [dostęp: 10.03.2023]
- XVI.1. *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 15.9.7.6875/1
- XVI.2. *Układ nauk... w szkołach wojewódzkich*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 15.9.7.6875/1
- XVI.3. *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane*. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.3.7.159
- XVI.4. *Projekt. Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* opracowany przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 6.9.3.9/3
- XVI.5. Korekta tekstu projektu *Ustaw*. AGAD, tzw. Metryka Litewska, dz. IX nr 98, s. 350–361
- XVI.6. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* opracowane przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych w 1783 r. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 6.9.3.5a/3
- XVI.7. Registr rozdziałów *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej...* Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 6.9.3.5a/3
- XVI.8. Pierwsza strona *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej...* Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 6.9.3.5a/3
- XVI.9. Hugo Kołłątaj, członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, jeden z głównych twórców *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej*. Biblioteka Narodowa, sygn. G.255, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/5850562/0/> [dostęp: 10.03.2024]
- XVI.10. Jan Śniadecki, profesor matematyki i astronomii w Szkole Głównej Koronnej. Biblioteka Narodowa, sygn. G.10484/III, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/11579280/0/> [dostęp: 12.03.2014]
- XVI.11. Marcin Poczobut-Odlanicki, astronom, rektor Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gabinet Rycin BUW, sygn. 29.3.4.12

ROZDZIAŁ XVII

Izabella z Flemingów Czartoryska (1746–1835). Gabinet Rycin BUW, sygn. Zb. Król. T. 33, nr 70

XVII.1. Adam Kazimierz Czartoryski, członek KEN w latach 1773–1780. Autorka portretu Elisabeth Louise Vigée-LeBrun, przypisywana. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. NB 889 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/1036666> [dostęp: 20.04.2024]

XVII.2. *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane.* Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.3.7.159/1

XVII.3. *Catalogue des Livres z: Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane.* Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.3.7.159/1

XVII.4. Podręcznik Antoniego Maksymiliana Prokopowicza *Sposób nowy najłatwiejszy pisanie i czytania...*, Kraków 1790. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.28.4.15 XVIII/I

XVII.5. *Nauka obyczajowa dla panienek.* Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/11726792/216/> [dostęp: 13.03.2024]

XVII.6. *Wypisy z książek i rękopisów dla panienek.* Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/11726792/162/> [dostęp: 13.03.2024]

XVII.7.1–2. Adam Kazimierz Czartoryski, *Listy JMCI Pana Doświadczyńskiego z roku 1782. Drugi List* dotyczył wychowania kobiet. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 146100

ROZDZIAŁ XVIII

Widok polskiego miasteczka, rysunek Aleksandra Orłowskiego. Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK III-r.a-1754, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/130270?phrase=miasteczko> [dostęp: 1.04.2025]

XVIII.1. *Przepis do szkół parafialnych*, 1774. Biblioteka Narodowa, sygn. SD W.1.285, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/dc47f8d8-da53-4066-8c1f-56f668605490?page=2> [dostęp: 20.12.2024]

XVIII.2. Wzory pisma z *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych z 1785 r.* Gabinet Starych Druków BUW, sygn. IV.10.5.28/XVIII/III

XVIII.3. *Elementarz do uczenia się abecadła, sylabizowana i czytania ku wygodzie szkół parafialnych sporządzony*, 1780. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 5.12.9.27/1

- XVIII.4. *Elementarz dla szkół parafialnych*, 1785. Oficjalny podręcznik KEN, którego autorami byli trzej członkowie Towarzystw do Ksiąg Elementarnych: Onufry Kopczyński, Grzegorz Piramowicz i Andrzej Gawroński. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. IV.10.5.28/XVIII/III
- XVIII.5. Grzegorz Piramowicz, *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych, i sposoby ich dopełnienia. Dzieła użyteczne pasterzom, panom i Namieśnikom o dobro ludu troskliwym, rodzicom i wszystkim edukacją bawiącym się*, 1787. Gabinet Starych Druków BUW, sygn. 4.23.5.94/XVIII/I
- XVIII.6. Heinrich Nether, *Chłopiec w chuście*. Biblioteka Narodowa, sygn. G.67022, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/5901403/0/> [dostęp: 12.03.2014]
- XVIII.7. Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine, *Pastuszek*. Biblioteka Narodowa, sygn. G.66824, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/457181/0/> [dostęp: 12.03.2014]
- XVIII.8. Scena rodzajowa, rysunek Aleksandra Orłowskiego. Biblioteka Narodowa, sygn. WAF.11, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/7853849/2/> [dostęp: 12.03.2024]

ROZDZIAŁ XIX

- Moneta srebrna kolekcjonerska o nominale 10 złotych upamiętniająca 250. rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wyemitowana przez Bank Polski, autorka projektu Dominika Karpińska-Kopiec. Zbiory Janiny Kamińskiej, fot. Krzysztof Stefaniuk
- Moneta srebrna kolekcjonerska o nominale 10 euro upamiętniająca 250. rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wyemitowana przez Lietuvos bankas, autor projektu Giedrius Paulauskis. Zgoda Lietuvos bankas Nr 2025/S12-1457
- XIX.1. Strona tytułowa podręcznika *Treść grammatyki polskiej napisanej przez Onufrego Kopczyńskiego służąca za wstęp do nauk filozoficznych*, Wilno 1806. Biblioteka Narodowa, sygn. I.83.393, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/60349/2/> [dostęp: 9.03.2024]
- XIX.2. Wojciech Gerson, *Dzieci wychodzące ze szkoły*, 1870. Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. Rys.Pol.159135 MNW, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/911397> [dostęp: 20.04.2024]

- XIX.3. Strona tytułowa pracy Józefa Dietla *O reformie szkół krajowych*, zeszyt 1: *Stanowisko szkoły. Rada szkolna krajowa. Język wykładowy*, Kraków 1865. Biblioteka Narodowa, sygn. II 71.367, CBN Polona, <http://www.polona.pl/item/5811386/1/> [dostęp: 9.03.2024]
- XIX.4. Medal Komisji Edukacji Narodowej. Rewers i awers sprzed 1991 r. oraz rewers zmieniony po 1991 r. http://pl.wikipedia.org/wiki/Medal_Komisji_Edukacji_Narodowej [dostęp: 9.03.2024]
- XIX.5. *Ustawy Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, Warszawa 1802. Biblioteka Narodowa, sygn. DŹS XVIIIB 2 Cim, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/b5d6b536-a728-43fe-8828-71ac7a7df225?page=2> [dostęp: 9.03.2024]
- XIX.6. Strona tytułowa pierwszego numeru „Rocznika Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, 1802. Biblioteka Jagiellońska, CBN Polona, <https://polona.pl/item-view/daaa7e6f-b355-4cc1-bcb4-35bd5b4d2bff?page=2> [dostęp: 9.03.2024]
- XIX.7. Dyplom UNESCO. AGAD, https://agad.gov.pl/?page_id=946 [dostęp: 9.03.2024]
- XIX.8. Znaczek pocztowy Poczty Polskiej wyemitowany z okazji 250. rocznicy powołania Komisji Edukacji Narodowej, autor projektu Jarosław Ochendzan. Zbiory Janiny Kamińskiej
- XIX.9. Znaczek pocztowy Lietuvos paštas wyemitowany z okazji 250. rocznicy powołania Komisji Edukacji Narodowej, autorka projektu Irma Balakauskaitė. Zbiory Janiny Kamińskiej, fot. Krzysztof Stefaniuk

Santrauka

**Edukacinė komisija (1773–1794).
Minint 250-ąsias įkūrimo metines.
„... mums būtina paversti žmones lenkais,
o lenkus piliečiais, užtikrinant
valstybei visokeriopą sėkmę...”**

1773 m., pirmojo padalijimo laikais, dar tebevykstant seimo darbams, parlamentariai iškeldavo būtinybę įkurti valstybinę jaunimo švietimo įstaigą. Šio projekto įgyvendinimo galimybę suteikė popiežiaus brevė dėl Jėzuitų ordino uždarymo, paskelbta Abiejų Tautų Respublikoje 1773 m. rugsėjo 10 d. Tuomet seimas spalio 14 d., reaguodamas į popiežiaus sprendimą panaikinti Jėzuitų ordiną, karaliaus Stanislovo Augusto iniciatyva įkūrė „**Komisiją tautiniam bajorijos jaunimo švietimui tvarkyti**“ (lenk. **Komisja Nad Edukacją Młodzi Narodowej Szlacheckiej Dozór Mającej**“), arba kitaip tariant Edukacinę komisiją (lenk. Komisja Edukacji Narodowej). Šią instituciją sudarė 8 politikai, kilę iš pasaulietinio ir dvasininkų luomo. Edukacinę komisiją sudarė senato atstovai: Vilniaus vyskupas Ignatas Masalskis (Ignacy Massalski) (1727–1794), skirtas Edukacinės komisijos pirmininku; kunigaikštis, Plocko vyskupas Mykolas Poniatovskis (Michał Poniatowski) (1736–1794); Gniezno vaivada, kunigaikštis Augustas Sulkovskis (August Sułkowski) (1729–1786); Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pakancleris Joachimas Liutauras Chreptavičius (Joachim Litawor Chreptowicz) (1729–1812). Tuo tarpu iš „riterių luomo“ buvo paskirti seimo atstovai: Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės didysis raštininkas Ignatas Potockis (Ignacy Potocki) (1750–1809); Podolės žemių generolas, kunigaikštis Adomas Kazimieras Čartoriskis (Adam Kazimierz Czartoryski) (1734–1823); Lenkijos Karalystės didysis kancleris Andrius Zamoiskis (Andrzej Zamoyski) (1716–1792); Kopanicos seniūnas Antanas Poninskis (Antoni Poniński) (1732–ap. 1830).

Pagrindinis Edukacinės komisijos įkūrimo idėjos šalininkų ir narių tikslas – gerų, besiaukojančių tėvynės reikalams ir tarnaujančių jos labui piliečių ugdymas. Seimo atstovas Feliksas Oračevskis (Feliks Oraczewski) (1739–1799), ilgainiui Krokuvos akademijos rektorius, sakė: „Mums būtina paversti žmones lenkais, o lenkus piliečiais, užtikrinant valstybei visokeriopą sėkmę”¹.

Komisijos veiklos ir jos pradėtos švietimo reformos finansavimo pagrindu tapo buvusios jėzuitų valdos, seimo laikinai pateikti Paskirstymo komisijoms kontrolės ir vertinimo

¹ F. Oraczewski, *Mowa trzecia. Dnia 11 Maja Miana*, 1773, <https://polona.pl/item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=9> [prieiga: 2024.03.24].

tikslams. Paaiškėjus, kad komisijos aplaidžiai tvarkė patikėtą turtą, jų veikla buvo nutraukta 1776 m. seimo nutarimu. Administravimo pareigas perėmė Edukacinė komisija, Bendrojo fondo lėšų paskirstymą suteikdama Karoliui Morisui Leleveliui (Karol Maurycy Lelewel) (1748–1830). Kasininkas Lelevelis kartu su komisijos nariais – Andriumi Zamoiskiu ir Mykolu Mnišku (Michał Mniszech) – 1778–1794 m. veikliai sutvarkė buvusių jėzuitų dvarų pajamų valdymą, keisdamas juos į švietimo rėmimo fondą.

Komisija privalėjo inspektuoti jai pavaldžias mokyklas, net parapinės, skirtas nekilmingų piliečių vaikams; dvarininkų sūnų mokyklas, nors jas lankė ir miestiečių sūnūs, taip pat privačias vyrų ir moterų mokyklas, kurias buvo laikomas švietimo sistemos dalimi. Todėl daug buvusių jėzuitų liko dirbti mokyklose ir toliau užsiminėjo jaunimo lavinimu.

Skirtingai nei daugelyje Europos šalių, komisijos steigėjai, kurdami naują švietimo sistemą ir naujas mokymo programas, paliko buvusiems mokytojams jėzuitams galimybę rinktis: įsitraukti į naują ugdymo sistemą arba išeiti į pensiją.

Labai greitai buvo sukurtos naujų mokyklų programų metmenys. Rengiant jų buvo atsižvelgta į Edukacinei komisijai siūstų projektų turinį, jie buvo vykdomi viešųjų konsultacijų tvarka. Pasiūlymai buvo grindžiami nuostata, kad visi dalykai bus dėstami lenkų kalba. 1775 m. prie Edukacinės komisijos įkurta Vadovėlių rengimo draugija. Pirmą kartą taip plačiai buvo dėstomi gamtos mokslai: botanika, zoologija, mineralogija, žemės ūkio mokslai, fizika, mechanika, hidraulika, chemija, medicinos ir higienos pradžios. Pagrindinių dalykų tarpe išraiškingosios kalbėsenos pagrindai buvo pritaikyti tautinio ir pilietinio ugdymo reikmėms. Lotynų kalba neteko ligšiolės vietos švietimo programoje. Ugdant meilę tėvynei jaunimas pažindavo lenkų literatūros klodą gimtąja kalba. Taip pat patriotinius jausmus ir praeities atminimą privalėjo diegti Lenkijos istorija. Į mokymo programą buvo įtraukti teisės mokslas ir pasaulietinės moralės pradžiamokslis.

Reformos principai buvo reglamentuoti mokyklų teisių rinkinyje *Respublikos šalių Edukacinės komisijos akademikų luomui ir mokykloms perrašyti įstatai* (lenk. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i Na Szkoły w Krajach Rzeczypospolitej Przepisane*). Tai buvo pirmasis tokio pobūdžio mokyklos reglamentas, kuriame buvo atsižvelgta į visus švietimo aspektus, mokymo programas, ugdymo principus, mokytojų teisių ir pareigų normas, visa tai traktuojant kaip valstybės interesų ir atsakomybės sritį. Įstatų pagrindu buvo įsteigtas *įgavęs* pasaulietinė formą t.vad. akademinis luomas, vienijantis visus mokytojus (komisijai pavaldžių mokyklų darbuotojus bei dvasiškius). Įsigaliojusį tuomet „bendro gyvenimo“ akademinėje kongregacijoje taisyklė pareikalavo iš mokytojų pasauliečių dėvėti dvasininkų rūbus mokyklos patalpose. Mokytojai, priklausantys pasaulietiniam luomui buvo įpareigoti dalyvauti religinėse apeigose.

Mokytojai gaudavo išsilavimą Vyriausiosiose mokyklose, nuodugniai perorganizuotuose universitetuose – Lenkijos Karalystės vyriausiojoje mokykloje (buvusioje Krokuvos akademijoje) ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiojoje mokykloje (anksčiau Vilniaus akademijoje). Minėtos akademinės institucijos tapo mokyklų tinklo administravimo ir priežiūros grandimis, pavaldžiomis Edukacinei komisijai. Kandidatai į mokytojus pasirašydavo raštą, įsipareigojimą paisyti *Įstatų* taisyklių. Studijavo komisijos lėšomis ir turėjo teisę gauti pensiją išdirbus 20 metų, taip pat jiems buvo užtikrinama pagalba ligos atveju. Jauni mokytojai, baigę universiteto studijas švietimo fondo lėšomis, privalėjo keletą metų atidirbti mokyklose.

Nors mokytojai vienuoliai nepateko į švietimo fondo rėmus, visi be jokių išlygų – mokytojai, dirbantys akademinėse ir vienuolijoms pavaldžiose mokyklose – buvo įpareigoti paisyti Edukacinės komisijos skelbiamų mokymo ir auklėjimo nuorodų. Papildomai visose mokyklose vyko švietimo sistemos vadovybės vizitacijos. Dar Ketverių metų seimo veiklos metu 1790 m. išimties tvarka Lenkijos Karalystės ir Lietuvos pijorai liko pavaldūs vienuolijos valdžios kontrolei. Kartu pasitaiko bandymų įtraukti į akademinę ugdymo sistemą mokytojus vienuolius, vyriausiųjų mokyklų alumnus. Krokuvoje šias pastangas inicijavo pijoras Antanas Poplavskis (Antoni Popławski) (1739–1799) tuomet, kai vykdant vyriausiųjų mokyklų reformą jose prasidėjo profesionalus pedagogų lavinimas. Pirmieji mokytojai pasauliečiai gavo išsilavinimą Lenkijos Karalystės vyriausiojoje mokykloje Krokuvoje, o po kelerių metų – LDK vyriausiojoje mokykloje Vilniuje.

Abiejų Tautų Respublikos padalijimų akistatoje „tautos atmintyje“ komisija išliko kaip vienas didžiausių laimėjimų. Jos vykdoma švietimo reforma apėmė visas sujungtos valstybės mokyklas, buvo gerai parengta, orientuota į pilietinį ir patriotinį ugdymą, perteikianti aktualias Apšvietos epochos žinias. Ilgainiui karta, išaugusi Edukacinės komisijos įsteigtose mokyklose virto intelektualiu elitu, kuris vėliau rūpinosi savo vaikų auklėjimu lenkiška dvasia ir kovojo už nepriklausomybę.

Žymus ir originalus lenkų mąstytojas bei pedagogas Bronislovas Trentovskis (Bronisław Trentowski) (1808–1869), vertindamas Edukacinės komisijos veiklą, pažymėjo svarbiausius institucijos pasiekimus – finansavimo lėšų švietimui užtikrinimas ir mokyklos pavaldumas valstybei. Kartu jis kritikavęs ugdymo programų sandarą dėl humanitarinių dalykų ribojimo ir perdėto žavėjimąsi Prancūzijos Apšvietos ideologija. Nepaisant priekaištų, vertintojo nuomone, komisija „buvo po Konarskio mokyklų reformos antrasis didžiojo lenkų švietimo atgimimo veiksmas“².

1873 m. – minint komisijos įkūrimo šimtmetį – iškilmes organizavo Pedagogų draugija Lvoje. 1901 m. istorikas Teodoras Viežbovskis (Teodor Wierzbowski) (1853–1923)

² B. Trentowski, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, T. 2, įžangą ir komentarus parengė A. Walicki, Wrocław 1970, P. 837.

inicijavo komisijos veiklos dokumentų viešinimą. 1901–1915 m. buvo išleisti 39 sąsiuviniai, kuriuose buvo paskelbta daug vertingų medžiagų tolimesnėms tyrimams.

XX a. 30-ojo dešimtmečio pradžioje Antrosios Lenkijos Respublikos laikotarpiu buvo surengtas komisijos 150-mečio minėjimas. Tą progą paskelbta daug tyrimų, skirtų Edukacinės komisijos veiklos ir šaltinių publikavimui. Taip pat po II pasaulinio karo Edukacinės komisijos įkūrimo 200-ųjų metinės sulaukė iškilmingo minėjimo, buvo išleista daug proginių leidinių.

2013 m., Edukacinės komisijos 240 metų veiklos jubilėjaus proga, mokslinių darbų šia problematika žymiai pagausėjo. Tuomet Kalina Bartnicka ir švietimo istorikų grupė iš įvairių Lenkijos akademinių institucijų ėmėsi išsamių Edukacinės komisijos palikimo tyrimų. Šių bendrų pastangų rezultatas – 2018 m. išleista 14 tomų Edukacinės komisijos veiklos raidos serija, kur atskira knyga pasirodė šaltinių ir mokslinių studijų tomas. Žymiausias minėtos serijos privalumas – tai žinių apie instituciją praplėtimas, remiantis Lietuvos Respublikos, Ukrainos Respublikos, Baltarusijos Respublikos ir Rusijos Federacijos bibliotekose ir archyvuose saugomų šaltinių analize.

250 metų Edukacinės komisijos įkūrimo jubiliejų lydėjo įvairios konferencijos, buvo išleista publikacijų šia problematika. Naujausi tyrimai įrodo išliekamąją Edukacinės komisijos darbų vertę ir nuopelnus kuriant modernią lenkų mokyklą ir tautą.

Studijoje gvildenamos svarbiausios temos, susijusios su Edukacinės komisijos veikla: institucijos genezė, švietimo sistemos pradmenys, mokyklų teisės aktai ir naujosios ugdymo programos, vadovėlių rengimo strategijos, mokytojų lavinimas, įgyvendinant reformą universitetų lygiu bei diegiant pokyčius, skatinančius mokymo populiarinimą. Autorė, siekdama pristatyti reformą vykdančių žmonių nuopelnus, ypatingą dėmesį skyrė jų indėliui į Edukacinės komisijos veiklos raidą. Šios institucijos darbus ir jų istorinį kontekstą įtaigiai parodo gausi iliustracinė medžiaga.

Vertė Inesa Szulska

Анотація

Комісія національної освіти (1773–1794).

До 250-річчя заснування.

**«...потрібно робити людей поляками, а поляків громадянами,
звідти прийде вся удача країні...»**

На подільному сеймі 1773 р. депутати наголошували на необхідності створення для Речі Посполитої державної установи, яка б організовувала виховання молодого покоління. Можливістю реалізувати цю ідею стало рішення про розпуск ордену єзуїтів, надіслане папським бревем, яке було оголошене в Речі Посполитій у вересні 1773 року. У відповідь на рішення папи про розпуск ордену єзуїтів сейм, безсумнівно з ініціативи короля Станіслава Августа, 14 жовтня 1773 р. заснував **Комісію виховання молоді національної шляхти під наглядом**, тобто Комісію національної освіти. До її перших членів увійшли вісім політиків - як мирян, так і священнослужителів. Від Сенату це були: о. Ігнацій Массальський (1727–1794) – єпископ Вільнюський, президент Комітету національної освіти; князь Міхал Понятовський (1736–1794) – єпископ Плоцький; князь Август Сулковський (1729–1786) – воєвода гнєзненський; Йоахим Літавор Хрептович (1729–1812) – підканцлер Великого князівства Литовського. Від палати депутатів («від лицарства») увійшли: Ігнацій Потоцький (1750–1809) – великий письменник Великого князівства Литовського; князь Адам Казимир Чарторийський (1734–1823) – генерал подільських земель; Анджей Замоїський (1716–1792) – великий канцлер коронний; Антоній Понінський (1732–бл. 1830) – староста копанінський.

Головною ідеєю творців і членів Комісії з національної освіти (KEN) було виховання доброго громадянина, зосередженого на справах батьківщини, який буде думати і діяти на її благо. Один із членів сейму Фелікс Орачевський (1739–1799), пізніший ректор Краківської академії, казав: «Треба зробити людей поляками, а поляків громадянами, звідси прийде вся удача країні»¹.

Матеріальною основою діяльності Комісії та розпочатої нею шкільної реформи були єзуїтські маєтки, тимчасово передані сеймом розподільчим комісіям для перевірки та оцінки. Ці комісії були скасовані сеймом 1776 р., оскільки вони ненадійно розпоряджалися

¹ F. Oraczewski, *Mowa trzecia. Dnia 11 Maja Miana, 1773*, <https://polona.pl/item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=9> [dostęp: 24.03.2024].

ввіреним майном. Його управління перейшло безпосередньо до КНО, тоді як Основну касу фонду очолив Кароль Маурицій Лелевель (1748–1830). Касир Лелевель разом із двома членами Комісії – Анджеєм Замойським та Міхалом Мнішеком – у 1778–1794 рр. організував належне управління єзуїтським маєтком як освітнім фондом.

Комісія наглядала за всіма школами, навіть парафіяльними – для плебейських дітей; школи для синів дворян, хоча там навчалися і сини міщан, а також приватні чоловічі та жіночі школи, які розглядалися як частина системи освіти. З цієї причини багато колишніх єзуїтів залишилися в школах і продовжували виховувати молодь.

На відміну від багатьох європейських країн, засновники Комісії, розробляючи нову організацію освіти та нові навчальні програми, залишили колишнім учителям-єзуїтам можливість приєднатися до нової шкільної системи або піти на пенсію.

Дуже швидко було створено план нових шкільних програм. На їх створення, безперечно, вплинули проекти, подані до КНО (KEN) за результатами публічних консультацій. Їх основою було рішення про польську мову навчання. Програма була вдосконалена Товариством елементарних книг, створеним Комісією національної освіти в 1775 р. Вперше в такому широкому обсязі були введені природничі науки: ботаніка, зоологія, мінералогія, сільськогосподарські науки, фізика, механіка, гідравліка, хімія, а також зачатки медицини та гігієни. У традиційних предметах мова адаптована до завдань національно-громадянського виховання. Далі прийшла латинська мова. Рідна мова мала ознайомити молодь із досягненнями польської літератури, зміцнити патріотичні почуття. Патріотичні почуття та пам'ять про минуле також мала бути увічнена історією Польщі. Крім того, до програми вводилися правознавство і світська мораль.

Принципи реформи були врегульовані набором шкільних законів під назвою «*Закон Комісії національної освіти про академічний стан і школи в крях Республіки Польща*». Це був перший у своєму роді шкільний кодекс, який враховував усі питання освіти, навчальні програми, принципи виховання та прагматику навчання, розглядаючи все це як сферу інтересів і відповідальності держави. Законом встановлено т. зв академічний стан, який за визначенням був світською установою, яка об'єднувала вчителів зі шкіл Комісії, але, тим не менш, включала також усіх учителів священнослужителів. У тогочасних реаліях він став схожим до духовного стану за принципом «спільного життя» в академічній пастві та запровадження обов'язку носіння духовного одягу для вчителів-мирян, особливо в шкільних приміщеннях. Світські вчителі також були зобов'язані брати участь у релігійних обрядах.

Учителів готували Головні школи, тобто ґрунтовно реорганізовані університети – Головна школа коронна (колишня Краківська академія) та Головна школа Великого князівства Литовського (колишня Віленська академія). Головні школи стали ланками шкільної адміністрації та шкільного нагляду, підпорядкованими Комітету національної освіти. Кандидати у вчителі складали зобов'язання діяти згідно з нормами Закону. Вони навчалися за кошти Комісії і мали право на пенсію після 20 років праці, а також допомогу в разі хвороби. Молоді вчителі, які закінчили навчання в університеті за рахунок освітнього фонду, зобов'язані були відпрацювати кілька років.

Поза навчальним фондом були монастирські вчителі, але всі вчителі – академічних і монастирських шкіл – були зв'язані навчально-виховними правилами, виданими Комісією. Крім того, всі школи підлягали перевіркам шкільної влади. Винятково лише коронні та литовські піари підлягали візитації монастирської влади під час Чотирирічного сейму 1790 р. Робилися спроби включити монастирських учителів після навчання в Головних школах до академічної системи. Його започаткував у Кракові піар Антоній Пославський (1739–1799), коли разом із реформою Головних шкіл тут розпочалася підготовка вчителів. Перші світські вчителі були з Головної коронної школи в Кракові, а через кілька років – з Головної школи Великого князівства Литовського у Вільнюсі.

Комісія згадується в «національній пам'яті» як одне з великих досягнень передрозділової доби. Проведена нею реформа освіти охопила всі школи Речі Посполитої, була продуманою, орієнтованою на громадянсько-патріотичне виховання, відповідала новітньому стану просвітницьких знань. Покоління, виховане в школах КЕН, стало інтелектуальною елітою, яка в наступні роки дбала про виховання дітей у польському дусі та боролася за незалежність.

Великий і самобутній польський мислитель і просвітитель Броніслав Трентовський (1808–1869), оцінюючи діяльність Комісії національної освіти, до її досягнень відносив отримання коштів на освіту та підпорядкування школи державі. Однак він критикував програми за надто обмежені гуманітарні науки, а також за надмірне захоплення ідеологією французького Просвітництва. Проте, на його думку, Комісія «становила, після шкільної реформи Конарського, другий акт великого відродження польської освіти»².

² B. Trentowski, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, т. 2, вступ і коментар А. Walicki, Wrocław 1970, s. 837.

У 1873 р. – у сторіччя заснування Комісії – свято організувало Педагогічне товариство у Львові. У 1901 році історик Теодор Вежбовський (1853–1923) започаткував публікацію джерельної документації про роботу Комісії. У результаті за 1901–1915 рр. вийшло 39 номерів, які становлять для дослідників безцінний матеріал для аналізу. Відзначення 150-річчя Комісії було організоване у Другій Речі Посполитій на початку 1920-х років. Цього разу з'явилася велика кількість літератури, присвяченої історії Комісії, а також джерельних публікацій. Наступне велике свято було організовано після Другої світової війни, з нагоди 200-річчя заснування КНО. У той час також виходили численні періодичні публікації. Коли у 2013 році Комісії виповнилося 240 років, її публікації значно розширилися. У той час Каліна Бартницька та група істориків освіти з багатьох академічних центрів Польщі провела широке дослідження спадщини Комісії національної освіти. Результатом цього дослідження стало видання у 2018 році 14 томів праць з історії Комісії, у тому бібліографічного тому. Найважливішою цінністю цієї серії було збагачення наявних знань про КНО шляхом аналізу джерел, що зберігаються в бібліотеках та архівах Литовської Республіки, Республіки Україна, Республіки Білорусь та Російської Федерації.

250-річчя також було насичене конференціями, результатом яких стали подальші публікації. Вони доводять постійну цінність і заслуги роботи КНО у створенні сучасної польської школи та сучасної польської нації.

У цьому томі представлені найважливіші проблеми, пов'язані з Комісією з національної освіти – її походження, створення основи для організації школи, шкільне законодавство та нові навчальні програми, розробка підручників, освіта вчителів, реформа університетів, запровадження змін, що ведуть до універсалізації навчання. Намір також полягав у тому, щоб представити людей, які працюють над реформою, з особливим наголосом на їхній участі в роботі Комісії. Для ілюстрації їхньої діяльності та часу, в якому вони діяли, подано багатий ілюстративний матеріал.

Переклала Ольга Міхалюк

Summary

**The Commission of National Education
(1773–1794) on Its 250th Anniversary:
“...we need to mould men into Poles, Poles into citizens,
therefrom all favourable prosperity shall
come for the country...”**

In 1773, deputies to the Partition Sejm stressed the need to establish a state institution overseeing the education of the Commonwealth's young generation. An opportunity to realize that idea arose with the decision to abolish the Jesuit Order, communicated in a Papal brief whose announcement in the Polish-Lithuanian Commonwealth took place in September 1773. In reaction, during a seating on 14 October 1773 the Sejm, undoubtedly on the initiative of King Stanisław August, instituted the Commission to Oversee the Education of the Nation's Highborn Youth, or the Commission of National Education. Its first members counted eight politicians, both lay- and clergymen. From the Senate, these were: Fr Ignacy Massalski (1727–1794) – bishop of Vilnius, the Commission's Head; Prince Michał Poniatowski (1736–1794) – bishop of Płock; Prince August Sułkowski (1729–1786) – Voivode of Gniezno; and Joachim Litawor Chreptowicz (1729–1812) – Vice-Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania. From the House of Representatives (“from the knightly estate”) it included Ignacy Potocki (1750–1809) – Grand Clerk of the Grand Duchy of Lithuania; Prince Adam Kazimierz Czartoryski (1734–1823) – Crown General of Podolia; Andrzej Zamoyski (1716–1792) – the Great Crown Chancellor; and Antoni Poniński (1732–ca. 1830) – Starost of Kopanica.

The overarching idea guiding the initiators and members of the Commission was to form a new citizen, one focused on the good of the homeland, thinking and acting on its behalf. As put by one of the Sejm deputies, Feliks Oraczewski (1739–1799), the later Provost of the Cracow Academy, “we need to mould men into Poles, Poles into citizens, therefrom all favourable prosperity shall come for the country”.¹

The material basis for the activities of the Commission and the school reform it undertook was the former landed estates of the Jesuits, which the Sejm temporarily entrusted to Distribution Commissions for inspection and appraisal. These commissions were abolished by the Sejm in

¹ F. Oraczewski, *Mowa trzecia. Dnia 11 Maja Miana, 1773*, <https://polona.pl/item-view/9c558fcd-8299-4fae-a1ce-2f88526c42a7?page=9> [accessed: 24.03.2024].

1776, as they proved unconscientious in managing the assets they were put in charge of, with the latter then passed directly to the Commission of National Education, whose General Cashier Office was held by Karol Maurycy Lelewel (1748–1830). Between 1778 and 1794 Lelewel along with two Commission members – Andrzej Zamoyski and Michał Mniszech – ensured proper management of the former Jesuit wealth now serving as an educational fund.

The Commission assumed oversight of all schools, including parish ones attended by peasant children; schools for sons of the nobility, which also accepted some sons of the bourgeoisie; as well as private and ecclesiastical boarding schools for boys and girls, which came to be treated as part of the education system. For these reasons many ex-Jesuits remained in schools and continued to instruct the youth.

Unlike in many European states, while reorganising education and designing new curricula, founders of the Commission afforded former Jesuits the choice to join in the new school system or retire.

The general outline of new school curricula was drafted very quickly, undoubtedly influenced by projects sent to the Commission, which resulted from a series of public consultations. The basic idea behind the curricula was that the language of instruction ought to be Polish. The curriculum was then refined by the Society for Elementary Books, set up by the Commission in 1775. For the first time, a wide array of natural sciences was introduced, comprising botany, zoology, mineralogy, agricultural sciences, physics, mechanics, hydraulics, chemistry, and introductions to medicine and hygiene. As concerns more traditional subjects, rhetoric was geared to the task of providing a national/patriotic and civic education. Latin was de-emphasised in favour of the mother tongue classes, aimed to familiarise the youth with the output of Polish literature and, again, strengthen the patriotic sense. Polish history was likewise meant to promote patriotism as well as awareness of the past. Additionally, instruction in law and lay moral teaching was introduced into the curriculum.

The principles of the reform came to be regulated by a set of school laws titled *Laws of the Commission of National Education Prescribed for the Academic Estate and Schools of the Commonwealth Countries* – the first school code of its kind that encompassed all matters of the school system, curricula, principles of instruction and teaching practices, treating that entire field as an area of state interest and responsibility. The *Laws* established the so-called academic estate, an institution incorporating teachers from all the Commission's schools, which, while by definition secular, included also every clergyman teacher. In practical terms, the academic estate was differentiated from the clergy by means of the principle of “joint living” in academic congregations and the obligation to wear clerical attire on part of secular teachers, primarily on school grounds. Another obligation of secular teachers was to partake in religious practices.

The teachers were educated in two thoroughly reorganised universities, now known as Principal Schools – the Principal School of the Realm (former Cracow Academy) and the Principal School of the Grand Duchy of Lithuania (former Vilnius Academy). These two establishments became units of school administration and objects of school oversight subordinated to the Commission. Teacher candidates took the so-called submissions, or pledges to act in accordance with the rules set out the *Laws*. The instruction in the Principal Schools was funded by the Commission. The graduates were entitled to a retirement pension after having served for 20 years as well as to sickness benefits. The young teachers whose university costs were covered by the educational fund were obligated to work those off over a period of several years.

Not covered by the educational fund were monk teachers, but all teachers –in both academic and monastic schools – were bound by the Commission’s regulations regarding didactics and youth formation. Likewise, all schools were subject to visitations by school authorities. The only exception was the Polish and Lithuanian Piarists, whose schools were overseen by superior authorities of their order. Efforts were undertaken to include the monk teachers, upon graduating from a Principal School, into the academic estate system. This was initiated in Cracow by Piarist Antoni Popławski (1739–1799) as soon as, following the introduction of the reform, the Principal Schools began training teachers. The first Principal School to graduate lay teachers was Cracow, followed a few years later by Vilnius.

In “national memory”, the Commission is celebrated as one of the great achievements of the pre-partition period. The education reform it instituted covered all schools of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and was well-considered and committed to patriotic and civic formation of the youth, in accordance with the Enlightenment state of the art. The graduates of the Commission’s schools went on to become the intellectual elite of their generation, committed to giving their own children a patriotic upbringing and engaged in the struggle for national independence.

The great and original Polish thinker and educator Bronisław Trentowski (1808–1869) in evaluating the legacy of the Commission counted among its achievements securing funds for education and asserting state control over schools. At the same time, he criticised its curricula for placing insufficient stress on the humanities and being too influenced by their authors’ fascination with the French Enlightenment. Nevertheless, in his opinion, “following Konarski’s school reform” the Commission “constituted the second act of the great rebirth of Polish education”.²

² B. Trentowski, *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*, vol. 2, with introduction and commentary by A. Walicki, Wrocław 1970, p. 837.

S U M M A R Y

The Commission's centenary celebrations in 1873 were organised by the Pedagogical Society in Lviv. In 1901 historian Teodor Wierzbowski (1853–1923) initiated the publication of the documentary sources of the Commission's work. Thirty-nine volumes were issued in 1901–1915, providing invaluable research material for generations of scholars.

The 150th anniversary of the Commission was celebrated in the early 1920s, already under the Second Polish Republic, resulting in rich literature on its history and the publication of additional sources. The next grand anniversary took place after War World Two, on the occasion of the bicentenary, again producing numerous occasional publications.

The year 2013 saw the 240th anniversary of establishing the Commission of National Education and a substantial growth in literature. A broad research project concerning the Commission's legacy was undertaken by Kalina Bartnicka and a team of education historians from a number of scientific centres throughout Poland. In 2018, the project delivered 14 volumes of works devoted to the Commission's history, including a volume of bibliography. The most significant contribution of this book series was its analyses of sources kept in libraries and archives of Lithuania, Ukraine, Belarus and the Russian Federation.

The 250th anniversary abounded in conferences and further publications which attest to the lasting value of the Commission's work and its role in the making of the modern Polish school and Polish nation.

The present volume discusses the most important issues concerning the Commission of National Education – how it originated, its laying of foundations of school organisation, legislation and new curricula, developing of textbooks, training of teachers, reforming of universities, and introducing of changes leading to more inclusive schooling. Another intention was to present the people behind the reform, with special emphasis on their involvement in the Commission's activities. To better show their work and times, the book is richly illustrated.

Translated by Jakub Ozimek

Publikacja poświęcona dziejom Komisji Edukacji Narodowej – ważnej instytucji oświatowej, dzięki której została przeprowadzona reforma szkolnictwa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w trudnym czasie po pierwszym rozbiórce. Autorka przedstawia najważniejsze zagadnienia dotyczące Komisji – jej genezę, tworzenie podstaw organizacji szkolnej, ustawodawstwa szkolnego, nowych programów nauczania, opracowywanie podręczników, kształcenie nauczycieli, reformę szkół wyższych, wprowadzanie zmian idących w kierunku upowszechniania nauczania. Prezentuje również osoby działające na rzecz reformy, ze szczególnym podkreśleniem ich zaangażowania w prace Komisji. Bogaty, niezwykle starannie dobrany materiał ilustracyjny stanowi istotny atut monografii.

Prof. dr hab. Janina Kamińska pracuje na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się historią oświaty i szkolnictwa, a w szczególności dziejami Uniwersytetu Wileńskiego i szkolnictwa na Litwie w okresie oświecenia. Jest autorką wielu artykułów i monografii, m.in.: *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792* (2004), *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego* (2012), *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego* (2018), *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Litewskim* (2018). Należy do Towarzystwa Historii Edukacji, w którym pełni funkcję wiceprezesa. Wchodzi w skład rad naukowych: Muzeum Harcerstwa, redakcji „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” i „Espacio, Tiempo y Educación” oraz rady redakcyjnej *Harcerskiego słownika biograficznego*.

Publikacja została przygotowana w oparciu o szeroki materiał źródłowy i bogatą literaturę przedmiotu, jest bogato ilustrowana, została też opatrzona w liczne (dobrze dobrane) cytaty. Decyzja o nadaniu takiej postaci omawianej publikacji wydaje się słuszna, gdyż – nie tracąc nic ze swojego naukowego charakteru – w sposób przystępny przekazuje wiedzę o Komisji i może być adresowana do szerszego kręgu czytelników.

Z recenzji dr hab. Katarzyny Dormus, prof. UKEN

Jest to monografia nowoczesna, oparta na współczesnym, aktualnym stanie badań. [...] warto wyrazić uznanie dla tej cennej inicjatywy, dzięki której powstała praca w sposób syntetyczny przedstawiająca właściwie wszystkie zagadnienia związane z działalnością Komisji Edukacji Narodowej i wydobywająca niekiedy z zapomnienia sylwetki działaczy Komisji. Praca ta powinna trafić do każdego historyka oświaty i wychowania, a także do każdego nauczyciela i pedagoga interesującego się historyczną genezą współczesnego szkolnictwa.

Z recenzji prof. dr hab. Ewy Kuli

